

Szabó Zsolt

Posztoszocialista fejlődés és a Hirschman-trilemma

Világgazdasági Tanszék

Témavezető: Gedeon Péter
egyetemi tanár

**BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM
NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK DOKTORI ISKOLA**

Posztoszocialista fejlődés és a Hirschman-trilemma

Ph.D. értekezés

Szabó Zsolt

Budapest, 2012

TARTALOMJEGYZÉK

TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE	8
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	10
BEVEZETŐ.....	13
I. AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ KAPITALIZMUS-ELMÉLETEK ÁTTEKINTÉSE	20
I.1. Komparatív kapitalizmus-elméletek	20
I.2. A „kapitalizmus változatai” elmélet	24
I.3. A „kapitalizmus változatai” koncepció kritikája	28
I.4. A „kapitalizmus változatai” teória megújítására irányuló törekvések	38
I.5. A „kapitalizmus változatai” elmélet kiterjesztése Kelet-Európára	44
I.6. A kelet-európai térségben való alkalmazást érintő kritika.....	47
II. A „KIVONULÁS, TILTAKOZÁS, HŰSÉG” PARADIGMA.....	57
II.1. A hirschmani módszertan lényege.....	57
II.2. A Hirschman-trilemma elméleti előzményei.....	61
II.3. A „kivonulás, tiltakozás, hűség” teória kritikája	63
II.4. A „kivonulás, tiltakozás, hűség” koncepció kiszélesítése	70
II.5. A hirschmani modellel kapcsolatos általánosabb kritika	74
III. AZ ELEMZÉS ELMÉLETI KERETE.....	79
III.1. Kutatási kérdések és hipotézisek.....	79
III.2. A „kapitalizmus változatai” elmélet és a Hirschman-trilemma közötti kapcsolat megteremtése.....	81
III.3. Elméleti alapvetések munkaerőpiaci elemzéshez	90
III.4. Elméleti alapvetések tőkepiaci elemzéshez.....	94
IV. A KUTATÁS EMPIRIKUS RÉSZE	98
IV.1. Kapitalizmusmodellek az ezredfordulót követően.....	98
IV.1.1. Hierarchikus klaszterezés	102
IV.1.2. Nem hierarchikus klaszterezés.....	105
IV.2. Piacgazdasági modellek az 1990-es évek második felében	116
IV.2.1. Hierarchikus klaszterezés	118
IV.2.2. Nem hierarchikus klaszterezés.....	120
IV.3. A hirschmani változók kölcsönhatása.....	126
IV.3.1. Általános kapcsolódási pontok	126
IV.3.2. Klaszterspecifikus viszonyrendszerek	128
IV.4. A klaszterek gazdasági növekedési üteme közti különbség.....	131
IV.5. A hirschmani változók gazdasági növekedésre gyakorolt hatása	135
IV.5.1. Növekedéselméleti összefüggések.....	135
IV.5.2. Lineáris regressziós elemzés.....	141
IV.6. Hirschmani kategorizálás és a post-Hall-Soskice konszenzus.....	146

V. KÖVETKEZTETÉSEK.....	149
V.1. Az elméleti és empirikus eredmények összefoglalása	149
V.2. További kutatási irányok meghatározása	153
MELLÉKLETEK	156
1. melléklet: A klaszterelemzéshez felhasznált változók jelentése és forrása.....	156
2. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra hierarchikus klaszterezéssel képzett csoportok dendogramja (Ward-módszer).....	157
3. melléklet: Hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok a 2001-2008 közötti időszak adatai alapján (Ward-módszer)	158
4. melléklet: Agglomerációs táblázat a 2001-2008 közötti időszakra lefuttatott hierarchikus klaszterezés során (Ward-módszer).....	159
5. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 2 klaszter).....	160
6. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 3 klaszter).....	161
7. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 4 klaszter).....	162
8. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 5 klaszter).....	163
9. melléklet: Nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok a 2001-2008 közötti időszak adatai alapján	164
10. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (2 klaszter).....	165
11. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (3 klaszter).....	166
12. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (4 klaszter).....	167
13. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (5 klaszter).....	168
14. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott öt csoport főbb tulajdonságai (csoportátlagok)	169
15. melléklet: Az adatok forrása és a változók jelentése.....	170
16. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra képzett klaszterek dendogramja (Ward-módszer).....	172
17. melléklet: Hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok az 1995-2000 közötti időszak adatai alapján (Ward-módszer)	173
18. melléklet: Agglomerációs táblázat az 1995-2000 közötti időszakra lefuttatott hierarchikus klaszterezés során (Ward-módszer).....	174
19. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 2 klaszter).....	175
20. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 3 klaszter).....	176
21. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 4 klaszter).....	177

22. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 5 klaszter).....	178
23. melléklet: Nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok az 1995-2000 közötti időszak adatai alapján	179
24. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (2 klaszter).....	180
25. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (3 klaszter).....	181
26. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (4 klaszter).....	182
27. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (5 klaszter).....	183
28. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott öt csoport főbb tulajdonságai (csoportátlagok)	184
29. melléklet: A 2001-2008 közötti időszak változóinak korrelációs mátrixa.....	185
30. melléklet: A mintában szereplő országok néhány hirschmani változó szerinti elrendeződése a 2001-2008 közötti időszakban	186
31. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszak öt klaszterének gazdasági növekedését összehasonlító poszt-hoc teszt.....	187
32. melléklet: A 2000-2008 közötti időszak öt klaszterének gazdasági növekedését összehasonlító poszt-hoc teszt.....	188
33. melléklet: Keresztmetszeti regressziós becslések OLS-módszerrel európai országok gazdasági növekedésére, 2001-2008 közötti időszakra	189
IRODALOMJEGYZÉK	192
A TÉMAKÖRREL KAPCSOLATOS SAJÁT (ILL. TÁRSSZERZŐS) PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE.....	218

TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE

Táblázatok

1. táblázat: A kapitalizmus változatainak kutatásával foglalkozó megközelítések	23
2. táblázat: Az angolszász és a rajnai kapitalizmus-modell	24
3. táblázat: A liberális és a koordinált piacgazdaságok ideáltipikus jellemzői	26
4. táblázat: Ideáltipikus kapitalizmus-változatok és azok jellemzői	40
5. táblázat: „Kapitalizmus változatai” vs. „sokszínű kapitalizmusok”	41
6. táblázat: A „kapitalizmus változatai” és a kapitalizmusok hasonlóságai	43
7. táblázat: A liberális, a koordinált, a függő és a rugalmas piacgazdaság jellemzői	50
8. táblázat: A kivonulás és tiltakozás jellegű vállalatípus	86
9. táblázat: A "kapitalizmus változatai" és a hirschmani kapitalizmus változatok	90
10. táblázat: A munkavállalók és a befektetők disszertációban vizsgált lépései, reakciói és hirschmani jellemzői	96
11. táblázat: A 2001-2008 közötti időszak adatainak klaszterezéséhez használt változók néhány jellemzője	100
12. táblázat: A magyarázóváltozók normális eloszlásának vizsgálata a 2001-2008 közötti időszakra vonatkozóan	101
13. táblázat: A 2001-2008 közötti időszakra készített klaszterelemzés változóira számolt korrelációs mátrix	102
14. táblázat: A nem hierarchikus klaszterezéssel kialakított csoportok főbb hirschmani tulajdonságai (2001-2008 közti időszak)	107
15. táblázat: A 2001-2008 közti időszakra végzett nem hierarchikus klaszterezéssel kapott öt országcsoport csoportképző változóinak értékelése	108
16. táblázat: Az 1995-2000 közötti időszak adatainak klaszterezéséhez használt változók néhány jellemzője	117
17. táblázat: A magyarázóváltozók normális eloszlásának vizsgálata az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozóan	117
18. táblázat: Az 1995-2000 közötti időszakra készített klaszterelemzés változóira számolt korrelációs mátrix	118
19. táblázat: A nem hierarchikus klaszterezéssel kialakított csoportok főbb hirschmani tulajdonságai (1995-2000 közti időszak)	121
20. táblázat: Az 1995-2000 közti időszakra végzett nem hierarchikus klaszterezéssel kapott öt országcsoport csoportképző változóinak értékelése	121

Ábrák

1. ábra: Párhuzamos, ill. soros kapcsolatban álló komponensek	60
2. ábra: Az agglomerációs táblázat koeficiensei és a koeficiens változása a 2001-2008 közti időszakra számolt hierarchikus klaszterezés során	104
3. ábra: Piacgazdasági modellek földrajzi megoszlása a 2001-2008 közti időszakban	111
4. ábra: Az agglomerációs táblázat koeficiensei és a koeficiens változása az 1995-2000 közti időszakra számolt hierarchikus klaszterezés során	119
5. ábra: Piacgazdasági modellek földrajzi megoszlása az 1995-2000 közti időszakban	123
6. ábra: Az 1995-2000 közti időszakra nem hierarchikus klaszterezéssel kapott 5 klaszter tagjainak gazdasági növekedését mutató doboz diagram	132
7. ábra: A 2001-2008 közti időszakra nem hierarchikus klaszterezéssel kapott 5 klaszter tagjainak gazdasági növekedését mutató doboz diagram	133

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

CIA	Central Intelligence Unit Központi Hírszerző Ügynökség (USA)
CME	coordinated market economy koordinált piacgazdaság
DME	dependent market economy függő piacgazdaság
EBRD	European Bank for Reconstruction and Development Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank
EU	Európai Unió
EVL	exit, voice, loyalty kivonulás, tiltakozás, hűség
EVLN	exit, voice, loyalty, neglect kivonulás, tiltakozás, hűség, közömbösség
FÁK	Független Államok Közössége
FDI	foreign direct investment közvetlen külföldi beruházás
FME	flexible market economy rugalmas piacgazdaság
GDP	gross domestic product bruttó hazai termék
HME	hierarchical market economy hierarchikus piacgazdaság
ICTWSS	Database on Institutional Characteristics of Trade Unions, Wage Setting, State Intervention and Social Pacts szakszervezetek, bérmegállapodások, állami intervenciók és társadalmi paktumok nemzetközi adatbázisa
ILO	International Labour Organization Nemzetközi Munkaügyi Szervezet
K+F	kutatás-fejlesztés
LME	liberal market economy liberális piacgazdaság

MME	mixed market economy kevert piacgazdaság
MNC	multinational corporation multinacionális vállalat
NDK	Német Demokratikus Köztársaság
NME	network market economy hálózati piacgazdaság
NSZK	Német Szövetségi Köztársaság
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development Gazdasági Együtműködési és Fejlesztési Szervezet
OLS	ordinary least squares legkisebb négyzetek módszere
TNC	transnational corporation transznacionális vállalat
UNDP	United Nations Development Programme ENSZ Fejlesztési Programja
VoC	varieties of capitalism kapitalizmus változatai
WDI	World Development Indicators Világbank egész világra kiterjedő, fejlesztési indikátorokat tartalmazó adatbázisa

Köszönetnyilvánítás

Ezúton is szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Gedeon Péter professzor úrnak a hasznos meglátásokért, tanácsokért és kérdésekért, amelyek a választott témakör folyamatos, szünni nem akaró újragondolására és újraértelmezésére késztettek.

Köszönettel tartozom disszertáció-tervezetem két bírálójának, Farkas Beátának és Benczes Istvánnak javaslataikért és ötleteikért, valamint a tézisevédésen megfogalmazott inspiráló gondolataiért Hátori Balázsnak, Szántó Zoltánnak és Szent-Iványi Balázsnak.

A disszertáció, illetve egyes részeinek és előzményeinek alakulását tanácsaival és meglátásaival nagyban segítette Mészáros Ádám, Mikesy Álmos, Szajp Szabolcs, Pálvölgyi Balázs, Berki Tamás, Böcskei Balázs, Sebők Miklós, Hugyecz Attila, Gém Erzsébet, Gál Péter, Kovács Erzsébet.

Az értekezés empirikus részének megírását nagymértékben megkönnyítette Fraser McGruer támogatása, aki az Euromoney adatbázisához való hozzáférésben nyújtott segítséget. A munka során bátorítást adott Jeremy I. Adelman, aki rendelkezésemre bocsátotta Albert O. Hirschmanról írt és 2013-ban megjelenő életrajzi monográfiáját, amely révén bepillantottam abba, hogy milyen hasonló aggályokkal, megoldandó feladatokkal kellett megküzdenie Hirschmannak a Kivonulás, tiltakozás, hűség c. könyv megírásakor és fogadtatásakor. Nem feledkezhetem meg arról az alkotói szabadságot kibontakoztató légkörről, amellyel a Társadalomelméleti Kollégiumban módomban volt megismerkedni az elmúlt években.

Végezetül köszönettel tartozom szüleimnek, húgomnak, valamint Borbálának, Andrásnak és Arankának a szeretetért és erkölcsi támogatásért. Utoljára, de nem utolsósorban köszönöm Barbarának, hogy végig mellettem volt és mindenben támogatott.

A szerző

BEVEZETŐ

*„A gazdaság és a politika közötti határvonal
[...] ösvényein kevés író jobb kalauz, mint
Albert Hirschman.”*

Ralf Dahrendorf

A kapitalista gazdasági¹ modellek kutatásának irodalmán belül az ezredforduló környékétől kezdve alapvetően az ún. „kapitalizmus változatai” (varieties of capitalism – VoC) nevű irányzat szabja meg a fő irányt. Az elmélet az 1990-es évekbeli elindulását követően – elsősorban Hall és Soskice (2001a), valamint a körülöttük szerveződő kutatócsoport iskolateremtő munkásságának² köszönhetően, a vállalatot középpontba állító szemléletével, formalizált eszközrendszerével, letisztultságával, az ún. liberális és koordinált kapitalista modellek szétválasztásával – viharos sebességgel, néhány év alatt vált a piacgazdasági modelleket érintő kutatások legmarkánsabb irányzatává. A VoC irodalom kezdeti korlátainak nagy részét a mai napig nem tudta leküzdeni, így változatlanul kritika éri többek között a leegyszerűsített valóságkép, az ideáltipikus modellekben való gondolkodás, az ahistorikus megközelítés, valamint a regionális leszűkültség következtében, ami többek között a kelet-európai³ országok kezdeti elhanyagolását is jelentette.

Az elmúlt években az eredeti VoC modell bővítése kapcsán számos különböző irányú és mélységű munkát lehet elkülöníteni (pl. Schneider 2008, Nölke – Vliegenthart 2009, Kuokštis 2011, Drahokoupil – Myant 2012, stb.), azonban egyelőre nem bontakozott ki a Hall – Soskice (2001a) nevéhez kötődő alapkoncepcióhoz hasonló komplex elemzési

¹ A kapitalizmus és a piacgazdaság fogalmakat egymás szinonimájaként használjuk a munka során. A két kifejezés különbségeibe enged bepillantani pl. Bennett (2001), Századvég (2005). Piacgazdaságok alatt részben Polányi (1976) megközelítésére támaszkodva a dolgozatban azokat a gazdaságokat értjük, ahol a domináns koordinációs mechanizmust a piaci koordináció jelenti, a magántulajdon a jellemző tulajdonforma, továbbá önértékkövetés, haszon- ill. profitmaximalizálás vezérli a gazdasági szereplőket. Célunk a minél szélesebb definíció, hogy ne zárjunk ki az esetleges merev korlátok miatt országokat az elemzésből.

² A munkákat rendszerező tanulmánykötet cikkei kapcsán lsd.: Hall – Soskice (2001b).

³ A kelet-európai gazdaságokat, a volt szocialista országokat és a rendszerváltó államokat a dolgozatban egymás szinonimájaként alkalmazzuk, hacsak külön nem jelezzük az ettől való eltérést. Azokat az országokat soroljuk ide a dolgozatban, ahol 1989/90-ig szocialista tervgazdaság volt a gazdasági rendszer típusa, majd kisebb-nagyobb sebességgel elindult a piacgazdasági átalakulás.

modell, nem sikerült új alapokra helyezni azt, azaz nem következett be kuhn értelemben vett paradigmaváltás (Kuhn 1984), csupán a VoC elmélet részeit külön-külön javító, módosító, ill. kiegészítő eredmények születéséről lehet beszélni.

A kelet-európai országok „kapitalizmus változatai” irodalomba való beillesztésével kapcsolatban felmerülő sajátos nehézség magának a térség országainak gazdasági átalakulása. A régió gazdasági felzárkózásával kecsegtető rendszerváltás a volt szocialista országok számára olyan mélységű gazdasági visszaeséssel indult az 1990-es évek elején, amely a nagy 1929-33-as gazdasági világválsághoz hasonlítható (Berend 2004, Blanchard 2006). A recessziót követő helyreállítási periódus (Jánossy 1966) során, a reformok mélységét, időzítését és sorrendjét érintő kérdések (pl. Sachs 1991, 1995, Csaba 2000) után merült fel az az elméleti és gyakorlati jelentőségű dilemma, hogy milyen irányba induljanak el a rendszerváltó országok, s ennek következtében milyen kapitalizmusmodellek alakulnak ki a térségben. A diskurzusba bekapcsolódtak a „kapitalizmus változatai” paradigma eredményeire, ill. módszereire támaszkodó elképzelések is (pl. Greskovits – Bohle 2007, Nölke – Vliegenthart 2009, Kuokstis 2011), azonban a leszűrt következtetések rendkívül vegyesek, olykor ellentmondásosak voltak, amely részben az esettanulmányyszerű megközelítésből, részben a statisztikailag pontos, ám regionálisan továbbra is szűk fókuszú elemzésekből, de legfőképpen a VoC-on belüli problémákból fakadt.

A doktori disszertáció a VoC elmélet forradalmi megújítása helyett szemléletbeli váltással kíván rámutatni a kapitalizmus elemzések további lehetőségeire. Ennek során az európai gazdasági modelleket komparatív módon vizsgáljuk az 1990-es évek második felében és a 2001-2008 közti időszakban is, s egy sajátos módszertant hívunk támaszul a piacgazdaságok különböző változatainak megértéséhez. A kutatáshoz felhasznált logikai keret Albert O. Hirschman (1970/1995) ún. „kivonulás, tiltakozás, hűség” (exit, voice, loyalty – rövidítve EVL) koncepciója, melyet a disszertációban a könnyebb fogalmi kezelhetőség céljából Gassler kifejezését kölcsönvéve Hirschman-trilemmának nevezünk (Gassler 2003, p. 168.).

Az eredeti hirschmani modell a fogyasztói döntések választáson alapuló formáit (vásárlás – nem vásárlás, azaz hűség – kivonulás) és a gyártót minőségjavításra ösztönző politikai típusú eszközöket (tiltakozás) építi egységes struktúrába a választási opciók között lévő

kapcsolatot, s az általuk elérhető nyereségeket vizsgálva. A hirschmani modell legfőbb erényei közé tartozik, hogy a közgazdasági és a politikatudományi módszerek egybeolvasztásával a neoklasszikus közgazdaságtanhoz képest szélesebb perspektívát kínál a gazdasági szereplők döntéseinek elemzéséhez. Másik tudományos értéke abban rejlik, hogy metaelméleti jellegéből fakadóan (Novoszáth 2008, p. 55.) könnyen adaptálható a fogyasztáson kívül egyéb közgazdasági, sőt politikatudományi, szociológiai, pszichológiai vizsgálatokra is. Végül, de nem utolsósorban különösen alkalmas apparátust jelent a válsággal, átalakulással, modernizációval küzdő országok, így – ahogy Szántó (1996) felhívja rá a figyelmet – a rendszerváltó gazdaságok elemzésére is.

Erre az eszközre épül kutatásunk, mely a kelet-európai országokban a rendszerváltást követően kiépülő új, kapitalista intézményi⁴ struktúrának a többi piacgazdasággal való összehasonlító jellegű vizsgálatára szorítkozik, s a „kivonulás, tiltakozás, hűség” koncepciót a VoC irodalom kiegészítésére próbálja felhasználni. Azaz az EVL modell módosított változatával alternatív elemzési apparátust alakítunk ki, majd ennek segítségével tekintjük át a rendszerváltó és egyéb európai országok kapitalista modelljeit. Az elemzés során vállalatok helyett a tőke- és a munkaerőpiacot állítjuk a középpontba, ami a VoC-tól eltérő perspektívát kínál.

Ugyan a kapitalizmus különböző változatainak a hirschmani módszerekkel való elegyítésének létezik irodalma (lsd. Kolarska – Aldrich 1980, Aguilera – Jackson 2003, Cioffi 2003, Vitols 2004, Ellerman 2005, Brewster et al. 2007), azonban a korábbi koncepciók egyrészt változatlanul vállalatcentrikusak voltak, másrészt bár alapvetően a két terület fogalomhasználatának egységesítésének irányába mutattak, mégsem sikerült formalizált módon összevetni az újításokat a VoC addigi eredményeivel, harmadrészt pedig nem került sor a felvetések empirikus vizsgálatára.

A vonatkozó szakirodalomra támaszkodva kutatásunk során a hirschmani ihletésű piaci megközelítést a makroökonómiai termelési függvény két alapvető komponensére, a

⁴ Az intézmény szó kapcsán a következő definícióra támaszkodunk: „a gazdasági és társadalmi életben érvényesülő társadalmilag is szentesített szabályokat, szokásokat, magatartási elveket és normákat nevezhetjük intézményeknek” (Bara – Szabó 2000, p. 65.). Az intézmények lehetnek írottak és íratlanok is, azaz formálisak és informálisak, azonban fontos része a tartalomnak a társadalmi megerősítés (North 1990).

munkaerőpiaci és a tőkepiaci folyamatok (azon belül a munkavállalók, ill. a befektetők, tőketulajdonosok viselkedésének) modellezésére fogjuk alkalmazni a VoC elmélet vállalatcentrikus koncepciója helyett, s az ezeken a területeken kimutatott alapsémákat vetítjük ki makroszintre, majd ezek segítségével adunk leírást a kapitalizmus különböző típusairól. A piaci megközelítés (azaz aktorok döntéshozatala) egyrészt a hirschmani koncepció miatt releváns, másrészt a piacgazdaság két meghatározó szegmenséből (tőke- és munkaerőpiac) adódóan a kapitalista termelési módok, mechanizmusok értelmezéséhez is megfelelő dimenziót kínál.

Az elmondottakból következően az alábbi kérdéseket tesszük fel, amelyeket a disszertáció során elsősorban analitikus módon, s nem történeti úton fogunk vizsgálni:

1. A hirschmani elmélet és a „kapitalizmus változatai” teória közötti kapcsolat látszólag távol áll egymástól, hiszen más a vizsgálati fókuszuk, eltérő a módszertanuk. Ugyanakkor a rejtett kapcsolatra utaló jelekből adódóan felmerül a kérdés, hogy a két elmélet között teremthető-e logikai kapcsolat? Elemezhetőek-e a kapitalista gazdaságok típusai a „kivonulás, tiltakozás, hűség” módszerével kiegészítve komparatív módon?
2. A két megközelítés közötti párhuzamosságok, kiegészítések alapján adódik a következő kérdés: milyen piacgazdasági változatokba rendeződnek az európai és köztük a volt szocialista országok a hirschmani logikát alkalmazva? Hány variánszt lehet megkülönböztetni? Szétválhatnak-e a régi és az új EU-tagországok vagy olyan változatok szerint különülnek-e el, ahol vegyesen szerepelnek az egyes csoportokban a volt szocialista gazdaságok és a régi EU-tagállamok?
3. A VoC elmélet szerint a vegytiszta variánsok, azaz a tisztán koordinált és a tisztán liberális piacgazdasági modellek rendelkeznek az intézmények koherenciájából kiindulva a legnagyobb növekedési potenciállal. Felmerül a kérdés, hogy a hirschmani eszköztárral definiált különböző kapitalista típusok milyen gazdasági növekedést érnek, ill. értek el?

4. Szükségszerűnek tartjuk azt is megvizsgálni, hogy a hirschmani elvek alapján szintetizált kapitalista modellek gazdasági teljesítménye magyarázható-e a „kivonulás, tiltakozás, hűség” fogalmakkal?
5. Végezetül milyen irányba lendíti a VoC-ot a hirschmani kiegészítés? Megfelel-e az EVL-paradigma alkalmazása a „kapitalizmus változatai” teória megújításától elvárt szempontoknak?

A feltett kérdések alapján megfogalmazott fő hipotézisek a következők:

1. A Hirschman-trilemma és a „kapitalizmus változatai” koncepció között van kapcsolat, amely lehetőséget biztosít a kapitalizmus különböző variánsainak hirschmani elemzéséhez.
2. A volt szocialista és a többi európai piacgazdaságok olyan klaszterekbe csoportosulnak, amelyekben a „rég” és „új” kapitalista államok vegyesen vannak.
3. Az egyes klaszterek növekedési teljesítményében különbség mutatkozik.
4. A klaszterek eltérő növekedési teljesítménye a hirschmani tényezőkre (kivonulás-tiltakozás-hűség) is visszavezethető.
5. A hirschmani kapitalizmus variációk kiegészítik a VoC eredményeit, s beleillenek az ún. post-VoC konszenzus⁵ kereteibe.

A disszertáció szerkezete a következőképpen épül fel:

A dolgozat elméleti részében áttekintjük a kutatási keret egyik alapját képezően a kapitalizmusok különböző típusait vizsgáló megközelítéseket, ezen belül is különös hangsúllyal a VoC koncepciót, ill. az azt ért bírálatokat. Bemutatjuk a modell alkalmazásának eredményeit a volt szocialista országokra való kiterjesztést követően, s

⁵ Drahekoupil és Myant (2012) fogalmazták meg a VoC keretein túlnyúló, ún. post-Hall-Soskice konszenzus elemeit.

az ott felmerülő kritikus pontokra is kitérünk. Az elméleti tárgyalás második szakaszában a kutatás másik koncepcionális kiindulópontját, a hirschmani modellt vesszük szemügyre, s összefoglaljuk a „kivonulás, tiltakozás, hűség” teóriát ért bírálatokat.

Ezt követően a két elméleti irányra és az eddigi empirikus eredményekre támaszkodva megfogalmazzuk saját kutatási kérdéseinket, amelyeket vizsgálni tervezünk a disszertáció során, s a kérdésekhez illeszkedően rögzítjük hipotéziseinket. A dolgozat további részében az első hipotézishez kapcsolódóan hidat építünk a „kapitalizmus változatai” és a Hirschman-trilemma logikája között, s a két koncepció együttes alkalmazásának relevanciája mellett érvelünk.

Az empirikus részben klaszterezési módszerekkel vizsgáljuk a kapitalizmus különböző európai változatait, megvizsgáljuk milyen viszonyban állnak egymással a hirschmani reakciók, áttekintjük a modellek gazdasági növekedései közti különbséget, egy egyszerű növekedési modell valamint lineáris regresszió alkalmazásával megbecsüljük, hogy a gazdasági szereplők hirschmani viselkedése hat-e a makroszintű gazdasági növekedésre, valamint ha igen, akkor milyen mértékben.

Megítélésünk szerint a „kapitalizmus változatainak” továbbgondolása, s az ennek kapcsán a hirschmani gondolati keret vezérfonálnak való választása mellett több szempont szól.

A kitűzött cél és tervezett munka relevanciáját támasztja alá, hogy a globalizálódás előrehaladtával és a VoC elmélet belső korlátaiból adódóan továbbra is igény van a piacgazdaságok különböző változatainak kutatására (különösen a válság alatt és után átrendeződő világgazdasági folyamatok miatt), mivel véleményünk szerint a kapitalizmus is folytonos átalakuláson megy át.

Erre a célra a hirschmani eszköztár alkalmazása új, kiegészítő lehetőségeket kínál, s várakozásaink szerint termékenyítően hat a kutatásokra, mivel az EVL-koncepció mikro- és makroszintű döntési helyzetek, választási szituációk megoldásában segíthet. Különösen igaz ez a tranzíciós országok szempontjából, ahol a hirschmani fogalmak alkalmazása véleményünk szerint még relevánsabb módon merül fel, mint a többi kapitalista országban. A rendszerváltást követően egyrészt a kivonulás és tiltakozás

szélesebb skáláján fejezhetik ki a térségben a gazdasági szereplők véleményüket az őket érintő kedvezőtlen hatásokkal kapcsolatban, mint 1989 előtt, másrészt az átalakulással járó nehézségek, a lakosságot ért sokkhatások, megrázkódtatások (pl. növekvő munkanélküliség, csökkenő létbiztonság) aktiválják a – hirschmani eszközökkel modellezhető – egyéni és közösségi védőmechanizmusokat, azaz reakcióra (kivonulásra és/vagy tiltakozásra) készítetik a „társadalom önvédelmét” (Polányi 2004, p. 118).

A hirschmani elmélet felhasználása melletti további érv, hogy az egyre szélesebb területeken alkalmazott „kivonulás, tiltakozás, hűség” koncepciót új dimenzióban, a piacgazdaságok vizsgálatán keresztül tesztelhetjük, amely a gyakorlati életben is hasznosítható válaszokhoz vezethet, többek között az európai országok munkaerőpiaci és tőkepiaci működéséről adhatunk egy sajátos metszetet. Ezenkívül az európai integráció szempontjából eredményeink reményeink szerint kiegészítik azokat a válság kapcsán még aktuálisabbá váló kérdéseket, miszerint lehetséges-e, kívánatos-e, ill. szükségszerű-e az európai uniós integrációban résztvevő gazdaságok számára egy egységes kapitalista modell átvétele, ill. az ahhoz való konvergencia (Snell 2011, Trouille 2011).

Az értekezés eredményei összességében azt erősítik, hogy a közös gyökerek révén releváns kutatási irányt jelent a két elmélet összekapcsolása, s ennek révén a nyugati (liberális, ill. koordinált) kapitalizmusokhoz képest szélesebb spektrumon lehet elhelyezni a különböző gazdasági modelleket Európában. Az empirikusan leszűrt tapasztalataink szerint a rendszerváltó országok önálló és viszonylag egységes modellt alkotnak, növekedési teljesítményük pedig a kimutatott sajátos jegyekből (pl. nagyfokú tőkeimport, a szürkegazdaság magas aránya) fakad, ugyanakkor enklávészerű fejlődési modelljük a 2008-ban kirobbant gazdasági válságtól függetlenül bizonyos korlátokat szabhat a későbbiekben a további felzárkózás során. A jövőbeli lehetséges fejlődési pályát vizsgálva megállapítottuk, hogy különösen nagy differencia mutatható ki az észak-európai és a kelet-európai gazdasági modellek között, míg a nyugat-európai modellek köztes (de az észak-európaihoz sokkal közelebbi) pozíciót foglalnak el, ráadásul egyes jelek (elsősorban Csehország, Románia, Oroszország pályája) arra utalnak, hogy nem feltétlenül ment végbe közeledés az ezredforduló környékén a kelet- és nyugat-európai országok intézményi struktúrája között.

I. AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ KAPITALIZMUS-ELMÉLETEK ÁTTEKINTÉSE

„Végül is, mi a kapitalizmus?”

Ralf Dahrendorf

I.1. Komparatív kapitalizmus-elméletek

A világtörténelem alakulása az elmúlt negyed évszázadban újabb és újabb lendületet adott a kapitalizmus különböző változatainak kutatásaihoz. Az 1980-as években a dinamikus növekvő japán és német gazdaság irányította rá a figyelmet az akkoriban gyengén teljesítő angolszász gazdasági modell új kihívóira (pl. Aoki 1984, Sorge – Warner 1986, Helper 1990), majd az 1989-90-es kelet-európai rendszerváltással merült fel a kérdés, hogy a térség országaiban a nyugattal azonos kapitalizmus alakul-e ki, s ha igen, mennyire lesz az működőképes több évtizednyi szocialista tervgazdaságot követően. A bipoláris világrend megszűntével Fukuyama (1995) a „történelem végét”, a liberális piacgazdaság győzelmét hirdette, ugyanakkor a felgyorsuló globalizálódásnak a nemzeti sajátosságokra gyakorolt hatása és az Európai Unió (EU) keleti irányú bővülése újabb lendületet adott a kapitalista gazdasági modellek kutatásainak, majd a 2008-ban kezdődő világgazdasági válsággal vetődött fel a kérdés, hogy mely gazdasági modellek küzdenek meg könnyen, s melyek birkóznak meg nehezebben a krízissel (Carney et al. 2009).

A kapitalista gazdasági rendszerek vizsgálati módszertana, elemzési fókusza jelentős átalakuláson ment át az elmúlt fél évszázad során. A XX. század második felétől kezdődően összességében elkülöníthető egy állami szerepet kutató, egy a társadalmi szereplők hatását vizsgáló, és egy vállalatközpontú irányzat, amelyből a XXI. század elejére az utóbbi vált meghatározóvá.

A második világháború után az 1960-as években a modernizációs megközelítések képezték az első iskolát, ahol a gazdasági fejlődésben, az egyes iparágak fejlesztésében szerepet játszó állam állt a központban (pl. Shonfield 1965, Gerschenkron 1962).

Az 1970-es években a stagflációs környezet a neokorporatív irányzat előtt szélesítette az utat, a kutatások középpontjába a nem állami szereplők beépítésével a munkaadók, a szakszervezetek és az állam közötti megállapodások kerültek (pl. Schmitter – Lehmbruch 1979). Katzenstein (1985) és Zysman (1983) az 1960-as és 1970-es évek eredményeit összegezve három modellt különített el a történelmi fejlődés során: egy piac által vezérelt, egy állam által koordinált piacgazdaságot, valamint egy neokorporatív, tárgyalásos kapitalizmus típust.

Az 1980-90-es években az erősödő globalizációval csökkent az államok, a társadalmi szereplők, s felértékelődött a vállalatok szerepe, s a szélesen értelmezett termelési rendszer vizsgálata adott újabb lendületet a kutatásoknak. Ide tartozik egyrészt az ún. francia szabályozói megközelítés (pl. Boyer 1990, Hollingsworth – Boyer 1997) és a vállalatok, ill. országok nemzetközi versenyképességét vizsgáló iskola (pl. Porter 1990), ezenkívül kialakult egy, a kapitalizmus variánsait humán oldalról megközelítő irányzat is. Ez utóbbin belül az egyik irányt a jóléti rendszerek mélyebb vizsgálata képezte, ahol Esping-Andersen (1990) munkássága számít mérföldkönek – ő liberális, korporatív, szociáldemokrata modelleket különböztetett meg –, másrészt kibontakozott egy gender jellegű osztályozása a kapitalizmusnak (pl. Rubery 1992), ahol angolszász, észak-európai, dél-európai, japán típusú kategóriákba kerültek elhelyezésre az országok a termelésben résztvevő férfi és női szerepek, a „kenyérkereső” és a „háziasszony” típusok vizsgálata szerint (Hyman 2004).

Az összehasonlító kapitalizmus irodalomba tartozó, az imént röviden összefoglalt koncepciók Jackson és Deeg (2006) összegzésére támaszkodva három alapvető vonásban megegyeznek. Egyrészt az egyes nemzetgazdaságokat olyan eltérő intézményi konfigurációk jellemzik, amelyek a gazdasági szereplők viselkedését más és más irányba terelik. Másodszor a különböző intézményi konfigurációk az egyes gazdasági folyamatokra eltérően hatnak: van olyan intézményi mix, amelyik ösztönzést jelent, s van olyan, amelyik fékezően hat egy adott gazdasági tevékenységre. Harmadszor az intézmények között van bizonyos függőségi reláció, azaz egy adott intézmény egy másik intézmény megerősödésének kedvez (vagyis komplementerek), ami végeredményben az intézményi változatok számának bizonyos leszűkülését jelenti, s egyfajta útfüggőséget jelent az institutionális fejlődésben.

A közös alapjellemzők mellett ugyanakkor nincs abban kialakult összhang – és egyben ez a komparatív kapitalizmus-elmélet egyik kritikája – hogy hányféle kapitalizmus-változatot különböztetnek meg,⁶ ezenkívül nincs konszenzus sem a kapitalizmus különböző variációinak megkülönböztetéséhez használt dimenziók típusaiban, sem az egyes országoknak a kialakított kategóriákban való elhelyezésében (Jackson – Deeg 2006, Casey 2007).

A domináns intézményformáló gazdasági szereplők elkülönítése mellett elméleti irány szerint is lehet határt húzni a koncepciók között. A kapitalizmus elemzésekkel foglalkozó közgazdasági iskolák közül négynek a főbb jellemzőit (ld. 1. táblázat) gyűjtötte össze Hodgson (1995, 1996) aki szerint a marxi elmélet, az osztrák iskola hagyományai, a neoklasszikus közgazdaságtan és az intézményi megközelítések közül az utóbbi – amelyből kutatásunk egyik központi témája, a VoC teória is kibontakozott – nyújtja a leginkább alkalmas eszközt a kapitalizmuson belül az egyes változatok elkülönítéséhez.

A legújabb trendek szerint két irányzat látszik kikristályosodni a komparatív kapitalizmus felfogások között az ezredfordulót követően: az egyik a mikroökonómiai megközelítésű, letisztultabb, vállalatcentrikus „kapitalizmus változatai” (varieties of capitalism – VoC) elnevezésű irodalom (Hall – Soskice 2001b, Hall – Gingerich 2004),⁷ míg a másik a gazdasági kormányzás névvel jellemezhető, sokkal heterogénebb, az állam szerepét is beépítő, társadalmi és kulturális kontextussal is foglalkozó iskola (pl. Hollingsworth és Boyer 1997, Crouch és Streeck 1997, Amable 2003).

A VoC az összehasonlító kapitalizmus irodalmon belül olyan rangot vívott ki magának, hogy Hall – Soskice (2001b) könyvének megjelenése után két évvel Howell (2003) szerint már „hegemón” irányzattá lépett elő (Howell 2003, p. 103), s letisztultsága, formalizáltsága miatt, ill. a hirschmani modellel mutatott rokon vonásai következtében (amit III.2. fejezetben vizsgálunk mélyebben) figyelmünk alapvetően erre az elméletre fókuszál a komparatív kapitalizmus irodalmon belül. Mivel kutatásunknak nem a teljes

⁶ Hall és Soskice (2001a) két, Schmidt (2002) három, Hancké és szerzőtársai (2007) négy, Amable (2003) öt kategóriát különböztet meg, Whitley (1999) pedig a tulajdonosi és az egyéb koordinációs formák alapján hatféle modellt határozott el.

⁷ A pontosság érdekében meg kell jegyezni, hogy az ezredforduló környékén három eltérő megközelítésű koncepció jelent meg a kapitalizmus vizsgálatára szorítkozó irodalomban: Kitschelt és szerzőtársai (2000) makroszemléletű, Iversen és szerzőtársai (2000) mezosztintú megközelítésű, míg Hall és Soskice (2001a) mikrosztintre fókuszáló koncepcióval jelentkezett, közülük azonban viszonylag rövid időn belül lényegében utóbbi vált a mainstream megközelítés iránytűjévé.

VoC irodalom áttekintése a célja, ezért elsősorban a hirschmani irányból nézve relevánsnak tűnő kérdésekre koncentrálnak.

1. táblázat: A kapitalizmus változatainak kutatásával foglalkozó megközelítések

	Neoklasszikus közgazdaságtan	Osztály iskola	Marxi közgazdaságtan	Intézményi közgazdaságtan
Elemzés alapegysége	adott egyének	adott egyének	társadalmilag formált és társadalomba ágyazott egyének	intézmények
Elemzés tőkespecifikus egysége	-	-	egyének haszonmaximalizálása	kapitalista rendszer intézményei
Általános elemzési koncepció	hasznosság, szükség, választás, egyensúly	egyéni céltudatos cselekvés, szükség	munka, munkafolyamat, termelőerők, termelési viszonyok, termelési mód	szokások, versengés, kreativitás, kumulatív ok- ozati viszonyok, gazdasági kapcsolatok és rendszerek
Tőkespecifikus koncepció	-	-	árucikkek, csere, pénz, tőke	tranzakciók, tőke, pénz
Általános mikroszintű motiválóerők	hasznosság-, ill. profit maximalizálás	céltudatos egyének	egyének társadalmi lényege	szokások, versengés, kíváncsiság
Tőkespecifikus mikroszintű motiválóerők	-	-	tőkeakkumuláció, profit maximalizálás és munkások ellenállása	a tőkeakkumuláció speciális kulturális és intézményi megjelenése, szakszervezeti tevékenység, stb.
Általános kapocs mikro- és makroszint között	-	-	-	intézmények
Általános makroszintű motiválóerők	-	-	termelés hajtóerői	technológiai változás, intézményi inercia
Jellemző, tipikus elemzési következmény	általános egyensúly, makroökonómiai konvergencia	spontán rend	a kapitalista fejlődés és a történelem fejlődése tipikusan a kommunizmus irányába mutat	széttartó fejlődési pályák az egymást kumulatív módon erősítő intézmények alapján

Forrás: Hodgson (1996) p. 420.

I.2. A „kapitalizmus változatai” elmélet

A komparatív kapitalizmus irodalmon belül a szűken értelmezett „kapitalizmus változatai” (varieties of capitalism – VoC) irodalom közvetlen előzményének tekinthető Albert (1993) munkája, amely megkülönböztette a rajnai és az angolszász kapitalista modelleket (2. táblázat). Előbbire a gazdasági szereplők előrelátó gondolkodása és egymással szembeni hosszabb távra szóló mélyebb elköteleződése, utóbbira a rövidebb távú szerződésekből eredő rugalmasság a jellemző.

2. táblázat: Az angolszász és a rajnai kapitalizmus-modell

	Rajnai modell	Angolszász
Érték	egalitarianizmus viszonylag széles társadalmi újraelosztással, közösségi érdek megelőzi a magánérdeket	individualizmus, piaci elosztás elfogadása, egyéni érdek fontosabb a csoportérdeknél
Ideológia	társadalmi konszenzus	kaszinó gazdaság
Vállalatfelfogás	közösségek	termelési egységek
Foglalkoztatási rendszer	közösségi célok iránt nyitott vállalatok a lojális munkavállalóknak biztonságot kínálnak, hosszú távú beruházás az oktatásba és képzésbe, bérkorlát	kompetitív jellegű kapcsolatokat vállalaton belül rendezik, egyéni szintű béralkuk és munkafeltételek, piaci viszonyok által kialakult bérek
Bérmegállapítás	képzettség, eltöltött munkaidő és előre megegyezett bértábla alapján	egyéni termelékenység és a piaci erők függvénye
Finanszírozás	bank központú, hosszú távú finanszírozás, stratégiai együttműködés a bankok és vállalatok között	tőkepiaci dominancia, rövid lejáratú források
Pénzügyi-ipari kapcsolatok	stratégiai, pénzügyi és ipari tőke integrációja	piaci közvetítés, a pénzügyi és ipari tőke szeparáltsága
Oktatás	kevert gazdaság	(növekvő) piaci orientáció
Egészségügy	közösségi szinten szervezett, közösségi ellátás, társadalombiztosítási szisztémák rendszere	privatizált
Lakáspiac	közösségi szabályozás	piaci rendszerű
Vallás	kicsi vagy nincs szerepe, kváziállami	vallások mint kevert gazdasági intézmények

Forrás: Peck – Theodore (2007) p. 734

Albert bipoláris modellje ellenére nem törekedett a különböző gazdasági modellek mélyebb összehasonlítására, az lényegében több különböző kísérlet – pl. Berger és Dore 1996, Gelauff és den Broeder (1996), Crouch és Streeck (1997), Groenewegen (1997),

Nooteboom (1999), Whitley (1999) – után végül Hall és Soskice (2001b) tanulmánykötetében jelent meg legkiforrottabban és vált mérföldkövé. Maga Hall és Soskice (2001a) adtak nevet a kibontakozó új irányzatnak – vélhetően Hodgson (1995), ill. Hodgson (1996) azonos című cikkére támaszkodva.⁸

Hall és Soskice (2001a) a vállalatok erőforrásokra való támaszkodásából kiindulva azt vizsgálták, hogyan viselkednek a vállalatok érintettjeikkel. Öt dimenziót elemeztek összességében, így a pénzügyi rendszert, a vállalatirányítást, a vállalatközi kapcsolatokat, az innovációt és a képzés-oktatást.⁹ Eközben támaszkodnak a tranzakciós költségek elméletére épülő új intézményi közgazdaságtan (pl. Coase 1937, Williamson 1975) eredményeire is: mint bemutatjuk ebben a fejezetben, egyik modelljükben a piaci csere, a másikban az érintettekkel való közvetlen, szoros kapcsolat eredményez költségmegtakarítást.

A VoC kidolgozása során két gazdasági alaptípust különböztet meg Hall és Soskice (2001a): egyrészt a liberális piacgazdaságok modelljét (liberal market economies – LMEs), ahova pl. Nagy-Britannia, az USA és Kanada tartozik, másrészt a koordinált piacgazdaságokat (coordinated market economies – CMEs), melynek tipikus példája Németország (3. táblázat). A két modell alapvonásait nem történetileg, hanem analitikusan, dichotóm módon definiálták.¹⁰ Az LME modell jellemzői: rövid távú forrásokra épülő vállalati finanszírozás, mely tipikusan a tőkepiacot jelenti; liberalizált munkaerőpiac; általános készségeket fejlesztő oktatási rendszer; vállalatok közti intenzív verseny. A CME típus fő vonásai ezzel szemben a hosszabb lejáratú finanszírozási formák, azaz a bankrendszer kiemelt szerepe, munkaadók és munkavállalók közti egyeztetések, az erős szakképesítést nyújtó oktatási rendszer, valamint a vállalatok közti K+F együttműködések. Hall és Gingerich (2001) a vegyes intézményi országokat (Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Portugália) a köztes kategóriába sorolják, s a csoportot kevert piacgazdaságoknak (mixed market economies – MMEs) nevezik.

⁸ Megjegyezzük azonban, hogy Hall és Soskice (2001b) szerkesztésében megjelent „Varieties of Capitalism” című könyvben nincs hivatkozás Hodgson egyik tanulmányára sem.

⁹ Estevez-Abe és szerzőtársai (1999), Estevez-Abe és szerzőtársai (2001), Hall és Gingerich (2004) ezt kiegészíti két további dimenzióval: a szociális védelemmel, valamint az árupiaci szabályozással.

¹⁰ Ami lényegében hasonlít a komparatív rendszerek gazdaságtanában a kapitalizmus és a szocializmus összehasonlítása során alkalmazott „szembeállítós megközelítési módhoz” (Szentcsanak 2003, p. 392.).

3. táblázat: A liberális és a koordinált piacgazdaságok ideáltipikus jellemzői

	Liberális piacgazdaság (LME)	Koordinált piacgazdaság (CME)
Allokációs mechanizmus	piac	tárgyalás
Érintett felek közötti kapcsolat	azonnali, véletlen csere	intézményesített találkozó
Kapcsolat hossza	rövid	hosszú
Reprezentatív példa	USA	Németország
Beruházás finanszírozás csatornája	hazai és nemzetközi tőkepiacok	hazai bankok és pénzpiaci alapok
Részvénytulajdonlás	elaprózott	koncentrált
Nagyvállalatok jellemző típusa	specializált, menedzserek által irányított MNC-k	bank által felügyelt vállalatok, üzleti csoportosulások
Iparpolitika	korlátozott	kiemelt jelentőségű iparpolitika és struktúrapolitika
Iparágon belüli vállalati kapcsolatok	kompetitív, versengő	iparági szövetségek
Iparágak közötti vállalati kapcsolatok	néhány	iparágak közötti szövetségek
Vállalati felvásárlások	partneri kapcsolatban nem álló vállalatok között, viszonylag feszült módon zajló folyamat	partneri kapcsolatban álló vállalatok között, viszonylag békés
Beszállítói kapcsolatok	versengő	hosszú távú, tárgyalásos
Foglalkoztatás	rövid távú, piaci jellegű	hosszú távú, egyeztetéses jellegű
Munkavállalói érdekképviselés	néhány szakszervezet	erős, egész gazdaságot jellemző szakszervezeti kultúra
Szociális rendszer	munkavállalók és munkanélküliek alacsony fokú védelme	munkavállalók és munkanélküliek magas fokú védelme
Képzés, szaktudás	általános	szektorspecifikus tudás
Makroszintű gazdaságpolitika	diszkrecionális, centralizált szintű aggregált kereslet menedzselés	szabályalapú, centralizált szintű aggregált kereslet menedzselés, automatikus stabilizátorok szerepe fontos
Komparatív előny	radikális innovációk, szolgáltatószektor	fokozatos innováció, feldolgozóipar
Lakossági ingatlanpiac	magántulajdon magas aránya bérlakáspiac alacsony súlya	magántulajdon alacsony aránya bérlakáspiac magas súlya
Politikai, választási rendszer	arányos választási rendszer, sok párt versengése	többségi választási rendszer, két párt versengése

Forrás: Schneider (2008) p. 7, 10, 13, 15, Nölke – Vliegenthart (2009) p. 680, Kuokstis (2011) pp. 9-10,

Schwartz – Seabrooke (2008) pp. 244-245, Estevez-Abe et al. (2001) p. 153,

Jackson – Miyajima (2007) p. 22, Iversen (2006), p. 616.

A koncepció egyik központi eleme az egyes intézmények közti erős komplementaritás,¹¹ azaz egy modellen belül az egyes intézmények függnek a többitől is, egyik intézménytípus a gazdaság többi dimenziójában adott intézménytípusok megerősödésének kedvez. Összességében az elmélet két intézményi konfiguráció létrejötte mellett foglal állást. A CME esetében a hosszabb lejáratú forrásokhoz való hozzáférés lehetővé teszi a vállalatok között a verseny helyett/mellett az együttműködést, a munkaerő-állomány mélyebb szintű (iparág-, ill. vállalatspecifikus) képzését. A rugalmatlanabb tudással rendelkező munkavállalók a munkahelyek közti gyakori váltás helyett a tartós munkavállalásban lesznek érdekeltek, akárcsak a jelentős szakismeretekre igényt tartó vállalati menedzsment, ami a munkaadók és munkavállalók közti egyeztetéseknek kedvez, míg a modell a hosszabb távú innovációkat ösztönzi. Ezzel szemben az LME esetében a rövidebb távon forrásokat biztosító részvénytőkepiac a gyors vállalati újításoknak kedvez, mely erősíti a vállalatok közti versenyt, s rugalmasságot követel meg a vállalatoktól, így azok a flexibilis munkaerőpiaci szabályozás felé nyitottak, s széles alapkészségekkel rendelkező munkaerőt keresnek elsősorban, míg a munkavállalók is rugalmasabbak, és sokrétű alapképzettségükre támaszkodva bátran mozognak a liberalizált munkaerőpiacon az egyes álláshelyek között.

A komplementaritás egyik következménye az institutionális útfüggőség, s az intézmények közti kapcsolat magyarázatot ad arra, miért változnak maguk az intézmények. A komplementaritás feltevésnek eleget téve egy gazdaságon belül a különböző dimenziójú (pl. munkaerőpiaci, tőkepiaci, vállalatközi, stb.) intézmények között vagy harmónia van (pl. liberalizált tőkepiac, rugalmas munkaerőpiac, laza vállalatközi kapcsolatok ill. banki finanszírozás, egyeztetéses munkakapcsolatok, szorosabb beszállítói kapcsolatok), ami az ideáltipikus gazdaságok (USA, Nagy-Britannia, ill. Németország) jellemzője, vagy amennyiben köztes helyzetű egy gazdaság (azaz nem mutatható ki az intézmények között az előbb leírt szinkron), akkor az intézmények elindulnak vagy a liberális, vagy a koordinált piacgazdaságra jellemző irányba, amit Hay (2004) duálkonvergenciának nevez. A változás eredményeként a módosulások a többi intézmény megerősödéséhez vezethetnek.

¹¹ A komplementaritás elméleti előzményének tekinthető Aoki (1990) írása, amely szisztematikus áttekintését és összefoglalóját adja a japán vállalatok jellemzőinek. A komplementaritás helyett véleményünk szerint a koherencia kifejezés talán pontosabban írná le a kapcsolatot, ugyanakkor a közgazdaságtani diskurzus miatt magunk is törekszünk a komplementaritás szó használatára.

A komplementaritásból adódóan vezeti le Hall és Soskice (2001a), hogy a legjobb gazdasági teljesítményre a koherens intézményi konfigurációt felmutató LME és CME típusú országok képesek, míg a vegyes intézményi háttérű gazdaságok gyors növekedését blokkolják az intézmények közti összhang nehézségei.¹²

I.3. A „kapitalizmus változatai” koncepció kritikája

A VoC elméletet számos bírálat érte az ezredforduló óta. Hall és Soskice (2001a), ill. Hall és Gingerich (2004) vállalatot centrumba helyező koncepciója lényegében a korábbi évtizedek modernizációs, neokorporatív, jóléti és a vállalati megközelítést központba állító törekvéseinek a szintézisét adja, így noha alapvetően vállalatcentrikus a „kapitalizmus változatai” elmélet, valamilyen szinten a többi gazdasági szereplő és az állam is része a gondolkodásnak. A VoC egyrészt épít a szociológia, politikatudomány és közgazdaságtudomány eredményeire, s interdiszciplináris tudományterületnek számít, (Busch 2005), másrészt a „kapitalizmus változatai” koncepció azon elméletek közé sorolható, mely rendszerszemléletben gondolkodik. A VoC különösen alkalmas kiindulópontot jelent elemzésünkhöz, melynek magyarázata a volt szocialista országok átalakulásában keresendő. Egyrészt a transzformáció során a gazdasági-politikai-társadalmi rendszer egyidejű átalakuláson ment keresztül, másrészt megítélésünk szerint a rendszerváltást annak mélységében való megértéséhez a rendszerszemléletű megközelítések jelentős többletinformációt adnak, s ezek a módszerek a többi kapitalista gazdaság elemzéséhez is alkalmas apparátust jelentenek.

További erénye a koncepciónak, hogy rendkívül élénk szakmai diskurzust indukált a különböző tudományterületek között. Ennek is köszönhető, hogy a kialakulásától kezdve mindössze két évtizeden belül letisztult, elméleti és empirikus oldalról sok szempontból körüljárt témakörre vált, ráadásul a mindmáig legtöbb kutató által kiindulópontnak tekintett LME-CME alapstruktúra csupán az ezredforduló körül kristályosodott ki (Busch 2005).

¹² Goodin (2003) szemléletesen úgy fogalmaz, hogy a köztes struktúrájú országok a hermafrodita létükért fizetnek büntetést azzal, hogy gyengébb gazdasági teljesítményre képesek (Goodin 2003, p. 206.). A tézist több empirikus eredmény is alátámasztja. Olaszország, Görögország esetében például több elemzés (ld.: Trigilia – Burroni 2009, Kornelakis 2011, Simoni 2012) az inkoherens intézményi környezetet teremtő, innovációt gyengítő gazdaságpolitikára vezette vissza a XX. század végére lendületét veszítő olasz gazdaság magyarázatát, ill. Görögország gyengélkedését.

Az elmélet lényegében nagyfokú modularitással bír, az öt alapidimenziót több irányban is igyekeztek szélesíteni a gazdasági modellek osztályozása során. Így pl. Estevez-Abe és szerzőtársai (2001), Amable (2003), Farkas (2011a, 2011b) a szociális rendszerrel bővítette ki a vizsgálatba beemelt intézmények körét, Kuokštis (2011) az iparpolitikával és a makrogazdasági politikával toldotta meg, Jackson és Miyajima (2007) a vállalati felvásárlásokkal és összeolvadásokkal, Schwartz és Seabrooke (2008) a lakossági ingatlanpiac jellemzőivel (tulajdonlás mértéke, jelzálogpiac fejlettsége) szélesítette, Nölke és Vliegenthart (2009) a komparatív előnyökkel tágította, míg Iversen (2006) a politikai intézmények kérdésével gazdagította.¹³

A VoC irányzat jelentős európai figyelmet kapott, többek között az Európai Bizottság is komoly támogatást nyújtott a kapitalizmusformák kutatásának, amely mögött az a szándék húzódott, hogy az amerikai típusú neoliberális kapitalizmus alternatíváinak tudományos igényű szintetizálásához adjon az EU finansziális támaszt (Csaba 2007, Peck – Theodore 2007).¹⁴

A jelentős elméleti eredmények ellenére komoly bírálatokat kapott a VoC eredeti koncepciója, az élénk diskurzus azonban hozzájárult a modell fejlődéséhez is. Az új eredmények egy részét beépítjük saját elemzésünkbe is, így ennek céljából áttekintjük a hangsúlyosabb kritikai sarokpontokat.

A duálkonvergencia, azaz a bifokális megközelítés alapján való kategorizálás vált mások mellett Vogel (2001), Goodin (2003), Haggard (2003), Kang (2006), Mjøset (2006), Bohle és Greskovits (2008), Carney és szerzőtársai (2009), Amable és Palombarini (2009) bírálatának céltáblájává. Polányira (2004) is támaszkodva Hodgson (1995) még a VoC elindulása előtt hívta fel a figyelmet arra, hogy a homogén, egyfajta koordinációs

¹³ Wuest (2010) a nyomtatott sajtóban megjelenő cikkek, vélemények, elemzések, hirdetések vizsgálatával a gazdasági szereplők attitűdjét kutatta a gazdasági liberalizációhoz való viszonyt előtérbe helyezve. Eszerint míg a francia médiát erős protekcionizmus, az állami szereplők túlsúlya uralta, addig a brit lapokban a nagyobb fokú nyitottságból fakadóan magasabb volt a külföldi szereplők aránya, míg az állami oldal képviselőinek általában kevesebb hely jutott. Németországra a gazdasági liberalizmus és a baloldali kritika egyaránt jellemző volt, azonban a vállalatok aktívan vettek részt a vitákban, s a liberális oldal véleményét osztották. A munka rávilágít arra, hogy az emberek véleménye, hozzáállása szerint is elkülönülnek az egyes modellek.

¹⁴ A VoC irodalom tudományos eredményei és annak bírálatai döntően két kutatóműhely köré koncentráltak. Az egyik centrum Angliához, ezen belül Oxfordhoz köthető, másrészt a kölni Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung szentel kiemelt figyelmet a kapitalizmus különböző változatainak kutatására.

mechanizmust kialakító rendszerek túl sterilek, „szennyeződésmesek”, s nem működnek.¹⁵ Megállapíthatjuk, hogy a liberális, ill. koordinált piacgazdaság koncepció ugyan valósághoz közelebbi leírását adja a különböző piacgazdaságoknak, mint a monolitikus szemléletű neoklasszikus mainstream közgazdaságtan, azonban bizonyos nemzeti sajátosságokat¹⁶ nem képes kezelni, s azokat könnyen a kevert piacgazdaság (mixed market economy – MME) kategóriájába sorolja. Ráadásul az LME, ill. CME csoportba osztott országokban az ideáltipikus két pólus felé való konvergencia hipotézist állítja fel az egyes gazdaságok intézményi struktúrájából levezethető optimális modell felé való közeledés helyett, azaz lényegében megmarad a szűk intézményi variációk között a VoC irodalom. Swedberg (2003), Goodin (2003), Mjøsset (2006), valamint Hancké és szerzőtársai (2007) úgy vélik, miszerint megkérdőjelezhető, hogy a kapitalizmusban talált két ellentétes pólust Hall és Soskice (2001a), s ehelyett úgy gondolják, hogy két esettanulmányra, a német és amerikai gazdaság összehasonlítására építve fogalmazta meg Hall és Soskice a kapitalista országok egészére vonatkozó – épp ezért részben hibás eredményre vezető – megállapításait. Ráadásul több alternatív nézet is született az ezredfordulót követően, melyek az eredeti bináris felosztásnál több kapitalista dimenziót különböztetnek meg.¹⁷

Az alternatív modellek közül említhető Schmidt (2002) vizsgálata, amely három variációt definiál (angolszász kapitalizmust, koordinált német típusú piacgazdaságot és az állam által irányított kapitalizmust, ahova csupán Franciaország tartozik), Amable

¹⁵ Példaként hozza fel, hogy nem működhet egy társadalmi, gazdasági rendszer csupán piaci, vagy csupán bürokratikus rendszerben, hiszen pl. a család, a magánélet nem ilyen alapon szerveződik, s az állam még a leginkább piacközpontú rendszerekben is végez bizonyos gazdasági feladatot, ami adott esetben rontja a kompetitív alapon szerveződő vállalatok hatékonyságát (Hodgson 1995, p. 577).

¹⁶ A modellalkotás és ideáltipikus modellekben való megközelítésből adódik, hogy sem az egyes ideáltipikus csoportokon belüli országok közti különbségeket, sem az egyes gazdaságokon belüli eltéréseket nem kezeli a VoC. A mezoszintű, regionális eredmények azonban erősíthetik a VoC eredményeinek megalapozottságát: Gambarotto – Solari (2007) európai NUTS2 régiókat vizsgáló kutatása szerint a klasszikus LME és CME típusú modellbe tartozó országokon belüli alacsony mértékű regionális különbségek is erősítik a modellek életképességét, válságokkal szembeni ellenállóképességét, míg a mediterrán modellekben az egyes országokon belüli gazdasági differenciáltság lassítja a gazdasági növekedést, s gyengíti a mediterrán modellek erejét. Ez az irány egyébként rávilágíthat arra a mások mellett Della Sala (2004), Featherstone (2008) által kutatott kérdésre, hogy a görög és olasz gazdaság miért tér el a bináris VoC modell típusaitól.

¹⁷ Nölke és Vliegthart (2009) három feltételben szabja meg a kategorizálás során új ideáltipikus modellek elméleti létjogosultságát: 1. alternatív gazdasági koordináció, 2. viszonylag stabil és egymással komplementer intézmények, 3. komparatív előny elérése, mely a gazdasági teljesítményben is megmutatkozik. Ezzel szemben a posztkeynesi Minsky (1991) a csoportosításokat eleve rossznak tartja, ironikusnak szánt megjegyzése szerint, ha a Heinz ketchupot és savanyúságot gyártó vállalat saját szlogenje szerint is 57 fajta terméket kínál, úgy a kapitalizmusnak is létezik 57 válfaja (Minsky 1991, p. 10).

(2003) öt dimenzió – termékpiaci verseny, munkaerőpiac, pénzügyi rendszer, szociális védelem, oktatási rendszer – mentén öt típust határol el (a piaci alapú angolszász, a kontinentális európai, a szociáldemokrata, a mediterrán és az ázsiai modellt). Sapir (2006) az EU-15 országait a szociális rendszerek hatékonysága és egyenlőségi viszonyai alapján négy modellbe sorolja: az északi és az angolszász modellt mint hatékony, valamint a kontinentális és a mediterrán változatot, mint hatékonytalan intézményi konfigurációként jellemzi. Hancké és társai az állami-üzleti kapcsolatokkal bővítve Hall és Soskice (2001a) eredeti ötletét 2x2-es mátrixba öntve négy mezőt határoznak meg: LME (laza állami-vállalati kapcsolat, fragmentált érdekcsoportok), CME (laza állami-vállalati kapcsolat, szervezett érdekszervezetek), etatista (szoros állam-vállalat kapcsolati háló, fragmentált érdekcsoportok), kompenzáló állam (szoros állam-vállalat kapcsolati háló, szervezett érdekszervezetek) (Hancké et al. 2007). Rendhagyónak, de szellemesnek tekinthető Bergheim (2007) osztályozása, aki társadalmi jólétet megragadni képes 10 változót (pl. születési ráta, gazdasági szabadság, munkanélküliség, oktatás, korrupció) és 22 országot választva négy csoportba sorolta a vizsgált piacgazdaságokat klaszterelemzéssel. Az angolszász és észak-európai gazdaságok jelentik a „boldog kapitalizmust”, a CME gazdaságok zöme és Spanyolország képezi a „kevésbé boldog piacgazdaságot”, a portugál, olasz és görög gazdaság tartozik a „boldogtalan kapitalizmusba”, míg a Dél-Korea és Japán alkotta Távol-Kelet vegyes jegyeket visel magán.¹⁸ Bergheim (2007) munkáját azért említettük, mivel Hall – Soskice (2001a) igyekeztek pártatlanul fogalmazni és mind a LME, mind a CME modell kapcsán hasonló növekedési potenciált fogalmaztak meg.

A VoC gazdaságpolitikai üzenete egysíkúnak nevezhető: a két ideáltipikus modell versenyképes vállalataiból, s azok körül kibontakozó komplementer intézmények struktúrájából vezeti le a liberális és a koordinált piacgazdasági modellek átlag feletti növekedési lendületét. Kang (2006) súlyos hibaként rója fel (s egyet kell értenünk kritikájával), hogy a bináris ideáltípusok felsőbbrendűségének hangoztatása modernizációs csapdába kényszerítheti a felzárkózó gazdaságokat: ahelyett, hogy az önálló, sajátos, egyedi intézményi szerkezetükből eredő komparatív előnyeik

¹⁸ Bergheim (2008) a kutatást később elvégezte a németországi tartományokra is, melynek során a déli és nyugati országrészről derült ki, hogy „nagyobb” a mért boldogság.

kiaknázására bátorítaná az országokat, egy kívülről ráerőltetett gazdasági modell felé tereli a VoC ezen gazdaságok fejlesztéspolitikáját.¹⁹

A koncepció arról sem vesz tudomást, hogy a pólusként leírt országok is kisebb-nagyobb átalakuláson mentek át a globalizálódás felgyorsulásával, s immáron nem szükségszerűen vannak abban az intézményi környezetben, mint pl. az 1980-as vagy 1990-es években (Blyth 2003, Hoffmann 2004b, Jackson – Deeg 2006, Höpner – Schäfer 2012).²⁰ Szélesebb értelemben azért is bírálható a VoC, mivel alaplogikája mellőzi az intézmények történeti fejlődését, s ehelyett az analitikus elemzéssel kapott modellek komparatív statikus összehasonlítását végzi, s annak keresi a történeti interpretációját, így a koncepció egyesek szerint támadható az ahistorikus vonás irányából is (Haggard 2003, Dupuy et al. 2010, King 2010).

A dinamikus elemzésre korlátozott mértékben alkalmas a koncepció. A modell legfőbb gyengesége a legnagyobb erényéből fakad: a lassú intézményi mozgásokat képes magyarázni a VoC, azonban a radikális változások magyarázatára nem alkalmas (Kang 2006, Becker 2007, Clark et al. 2011). Az empirikus kutatások időhorizontja is meglehetősen rövid, többnyire az egy évtizedet sem éri el. Éppen ezért egy statikus állapot leírására jobban, az időbeli változások jelzésére azonban kevésbé használható (Casey 2007). Bohle és Greskovits (2008), Morgan (2011), Green és szerzőtársai (2010), Özveren és szerzőtársai (2012) a külső környezettől való elzártaságot róják fel negatívumként: a nemzetközi szervezetek és a globalizálódás intézményformáló és -mozgató szerepéről szemérmesen hallgat a VoC irodalom, erre azonban a rendszerváltó országok, a latin-amerikai gazdaságok vizsgálatával nagyobb figyelem vetül, lsd. pl. Mendelski (2007), Schneider (2008), Nölke – Vliegenthart (2009).

Az intézmények közti összhang vizsgálata kapcsán a VoC egy-egy országban az intézményi változások lehetséges irányára világít rá, s eszerint a komplementaritás felé

¹⁹ A fejlődő gazdaságok homogén intézményi szerkezet felé való elmozdulásának veszélyeit Hirschman is felismerte, miután a Világbank megbízásából Kolumbiában részt vett egy Washington által szorgalmazott fejlesztési program lebonyolításában a második világháborút követően. Részletesen lsd.: Hirschman (2000a), p. 13-17.

²⁰ Blyth (2003) teszi fel a kérdést: mi van, ha Németország a végbement változások nyomán már nem ugyanaz a Németország, mint amiről a modell eredetileg szól? (Blyth 2003, p. 219.). Ezenkívül az Egyesült Államoknak a munkaerőpiacra gyakorolt állami hatásával (pl. az elítéltek magas arányával, s a börtönök fenntartásában, üzemeltetésében résztvevő állami alkalmazottak magas létszámával) kérdőjelezi meg a mintának tekintett USA liberális mezőbe való besorolását (Blyth 2003, p. 221.).

várható leginkább elmozdulás (Kang 2006). Ugyanakkor az intézményi koherencia terén is felmerültek bizonyos elméleti problémák. Nem teljesen tisztázott ugyanis, hogy az egyes intézmények hogyan ösztönzik más dimenziókban adott intézmények megerősödését, kialakulását, pontosabban nem egyértelműek az oksági viszonyok.²¹ Ugyancsak homályos, hogy egy-egy intézményi konfiguráció, ill. az adott úton tartó intézményi fejlődés hogyan reagál egy-egy külső, exogén sokkra, pl. a nemzetközi verseny erősödésére, válságra. Sőt, ambivalencia feszül az intézményi komplementaritás és az intézményi útfüggőség között: egyrészt az országok eltérő intézményi múltjából kiindulva védhetőnek tűnik azon megállapítás, hogy minden ország a maga egyedi fejlődési útját járja az egyensúlyt jelentő LME, ill. CME típus felé, másrészt minél nagyobb hangsúlyt kap az intézmények közti koherencia, annál inkább adódik a kérdés, hogy akkor miért változik az országok intézményi struktúrája? Azaz a probléma a statikusság és a dinamika közti ellentétre irányítja a figyelmet (Haggard 2003, Jackson – Deeg 2006, Deeg – Jackson 2007, Özveren et al. 2012). Crouch (2005a), valamint a Dániát példaként említő Campbell – Pedersen (2007) ezenkívül úgy vélik, hogy a kevert intézményű gazdaságok nagyobb rugalmasságot tudnak felmutatni külső sokkok esetén, mint a már vegytiszta LME, ill. CME típusú gazdaságok, mivel az intézményi alkalmazkodás, a szükséges institucionális változások könnyebben tudnak elindulni. (Ugyanakkor a bináris modellhez képest „kevert” gazdaságtípusok is arra mutatnak rá, hogy több működőképes modell létezhet egyidejűleg a kapitalizmuson belül).

Felróható az elmélet gyengeségeként, hogy az intézmény kifejezés mint fogalom használatában elnagyolt, pontatlan és nem konzisztens. Egyrészt elfogadja Hall – Soskice (2001a) North intézményi definícióját, ugyanakkor nem következetes annak alkalmazásában és gyakran keveri a szervezet és az intézmény fogalmát. Ezenkívül az intézmények társadalmi megerősítését magától értetődőnek tartja, s nem foglalkozik vele (Boliari – Topyan 2007).

A konvergencia-divergencia kérdést tovább árnyalják az empirikus tapasztalatok, miszerint a külső sokkhatások egy része – mint pl. Európában az integrációs folyamat – a megkezdett intézményi reformokat is megakaszthatja, s adott esetben külső hatásra (lsd.

²¹ Hancké és szerzőtársai védelmükbe veszik a VoC oksági kapcsolatait, s három típust különböztetnek meg a változások értelmezése kapcsán: kulcsfontosságú komplementer viszonyokat nem érintő változások, egy-egy alszektort érintő változások, végül pedig bizonyos feltételek teljesülés kapcsán felmerülő, egész gazdasági rendszerre kiterjedő változások (lsd. Hancké et al. 2007, pp. 11-13.).

EU) válnak az intézmények regionálisan homogénné, amely az országok történelmi hagyományaiból fakadó intézményi pályáról való eltávolodást, esetleg letérést is jelentheti (Jackson – Deeg 2006, Höpner – Schäfer 2007, Mendelski 2007). Morgan (2011) egy hibás következtésre is felhívja a figyelmet: az intézményekhez igazodó vállalati stratégiákra épülő, két pólus felé konvergáló kapitalista változatok (melyek az eredeti felvetés szerint a két legsikeresebb modellt jelentik) alapvetően megteremtenék a fenntartható, válságok, recessziók nélküli fejlődés útját, azonban a gazdaságtörténet ezt nem igazolja vissza az elmúlt évtizedekből.²² Elméletileg mindkét típus irányába közeledhetnek a kevert gazdaságok, ennek az egyes országok saját intézményi konfigurációja szab irányt. Ezt vizsgálva Goodin (2003) amiatt vitatja a köztes mezőben lévő országok CME irányába való elmozdulását, hogy a koordinált piacgazdaságokra jellemző intézményrendszert technikailag könnyű lebontani, azonban jóval nehezebb azt felépíteni, ezért reálisabbnak tart egy LME modell felé való elmozdulást a kapitalista országok között, mint egy CME irányába mutató fejlődési pályát.²³ Hay (2004) egyszerűbb logikai úton fogalmazza meg bírálatait: szerinte a kapitalista gazdaságok bifokális felosztását ért kritikák, a több alternatív modell bemutatása egyúttal eredendően ássák alá a duálkonvergencia hipotézist is.

A vállalatközpontú megközelítés több irányból is kritikákat kapott, ami kutatásunk szempontjából különösen fontos része a diskurzusnak. Egyrészt a döntéshozatal szintjére való fókuszálás alapján felmerül a még inkább mikroszintű, a gazdasági szereplők viselkedését előtérbe helyező koncepció lehetősége, ami a módszertani individualizmus²⁴ szempontjából is védhetőbbé tenné a VoC felfogását (Campbell 2004). Másrészt a vállalatok valójában a VoC szerint be vannak ágyazódva az egyes gazdasági modellekbe, az intézményi környezethez igazodnak, azaz passzív, automata szereplőkként jelennek meg (Crouch 2005a). Harmadrészt egy országon, egy adott kapitalizmus típuson belül is

²² Chester (2011) ausztrál esettanulmánya, valamint Konzelmann (2011) ausztrál, kanadai, brit és amerikai, gazdaságokat vizsgáló írása azt emeli ki, hogy míg utóbbi két országban folytatódott a pénzügyi szektor liberalizálódása, azaz az LME modell mélyítése a 2008-ban kirobbant gazdasági világválság előtti években és ez nagyban hozzájárult a súlyos gazdasági visszaeséshez, addig a másik két államban ellenkező lépésekre került sor és közeledtek valamelyest ezek a piacok a CME irányába, továbbá kevésbé is szenvedték meg a krízist. A válság Konzelmann elemzése szerint arra világít rá, hogy a hibrid rendszerek ellenállóképessége krízishelyzetekben nagyobb lehet.

²³ Ezzel kapcsolatban jegyeznénk meg, hogy a kapitalista rendszer átfogó kritikáját megfogalmazó Marx és Engels (1998) a kapitalista gazdaságok közti konvergenciát vetítette elő, melynek okaként a burzsoázia megerősödését, a szabad kereskedelmet, a piacok globális szélesedését, a termelési módok egységesülését és ezeknek az életkörülményekre gyakorolt hatását jelölték meg. A kapitalista gazdaságok közti divergencia, ill. konvergencia értelmezésének történeti áttekintéséről lsd. pl. Streeck (2010).

²⁴ A módszertani individualizmusról bővebben lsd. pl. Orthmayr (1997).

eltérő vállalatípusok alakulnak ki az iparág, a technológia, a szervezeti forma alapján, azaz túlzott leegyszerűsítés egy-egy piacgazdasági modellhez egy-egy vállalati típust hozzárendelni és viszont, azaz a mikroszintű modellel azonos logikájú, izomorf leképeződést felfedezni a makrostruktúrákban (Boyer 2005, Green et al. 2010), ezenfelül a VoC teória az országhatárokat átlépő, nemzetgazdaságoktól elszakadó, regionális súllyal rendelkező transznacionális vállalatok (transnational corporations – TNC-k) szerepével sem tud mit kezdeni (pl. Taylor 2004, Rugman – Verbeke 2009, King 2010, Morgan 2011). Taylor (2004) arra mutat rá, hogy a technológia és innováció globális áramlása olyan tényező, amelyet minimális szinten sem tartalmaz a VoC elmélet, a helyette benne szereplő nemzeti szintű innováció valóságtól elrugaszkodott kiindulópontnak tekinthető. Streeck (2010) arra hívja fel a figyelmet, hogy a vállalatok nemzetköziesedésével, globalizálódásával meginog az a feltevés, miszerint a különböző kapitalizmusmodellekben a vállalatok az adott államok „foglyaiként” hordozzák az államok intézményi karakterisztikáját, intézményi struktúráját (Streeck 2010, p. 29). Ráadásul pl. az ázsiai vállalatok jellemző sajátosságai (többek között családi jelenlét a menedzsmentben, importált technológiára való támaszkodás, szoros családi, személyes, baráti kapcsolatok, stb.) nem szerepel a „kapitalizmus változatai” elmélet által kínált menüben (pl. Carney et al. 2009, Lechevalier 2009), akárcsak az informális gazdaság, szürkegazdaság, ahogy dolgozatunk empirikus részében bemutatjuk. Negyedrészt az állam és a munkaerő funkcióját, jelentőségét is alulbecsüli a VoC: a munkavállalókat passzív aktoroknak tekinti, s az állam is igazodik a változásokhoz a vállalatok által befolyásolt gazdasági környezetben (Kang 2006, Streeck 2010), s a vállalaton kívüli koordinációs formák – mint pl. a japán shuntu rendszer (Lechevalier 2009), a délkelet-ázsiai fejlesztő állam (Tipton 2009), vagy mint az olasz modellben a hatékonytalan, túlbürokratizált állam (pl. Trigilia – Burroni 2009) – sem szerepelnek a modellben, sőt az állam nem is része az öt alapidimenzióknak.²⁵

A „kapitalizmus változatai” irodalom másik neuralgikus vonása, hogy funkcionálisan és regionálisan is lehatárolt. Ez azt jelenti, hogy a VoC irodalom funkcionálisan a kapitalista országok tipizálására koncentrál, egyéb gazdasági modellekkel nem

²⁵ Ugyanakkor például az ázsiai gazdasági modellek kapcsán az egyik sajátosság, hogy a megkésettiségből adódóan a fejlesztő állam szerepe meghatározó jellemző maradhat hosszabb távon is (Carney et al. 2009, Benczes 2000a, 2000b). A válság során újrarájzolódó globális gazdasági központokra tekintve a *The Economist* brit folyóirat is egyik 2012. januári számában 10 oldalas mellékletben boncolgatja az állam, mint modellalkotó tényező szerepét (*The Economist* 2012).

foglalkozik.²⁶ Földrajzilag pedig alapvetően az OECD országokra, azok egy szűkebb csoportjára szorítkozik (Bohle – Greskovits 2008, Mendelski 2009), így pl. az ázsiai gazdaságok Japán kivételével eredetileg kimaradnak belőle,²⁷ a kelet-európai és latin-amerikai országok sem szerepelnek benne, így a mondandója is korlátozottan érvényes. A feltörekvő piacok fokozatos beemelése pl. Peng és szerzőtársai (2008) szerint azért is jelent pótlólagos információt az elméletnek, mert rávilágít, hogy miképp működnek, tevékenykednek a vállalatok olyan környezetben, ahol a működés szabályai gyorsan változnak, s azok nem teljesen ismertek a vállalatok számára. Mivel a kelet-európai térség is hasonló, dinamikusan változó környezetet jelent, így ezek a regionális bővítést célzó törekvések különösen értékesek a számunkra.

A kapitalista modellek gazdasági teljesítményének kérdésében az empirikus tapasztalatok rendkívül vegyesek, ami hipotéziseink alapján végzett számítási eredményeink ütköztetésére ad módot. Hall és Gingerich (2004) például empirikusan igazoltnak vélik Hall – Soskice (2001a) azon feltevését, miszerint az ideáltipikus LME, ill. CME típusú gazdaságok teljesítménye kiemelkedőnek számít, míg a kevert intézményű országok átlag alatti teljesítményre képesek.²⁸ A modellek jövőbeli eredményeivel kapcsolatban száll vitába velük Hopkin és Blyth (2004), akik a jóléti államra nehezedő globalizációs nyomás alapján megkérdőjelezzik, hogy a jövőben is képes lesz-e a CME típusú modell átlag felett teljesíteni, ráadásul rámutatnak arra a nem elhanyagolható körülményre, miszerint az LME csoportba tartozó országokkal szemben a CME típusú gazdaságok a bipoláris modellben sokkal heterogénebbek, így az arra vonatkozó megállapítások korlátozottabb érvényűek. A kevert intézményű országok Crouch (2005a, 2005b) és Campbell – Pedersen (2007) által megállapított nagyobb rugalmasságából fakadóan adódik, hogy adott esetben a gazdasági teljesítményük is átlag felett lehet. Kenworthy (2006) ugyancsak nem tapasztalja azt, hogy a LME és CME típusú gazdaságok

²⁶ Egyes bírálatok a kapitalizmus fogalom jelentés miatt tekintik helytelennek a CME-LME felosztást: Phelps (2008) például méltatlannak tartja a kapitalista jelzőre a koordinált piacgazdaságokat, mivel azok véleménye szerint korporatív modellek, és nem a vállalkozó áll a középpontjukban (Phelps 2008, p. 78.).

²⁷ A Socio-Economic Review pl. ezt az űrt szándékozik némileg betölteni azzal, hogy a 2013. évi második számát kifejezetten az ázsiai országok kapitalizmus irodalomban való elhelyezéséről szóló írásoknak tervezi szentelni.

²⁸ A VoC elmélet empirikus alátámasztását végző kutatásuk során kialakították saját ún. koordinációs indexüket, ahol 0-1 közötti skálán helyezték el a fejlett kapitalista országokat a liberalizáltság, ill. koordináltság szintje szerint hat vizsgált változó faktoranalízisére támaszkodva. Elemzésük szerint a skála két végpontján lévő országok potenciális gazdasági teljesítménye a legnagyobb (Hall – Gingerich 2004, pp. 22-29.). Munkájuk ihlette Höpner (2007) vizsgálatát, aki 20 OECD tagországot tekintett át és egy alternatív mutatószámot, az ún. gazdasági szerveződési indexet alkotott meg, mely alapvetően korrelál ($r=0,69$) a Hall-Gingerich-féle koordinációs indexszel.

teljesítménye kiugróan jó lenne, amely felveti annak kérdését, miszerint az eredményt befolyásolja az is, hogy milyen országokat vizsgálunk és azokat hol helyezzük el a Hall és Gingerich (2001) által kialakított koordinációs skálán.²⁹ Groenewegen (1997) a külső környezettől teszi függővé az egyes modellek teljesítményét. Megítélése szerint az angolszász, a kontinentális európai és a japán gazdasági modell eltérően teljesítenek különböző környezeti feltételek mellett, mivel erősségeik és gyengeségeik nem azonosak: az angolszász gazdaságok rugalmasabbak, míg a kontinentális európai s japán modellek a hosszabb innovációs ciklusú termékek kifejlesztésében versenyképesebbek.

Végül kitérünk a VoC kapitalizmushoz való viszonya alapján született kritikákra is. A kapitalizmus önálló belső törvényeit a „kapitalizmus változatai” elmélet hajlamos figyelmen kívül hagyni, amire mások mellett Swedberg (2003), Pontusson (2005), Clark és szerzőtársai (2011) tér ki, de erre utalt már az idézett Groenewegen (1997) tanulmány is. Pontusson cinikus megjegyzése az elmélet kapitalizmushoz való kényes viszonyára mutat rá: „a kapitalizmus változatai irodalom sokat foglalkozik a ’változatokkal’, de meglepően keveset mond a kapitalizmusról” (Pontusson 2005, p. 164. – ford.: Sz. Zs.). Clark és szerzőtársai megfogalmazása szerint „a VoC irodalomban nincsenek ’kapitalisták’, csak vállalatok” (Clark et al. 2011, p. 10. – ford.: Sz. Zs.), ami elvezet oda, hogy a pénzpiacok fejlődése is kimarad a vizsgálati fókuszról, s a tőke-munka közötti kapcsolat kutatása is hiányzik az elemzésből. A kapitalizmus belső törvényei (növekedés korlátai, ciklikus mozgás) és az országok közti interdependencia olyan elemek, amelyekről elfeledkezik a VoC, ezért a valóságnak összességében csak egy statikus részmetszetét tudja adni.

Ugyan a rendszerelvű megközelítés központi része az elméletnek, azonban nincs elméletileg teljesen kibontva, így a rendszerszemlélet a látásmódnak csupán egy mögöttes hátterét adja (Becker 2007). Streeck (2010) szerint a VoC irodalom távol áll a világrendszer szemlélettől, ugyanakkor a nemzetenként eltérő kapitalizmusok összehasonlító elemzése helyett a továbblépést – Goodin (2003) és Becker (2007) bírálatának gondolatmenetét folytatva – épp az jelentheti a jövőben, ha a különböző

²⁹ Kenworthy gyűjtése összefoglalja, hogy a különböző gazdasági modellek teljesítményét az intézményi komplementaritással magyarázó VoC mellett a közgazdaságtan más irányzatai a szabad piac, a korporatizmus, a rugalmas specializáció, a társadalmi tőke, a kooperáció, vagy a politikai koherencia alapján próbálják magyarázni, így legfeljebb ezek versenytársának tekinthető a VoC irodalom (Kenworthy 2006, pp. 85-86.).

modellekre a kapitalista világrendszer különböző működő változataiként tekintenek az elemzések. Máshogy fogalmazva ez azt jelenti, hogy a javasolt kutatási irány a részek (azaz modellek) egymáshoz való viszonya helyett a felülről való szemléletre térne át, s az egész (azaz a kapitalizmus) felől közelítenének annak változataihoz az elemzések.

I.4. A „kapitalizmus változatai” teória megújítására irányuló törekvések

A VoC irodalmat ért kritikák ellenére megállapítható, hogy egy évtizeddel Hall és Soskice (2001b) könyvének megjelenése után is változatlanul ez a tanulmánykötet képezi a kapitalista gazdaságok kategorizálásának, kutatásának kiindulópontját, mivel egyelőre nem született ezt felváltani képes, a kritikusok által általánosan elfogadott új koncepció. Ugyanakkor számos a VoC megreformálása céljából indult törekvés különíthető el, amelyek között találunk az állam szerepét újrafelfedező, az exogén sokkokat beépítő, a földrajzi kiszélesítéssel foglalkozó, a gazdaságföldrajz irányába lépő, a kapitalizmus egészére hangsúlyt helyező próbálkozást.

Az egyik reformtörekvés az állam beépítését javasolja a koncepcióba (pl. Schmidt 2003, Hancké et al. 2007, Papava 2010). Hancké és szerzőtársai (2007) az állam szerepének újrafelfedezésével négy kategóriába sorolják a modelleket (LME, CME, etatista, kompenzáló). Papava (2010) az államoknak a 2008-ban induló válság menedzselése során játszott súlyából és annak lakossági mentalitásra gyakorolt hatására építve lát divergenciát az egyes országok kapitalista fejlődésében. Schmidt (2003) a gerschenkroni tradíciókig visszanyúlva különböztet meg egyrészt piaci, liberális, másrészt koordinációra épülő, harmadrészt állami befolyással jellemezhető kapitalizmus-változatokat (utóbbiba Franciaországot sorolja).

Egy másik irányból történő megújulási kísérletet jelent az exogén tényezők beépítése. A globalizáció, a transznacionális vállalatok jelentőségének felértékelődése és külső sokkokra való reagálóképesség fontosságának irányába tereli a kutatásokat, s a statikus, mozdulatlanságra épülő VoC koncepció dinamikusabb értelmezéséhez vezethet. Ezen belül megkülönböztethető a transznacionális vállalatok (pl. Nölke – Vliegenthart 2009), a nemzetközi szervezetek, intézmények (EU, WTO, pl. Hancké 2009), vagy az exogén

sokkora, pl. 2008-2010 válságra való reagálás (pl. Kuokštis 2011, Clark et al. 2011, Streeck 2010), mint új központi elem.

Egy harmadik próbálkozás a fókusz globális szélesítésével a piacgazdasági változatok bővülésének irányába mutat.³⁰ Ide illeszkednek többek között a feltörekvő piacok modelljeinek vizsgálatai (pl. Chavance 2002, Mazumdar 2010), a latin-amerikai kutatások (pl. Schneider 2008, Martínez et al. 2009, Doctor 2010, Nölke 2010), az ázsiai modellek elemzései (pl. Killion 2010, Schneider 2008, Witt 2010, Lechevalier 2009), a közép-kelet-európai elemzések (pl. Farkas 2011a, 2011b, Kuokštis 2011, Nölke – Vliegenthart 2009, Knell – Srholec 2007), autoriter rezsimek tipizálása (pl. Buhr – Frankenger 2011). Ezek alapján az alábbi típusok körvonalazódnak az irodalomban:

- önálló brazil (Doctor 2010), ill. tágabban véve egy állami és transznacionális vállalati befolyással leírható, hierarchikus latin-amerikai fejlődési modell (hierarchical market economy – HME) (Schneider 2008, Sánchez-Ancochea 2009),
- az ázsiai gazdaságokat leíró családcentrikus, összetartásra épülő hálózati piacgazdaság (network market economy – NME) (Schneider 2008),
- a volt szocialista országokat jellemző, függő piacgazdasági modellnek nevezett típus (dependent market economy – DME) (Nölke – Vliegenthart 2009), illetve
- a balti államokra jellemző, rugalmas piacgazdaságnak nevezhető változat (flexible market economy – FME) (Kuokštis 2011).³¹

Utóbbi kettőről részletesen az I.6. alfejezetben lesz szó, míg a liberális, koordinált, hálózatos és hierarchikus piacgazdasági modellek összefoglaló tulajdonságait tartalmazza a 4. táblázat.

³⁰ Nem szabad elfeledkezni a regionális fókusz szűkítéséről sem, amikor egy-egy gazdaságon belüli kisebb régiók összehasonlítása az elemzés tárgya a VoC eszközeinek a felhasználásával (pl. Gambarotto – Solari 2007, Yang 2007, Rafiqui 2010). Ezek a törekvések a gazdaságföldrajzzal való együttműködésre alapozva a különböző kapitalista modellek strukturális irányból való jobb megértését segíthetik.

³¹ A DME és FME modellek jellemzőit a 7. táblázat tartalmazza.

4. táblázat: Ideáltipikus kapitalizmus-változatok és azok jellemzői

	Liberális piacgazdaság (LME)	Koordinált piacgazdaság (CME)	Hálózatos piacgazdaság (NME)	Hierarchikus piacgazdaság (HME)
Allokációs mechanizmus	piac	tárgyalás	bizalom	hierarchia
Érintett felek közötti kapcsolat jellege	azonnali, véletlen csere	intézményesített találkozó	rendszeres csere	parancs vagy rendelet, direktíva
Kapcsolat hossza	rövid	hosszú	hosszú	változó
Reprezentatív példa	USA	Németország	Japán	Chile
Részvénytulajdonlás	elaprózott	koncentrált	koncentrált- és kereszttulajdonlás	családi koncentrált tulajdon
Nagyvállalatok jellemző típusa	specializált, menedzserek által irányított MNC-k	bank által felügyelt vállalatok, üzleti csoportosulások	informális üzletcsoportok (keirecuk)	hierarchikus üzleti csoportok, MNC-k
Iparágon belüli vállalati kapcsolatok	kompetitív, versengő	iparági szövetségek	szövetségek és informális kötelékek	oligopolisztikus
Iparágak közötti vállalati kapcsolatok	néhány	iparágak közötti szövetségek	informális kapcsolatok	néhány (felvásárlások kivédése)
Beszállítói kapcsolatok	versengő	hosszú távú, tárgyalásos	hosszú távú, informális	vertikális integráció
Foglalkoztatás	rövid távú, piaci jellegű	hosszú távú, egyeztetés	élethosszig tartó foglalkoztatás	rövid távú, piaci jellegű
Munkavállalói érdekképviselő	néhány szakszervezet	erős, egész gazdaságot jellemző szakszervezeti kultúra	vállalati szintű érdekképviselő	néhány szakszervezet
Képzés, szaktudás	általános	szektorspecifikus tudás	vállalatspecifikus tudás	alacsony
Komparatív előny	radikális innovációk, szolgáltatószektor	fokozatos innováció, feldolgozóipar	fokozatos innováció, feldolgozóipar	alapanyagok, globális termelői hálózatok

Forrás: Schneider (2008) p. 7, 10, 13, 15.

Egy negyedik típusú törekvés (pl. Peck – Theodore 2007, Dixon 2010) a „kapitalizmus változatai” helyett a „kapitalizmus sokszínűségei” (variegated capitalism) iskolához kötődik, amely a gazdaságföldrajz eredményeivel vegyítené a kapitalizmuskutatásokat. A gazdaságföldrajzi megközelítés a VoC-hoz hasonlóan ugyancsak elutasítja a globalizáció

nemzeti fejlődési pályákat egy irányba terelő hatását, s a nemzeti sajátosságok fontosságát hangsúlyozza.³² A felfogás szerint az egyes országokat esettanulmányyszerűen szabad elemezni, a kvantitatív eredmények elérése helyett a kvalitatív szempontokat kell előrébb helyezni. Statikus állapot helyett eleve dinamikusan változó környezetből indul ki, ezért az egyensúlytalanság feltételezésére épül.

A gazdaságföldrajz – a VoC témájához való nagyfokú hasonlóság ellenére – egyelőre nem épült be szervesen a VoC-cal kapcsolatos diskurzusba, amelynek egyik alapvető oka az előbbire jellemző mezoszintű megközelítés, s az utóbbi vállalatcentrikus látásmódja, másrészt a közöttük lévő párbeszédet megnehezítő eltérő fogalomhasználat. Ezt a szakadékot hivatott csökkenteni Peck és Theodore (2007), akik a két koncepció módszereinek és téziseinek összevetésével megkönnyítik az eredmények közötti átjárhatóságot (5. táblázat).

5. táblázat: „Kapitalizmus változatai” vs. „sokszínű kapitalizmusok”

	Kapitalizmus változatai	Kapitalizmus sokszínűségei
Problematika	fejlett kapitalista gazdaságok intézményi sokszínűségének megértése	egyenlőtlen fejlődés folyamatának és formáinak magyarázata az érett kapitalizmuson belül és azon kívül
Esettanulmányok elhelyezése	az országoknak a kitüntetett szereppel felruházott CME - LME tengely mentén való elhelyezése	egyedi esetek kiválasztása az azokat létrehozó tulajdonságok alapján
Módszer	lecsupaszított politikai gazdaságtan felé való közeledés, a racionális választások elméletére való építkezése, másodlagos források és játékelméleti folyamatok beépítése	viszonylag ökümenikus intézményi/kulturális átítatottságú politikai gazdaságtan, kvalitatív esettanulmányokkal való dolgozás, posztpozitivisták elméletalkotás, vonzódás a városi és regionális elemzéshez, a módszertani individualizmus elutasítása
Kitüntetett szereplők	vállalatok, üzleti szervezetek és vállalkozók	a szereplők viszonylag kis hangsúlyt kapnak mint a születőben lévő vagy átalakuló rendszerek támasza, aktorok a hálózati kapcsolatokba épülnek be
Elemzési szempont	nemzeti intézményi archetípusok viszonylag elhatárolt nemzetgazdaságok privilegizálása, hangsúly a vezető vállalatokon, iparágakon és vezető intézményeken	a gazdasági és intézményi átalakulás döntő momentumain van a hangsúly, a termelési egységek valós idejű elemzése, többdimenziós elemzés

³² A globalizáció és a nemzeti fejlődés összevetése kapcsán lsd. pl. Szentés (2005).

Időbeli dinamika	kiválasztott intézményi dimenziókban az egyensúly feltételezése (exogén sokkok figyelmen kívül hagyása), viszonylagos stabilitás, a fokozatos és lassú változás megerősíti az intézményi konfigurációt, esetenként ennek megszakítása	dinamikus elemzés, helyi változásokkal való törődése, az egyensúlytalanság és az állandó krízishelyzet feltételezése
Skaláris dinamika	módszertani nacionalizmus, magas szintű intézményi koherencia és egységes nemzetgazdasági tér feltételezése, nemzeti szinten az intézmények szupermodularitása	társadalmi konstrukcióként kezelt skála és a skála relativizálása, többdimenziós skálák (pl. "glokális hibridek")
Történelmi perspektíva	duálkonvergencia, idealizált fejlődési modellek statikus összehasonlító elemzése	közös és egyenlőtlen fejlődés, előre nem látott lehetőségek és veszélyek, a konvergencia és divergencia szükségszerűségének elutasítása
Jellemző absztrakciós szint	mezoszintű intézményi rendszerbe ágyazott vállalatok mikroszintű vizsgálata	az egyenlőtlenül fejlett kapitalista rendszeren belül viszonylag konkrét, mezoszintű intézményi fókusz jellemzi
Normatív cél	az európai és a Japánra jellemző korporatista, szociális gazdasági modell védelme, a nem neoliberális fejlődési út melletti állásfoglalás	neoliberális globalizáció belső ellentmondásainak felderítése, alternatív és/vagy progresszív lokális fejlődési utak azonosítása és támogatása

Forrás: Peck – Theodore (2007) p. 763.

Egy ötödik próbálkozás (Streeck 2010) a hangsúlyt a különböző gazdaságok közös vonásaira helyezi, így előtérbe kerül az országok közötti interdependencia (melyre a 2007-ben induló válság hívta fel a figyelmet), a kapitalizmus ciklikus mozgása és a gazdasági növekedésben rejlő korlátok (6. táblázat).

6. táblázat: A „kapitalizmus változatai” és a „kapitalizmusok hasonlóságai”

Kapitalizmus változatai	Kapitalizmusok hasonlóságai
nemzeti intézmények	globális piacok
intézményi szuverenitás	intézményi interdependencia
piac konform intézmények	piacot felforgató intézmények
intézményesített gazdasági kapcsolatok statikus reprodukciója	intézményesen bomlasztó gazdasági viszonyok dinamikus expanziója
politikailag reprodukált gazdasági stabilitás	gazdaságilag hajtott gazdasági instabilitás
intézmények által vezetett gazdaság	intézmények által követett gazdaság
hatékonyságnövelő intézmények	profitmaximalizáló szereplők
társadalmiasított gazdasági kapcsolatok	alulszocializált társadalmi kapcsolatok
intézményi koherencia	intézményi ellentmondások
kooperáció	konfliktus és kompromisszum
nemzetgazdaságok közti különbségek	időben kidomborodó különbségek
országok mint vállalatok	országok mint köztársaságok

Forrás: Streeck (2010) p. 40.

Egy hatodik törekvés (pl. Sánchez-Ancochea 2009, Nölke 2011) a nemzetközi politikai gazdaságtannal szorgalmaz mélyebb kooperációt, s ezen belül is elsősorban Wallerstein (1983) centrum-periféria koncepciójából táplálkozik, hogy a kapitalista modellek közötti ellentéteket értelmezni tudja. A két tudományterület eredményeinek közelítéséből leszűrt gondolatok szerint a fejlett és fejlődő országok különböző piaczgazdasági modelljeinek kialakulását és a különbségek konzerválódását alapvetően a transznacionális vállalatok globális egyenlőtlenséget növelő tevékenysége okozza.

A „kapitalizmus változatai” elméletet ért kritikákat és a különböző megújítási törekvéseket áttekintve fogalmazta meg Drahekoupil és Myant (2012) azok közös vonását, amit *post-Hall-Soskice konszenzusnak* neveztek el. Eszerint a további piaczgazdasági modelleket érintő kutatásoknak az alábbi három szempontot kell szem előtt tartaniuk:

- *intézményi koherencia meghaladása*: ami az intézmények átalakulásának, hibridizálódásának, és több szintű intézményrendszerek kezelésének képességét jelenti.
- *politika súlyának növelése*: a különböző lehetőségekkel és korlátokkal rendelkező szereplők aktív, intézményformáló szerepének, konfliktusának és

összeütközésének beépítése a gondolkodásba, ami lényegében az interdiszciplinaritás irányába tett lépésként értelmezhető.

- *kapitalizmus szellemiségének erősítése*: ez jelenti mikroszinten olyan destabilizáló tényezőkkel (mint pl. a félelemmel, kapzsisággal) való kibővítést, ami reakciót vált ki a szereplőkből, vagy makroszinten a tőke és a munka aszimmetrikus viszonyának intézményformáló hatását.³³

Drahokoupil és Myant (2012) javaslatait, kutatási programját relevánsnak tartjuk a VoC megújítása kapcsán, s mind az elméleti alapvetéseink megfogalmazása, mind az empirikus elemzésünk során figyelembe vesszük.

I.5. A „kapitalizmus változatai” elmélet kiterjesztése Kelet-Európára

A VoC meghaladásával kapcsolatos próbálkozások egyik legizgalmasabb területét a volt szocialista országokat érintő kutatások képezik, mivel ezek a gazdaságok nemcsak regionálisan alkotnak különálló egységet, hanem történeti múltjukat (államiság, állami szerepvállalás, viszonylag fiatal piacgazdasági intézmények, gyors intézményi átalakulás, tőkehiány, alacsony fejlettség) és jelenüket tekintve is rendkívül sajátos kategória jegyeit hordozzák.

A volt szocialista térségnek³⁴ a VoC irodalom vérkeringésébe való bekapcsolása mellett legalább három érv szól. Egyrészt a világgazdaság jelentős részét jelenti mind terület, mind lakosságszám alapján. Másrészt a szocializmussal való több évtizedes „kísérletezés” komoly intézményi következményekkel járt, amely egyedivé teszi a régiót. Harmadrészt a piacgazdasági és demokratikus intézményrendszer kiépítése 1989 után nagyjából egy időben vette kezdetét, ami új kísérleti terepet, egyfajta különleges laboratóriumot kínál a társadalomtudományok számára (Outhwaite 2011, Hancké et al. 2007), ráadásul véleményünk szerint szemléletbeli váltáshoz is vezetve új impulzust adnak a nyugati gazdaságok elemzéséhez is.

³³ Ugyanezt veti fel Streeck (2010) is kritikájában.

³⁴ Azokat a gazdaságokat soroljuk ide Polányi (1976) megközelítéséből kiindulva, ahol 1989/1990-ig a gazdaságot egyrészt bürokratikus koordináció, másrészt az állami tulajdon dominanciája, azaz a szocialista tervgazdaság jellemezte.

A rendszerváltó országok kapitalizmus-változatainak elemzése azonban speciális kérdéseket is felvet, melyek korlátozzák a VoC módszertanát. A nyugat-európai gazdaságoknál kevésbé fejlett országok tartoznak ide, a rövidebb-hosszabb szocialista múlt miatt az intézményrendszer sajátos elemeket tartalmaz, továbbá a statikus elméleti modellhez és a nyugat-európai országokhoz képest folytonos átalakulásban lévő, dinamikus térségről van szó (Lane 2005, Lane 2007, Greskovits – Bohle 2007). A múlthoz való viszony jelentősen megszabja a kialakuló intézményi struktúra képét is. Newman „intézményi felfordulásról” (institutional upheaval) ír a térség országaiban végbemenő intézményi átrendeződésből kiindulva (Newman 2000, p. 602), megítélése szerint – melyet pl. Papava (2006) is oszt – minél lazább a szocialista múlttal való kapcsolat, annál nagyobb az esély új piacgazdasági intézmények kialakulására.

A VoC irodalom ezredforduló utáni viharos sebességű nemzetközi kibontakozásáig és annak közép-kelet-európai országokra való adaptálásáig a tranzícióval járó problémák, feszültségek uralták kezdetben a régió országaival kapcsolatos közgazdasági gondolkodást (pl. Offe 1991, Sachs 1991, 1995, stb.), azonban mind a későbbi liberális, mind a koordinált, mind az egyéb modellek jellemző stílusjegyeit meghatározó tényezők viszonylag korán beszűrődtek a térségbe és kisebb-nagyobb mértékben éreztették hatásukat (Martin 2008).

A liberális piacgazdasági modell csírái a nemzetközi szervezetek, intézmények kelet-európai térségben való megjelenésének direkt vagy indirekt következményeként bukkantak fel. A kelet-európai rendszerváltási folyamat elején a nemzetközi intézmények és szervezetek, többek között a Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD), a Világbank is az LME irányába mutató reformokat javasolt a kelet-európai rendszerváltó országok számára, ami jelezte ezen szervezetek kapitalizmus felfogásának egyoldalúságát is, ami az ún. „washingtoni konszenzusnak” elnevezett intézményi reformcsomagban vált kiforrottá (ld. pl. Csaba 1995, Lányi 2001). A liberális piacgazdasági modell általános kialakulását nehezítette azonban a térségben, hogy a kapitalista fejlődés a különböző gazdasági területeken, piacokon nem volt egyenletes, így pl. a munkaerőpiacon és a tőkepiacon lassabb, az árupiacon gyorsabb volt a liberalizálódás, az állam gazdasági beavatkozása nem szűnt meg teljesen, s a szocializmusból örökölt intézmények is behatárolták a fejlődést (Newman 2000). Ugyanakkor a szovjet befolyás alól szabaduló három kis balti állam több szerző szerint is

a nyugati liberális piacgazdaságokhoz való közeledés irányában indult el az 1990-es években (pl. Buchen 2005, Bohle – Greskovits 2008, Feldmann 2007, Adam et al. 2009).

A koordinált piacgazdasági modell német ihletésű modellje jelentős politikai, erkölcsi, ideológiai támogatást kapott Berlinből és Bécsből, különösen a német nyelvterülethez közelebb eső gazdaságokban.³⁵ Az ilyen típusú intézményi struktúra tartós meggyökeresedésének azonban csak speciális körülmények kedveztek, így alapvetően csak Szlovéniában alakultak ki azok a fékek és ellensúlyok az ország kis mérete, viszonylagos 1990-es évek eleji fejlettsége, s a társadalom tagjainak konszenzusképessége és -készsége révén, amelyek biztosították a modell hosszabb távú működőképességét, ugyanakkor az utóbbi évek elemzései szerint ezt a kapitalista variánst is egyre jobban kikezdi a globalizáció (Feldmann 2007, Bohle – Greskovits 2008, Martin 2008, Adam et al. 2009).

A wallersteini világrendszer elmélet (Wallerstein 1983) nyomdokain és a hierarchikus piacgazdaság (Schneider 2008) jellemzőinek megfogalmazódásával párhuzamosan bontakozott ki egy neokolonialista jellegű kapitalizmus-változatról zajló diskurzus is, mely szerint a térség országai – az USA ipari szektorához illeszkedő mexikói Maquiladora övezethez hasonlóan – a nyugat-európai gazdaságok háttérparát, összeszerelő kapacitásait jelentik, s aszimmetrikus viszonyba kerülnek termelési erőforrásaik (alapvetően az olcsó és viszonylag képzett munkaerejük) felhasználása, üzleti ciklusaik és gazdasági fejlődésük tekintetében (pl. Kozma 1998, Kozma 2001, Mészáros 2004, Szabó 2006a, 2006b, 2009).³⁶ Ennek kritikáját pl. Martin (2008) fogalmazta meg: szerinte a közép-kelet-európai gazdaságok komplexebbek, mint a fejlődő országok nyersanyag kitermelésre épülő gazdasági modellje, másrészt az EU a földrajzi közelség miatt sem érdekelt a térség fejlődésének lelassításában, harmadrészt a szocializmusból örökölt értékek, várakozások és intézmények az egyoldalú kizsákmányolást nem tennék lehetővé, negyedrészt több gazdaságban az erős nemzeti öntudat miatt sem valósulhatna meg a neokolonialista modell, végül pedig a viszonylag fejlett oktatás, képzés miatt sem nyílna erre mód.

³⁵ Az 1989-ben alkotott magyar alkotmány, vagy az akkor létrejövő magyar alkotmánybíróság például német és osztrák hagyományok átvételével jött létre. Sőt, Roman Herzog szavai szerint ha az 1970-es évekbeli portugál és spanyol alkotmánybíróság a németországi gyermekének nevezhető, akkor a magyarországi tekinthető az unokának (Halmi, 2005, p. 3).

³⁶ Ennek korai előzményeként lsd.: pl. Berend – Ránki (1987).

Az 1990-es évek elején kevesebben (pl. Minsky 1991³⁷), az évtized második felétől kezdődően egyre többen, így pl. Stark (1994a, 1994b, 1996), Csaba (1995), Lane (2000), Mykhnenko (2007) fogalmazták meg a posztoszocialista országok politikai gazdaságtanával foglalkozó irodalom új irányát: a reformok sebessége (pl. Aghion – Blanchard 1994) és sorrendje, a rendszerváltás módja és sikere (pl. Offe 1991) helyett a kérdés a térségben létrejövő kapitalizmus-változatok felé tolódott. Így a régió fejlődési irányának kutatása nagyjából egybeesett a nyugati VoC irodalom kibontakozásával.³⁸ Ugyanakkor Buchen (2005) rámutat arra, hogy a két megközelítés, azaz a rendszerváltó országok fejlődésének és a nyugati kapitalista országok típusainak kutatása egy ideig egymás mellett fejlődött, s nem alakult ki kapocs közöttük: a tranzíciós irodalom nem foglalkozott mélyebben a kapitalizmus struktúrájával, míg a VoC koncepció elemzési fókusza alapvetően Nyugat-Európára, az Egyesült Államokra és Japánra korlátozódott. Az áthidalást nehezítette, hogy a VoC irodalom stabil és magas jövedelmű országokra koncentrál, míg a rendszerváltó országokat dinamikus átalakulás és alacsonyabb jövedelem jellemzi, azaz távol estek a VoC érdeklődési területétől (Lane 2005, Lane 2007).

I.6. A kelet-európai térségben való alkalmazást érintő kritika

A térség országaiban kialakuló piaczgazdasági modellek vizsgálata egyrészt hasonló problémákkal küzd, mint a fejlett országok kapitalizmus változatainak kutatása mind a kategorizálás, mind a konvergencia/divergencia kérdéskörben (Schumacher 2005), másrészt ezenkívül új elemzési problémák is felmerülnek: 1. a régió országai nem feltétlenül illenek bele az eredetileg a nyugat-európai országokra koncentráló elmélet skatulyáiba (Lane 2007, Luly 2012); 2. a térség gazdaságait stabilitás, állandóság, nyugvópontra jutó intézményrendszer helyett dinamikus változás jellemzi, így a nyugati, stabil országokra szabott modellekbe való elhelyezésük hasonló a mozgó célpontra való lövéshez (Greskovits – Bohle 2007, Bohle – Greskovits 2008, Mendelski 2007, 2008); 3. bármilyen összehasonlítást megnehezít technikai oldalról az adathiány: egyrészt az

³⁷ Minsky (1991) szerint hibás célkitűzés az átalakuló országoknak a piaczgazdaság elérésére való törekvés, mivel többféle kapitalizmus létezik, s azok is folytonos átalakuláson mennek át, melynek a pénzügyi rendszer fejlődése ad folytonos lendületet.

³⁸ A tranzíciós vita elhalkulásával támadt vákuumba lépett bele a „kapitalizmus változatai” elmélet (Drahokoupil 2009).

adatsorok rövidek, másrészt nem mindig származnak megbízható forrásból (McMenamin 2004).

A térség országaiban létrejövő piacgazdasági kategóriákat alapvetően négyféle tényező valamelyikére vezetik vissza a különböző csoportosítások (Mendelski 2008): 1. valamilyen regionális, nemzeti sajátosságra (pl. Papava 2006), 2. a koordinációs mechanizmusok különbözőségére (p. Hall – Soskice 2001a), 3. az eltérő kapitalista érettségre (pl. Lane 2007), ill. 4. a külső és belső mozgatóerőkre (pl. Mendelski 2007), ezek a tényezők az egyes elemzésekben ugyanakkor sok esetben keverednek, s különböző mértékben egyaránt jelen vannak. Már itt jelezzük, hogy a disszertációban klaszterezéssel kapott csoportokat ezen kritériumok szerint is értékeljük majd a IV.6. alfejezetben.

A kelet-európai régióban végbemenő konvergencia és divergencia kérdése kapcsán ellentmondásos eredmények születtek. A legösszetettebb válasz Bandelj (2003), Cornia (2010), Grimalda és szerzőtársai (2010) nevéhez fűződik, megfogalmazásuk szerint a térségben egyszerre zajlik konvergencia és divergencia. A tőkemozgás és munkaerőáramlás liberalizálódása, a külső kulturális befolyás, vagy röviden a globalizálódás az előbbinek kedvez, azonban vannak ezzel szemben ható tényezők is: a különbségek erősödése irányába mutatnak a rendszerváltáskor tapasztalt eltérő kezdeti feltételek, a különböző reformok (sokkterápia vs. graduális reformok). Chavance és Magnin (2000), Chavance (2002) szerint a térség országainak közös irányú fejlődését fűti az intézményi és strukturális örökség, az európai integráció gravitációs ereje, valamint a nemzetközi szervezetek és intézmények befolyása. Greskovits és Bohle (2007) szerint nemcsak homogenizálja az Európai Unió az új tagállamokat a közösségi szabályok és normák átültetésével, hanem az EU a saját idealizált kapitalizmusmodellje felé próbálja azokat terelni. Ugyanakkor az eltérő irányú fejlődést segíti az intézményi örökség némileg eltérő jellege, a különböző gazdaságpolitikai irány (Chavance és Magnin 2000). Juhász (2010) az emberek viselkedését, Papava (2006) a lakosság múltból hozott mentalitását, Bunce (1999) az első parlamenti választások eredményét nevezte meg, mint további pályát befolyásoló, és divergálás irányába mutató tényezőt.

Az átalakuló országok kategorizálásának technikája Mendelski (2008) tanulmányára támaszkodva alapvetően négyféle lehet. Meg lehet különböztetni 1. egyedi

esettanulmányokat (pl. Charman 2007), 2. összehasonlító esettanulmányokat (pl. Luly 2012, Adam et al. 2009), 3. statikus összehasonlító elemzéseket (pl. Lane 2007), 4. dinamikus összehasonlító elemzéseket (pl. Knell – Srholec 2007). Munkánk empirikus részében az utolsó két módszert fogjuk alkalmazni, amely révén az egyedi jellegek ugyan kisebb hangsúlyt kapnak, azonban a közös vonások és az országcsoportok közötti törésvonalak jobban kirajzolódnak.

A kelet-európai országok tipizálása sem egységes. A közép-kelet-európai országokat egyes elemzések a CME (pl. McMenamin 2004), mások az LME típusba sorolják (pl. Hoffmann 2004b), míg ugyancsak mások mellett érvelnek, hogy azoktól eltérő, külön csoportot alkotnak (pl. Nölke és Vliegenthart 2009, Farkas 2011a, 2011b), ill. külön alcsoportok képezhetők a volt szocialista országok csoportján belül (Pl. Kuokštis 2011, Papava 2006). Az empirikus tapasztalatok szerint minél komplexebben, azaz minél több szempont és dimenzió alapján hasonlítják össze a tranzíciós gazdaságokat a többi kapitalista országgal, annál jobban kidomborodik a kelet-európai térség gazdaságainak egyedi jellege.

Az alábbiakban a gazdasági jellegű tipizálás irodalmát foglaljuk össze, némileg túlnyúlva a VoC típusú irodalom struktúráján a szerkezeti különbségekre való rámutatás céljából.³⁹ Előrebocsátjuk, hogy különböző kategorizáló dimenziókat alkalmaz az irodalom, ezért az egyes elemzések eltérő csoportokba sorolják az országokat. A sokszínűség bemutatása illeszkedik a disszertáció céljához: több hipotézisünk kapcsán is ide nyúlunk majd vissza.

Nölke és Vliegenthart (2009), Nölke (2011) az LME és CME modellek mintájára alapozva úgy vélik, hogy a volt szocialista országok önálló blokkot alkotnak, melyet függő piacgazdaságnak (dependent market economy – DME) neveznek el, s amely több vonás tekintetében is a HME modellek jegyeit hordja magán (7. táblázat).

³⁹ A politikai dimenziók alapján való osztályozás és a politikatudományi elemzések áttekintése nem tárgya a dolgozatnak, azonban megemlíjtük, hogy az ide tartozó irodalom példái közé tartozik pl. Bunce (1999), ugyanakkor több politikai gazdaságtani munka szerepel a feldolgozott szakirodalomban.

7. táblázat: A liberális, a koordinált, a függő és a rugalmas piacgazdaság jellemzői

	Liberális piacgazdaság (LME)	Koordinált piacgazdaság (CME)	Függő piacgazdaság (DME)	Rugalmas piacgazdaság (FME)
Speciális koordinációs mechanizmus	versenypiac és formális szerződések	informális hálózatok és szerveződések	transznacionális vállalatok	versenypiac és formális szerződések
Vállalati kormányzás	külső kontroll/szétaprózott tulajdon	belső kontroll/koncentrált részvényesek	TNC-k központjainak irányítása	magas tulajdonosi koncentráció, kis- és középvállalatok valamint magáncégek dominanciája
Munkavállalókkal szembeni kapcsolat	pluralista, piaci alapú, néhány kollektív megállapodás	korporatista, konszenzuális, szektorális vagy nemzeti szintű megállapodások	képzett munkaerő lekenyerezése, vállalati szintű kollektív alkuk	piac alapú, rendkívül rugalmas munkaerőpiac
Oktatás és képzés	alapkészségek, magas K+F kiadások	vállalati vagy iparágyszintű ismeretek, munkaerő vállalati továbbképzése	korlátozott mértékű továbbképzési kiadások	alapkészségek, alacsony K+F kiadások
Innováció csatornája	piaci alapon és formális szerződéseken alapszik	közös vállalatok és üzleti szervezetek fontos szerepe	transznacionális tapasztalatok vállalaton belüli átadása	korlátozott innovációs kapacitás
Makroszintű gazdaságpolitika	diszkrecionális, centralizált, aggregált kereslet menedzselés	szabályalapú aggregált kereslet menedzselés automatikus stabilizátorokkal	lebegő vagy irányított árfolyam, független monetáris politika	nagyon szigorú monetáris politikai vállalások, melynek alárendeltje a fiskális politika
Iparpolitika	korlátozott	kiemelt jelentőségű iparpolitika és struktúrapolitika	fontos, TNC-k becsábítását célozza	nagyon korlátozott

Forrás: Kuokstis (2011) pp. 9-10.

A modell a régió tökehiányos, a fejlett országoktól gyökeresen eltérő örökségből vezethető le. Az olcsó, de viszonylag képzett munkaerőre támaszkodó közvetlen külföldi beruházás (FDI beáramlás) jelenti a régió országainak kitörési lehetőségét, így a gazdasági koordinációban is kiemelt szerepe van a transznacionális kapcsolatoknak. A

Hall és Soskice (2001a) által kiemelten kezelt dimenziókban is megfigyelhető az intézményi komplementaritás a függő piacgazdaságban. A képzési struktúrában az olcsó munkaerőre építve nem kiemelt jelentőségű a munkaerő képzése, azonban valamilyen fajta minimális szakképzés jelen van a dolgozók elégedettségének biztosítása érdekében, mely a beruházásoknak is egyfajta védelmet ad. A munkavállalókkal való kapcsolat során a képzett munkaerő megtartása és a munkabérek mérsékelt emelése játszik szerepet, az alku vállalati szintű egyeztetéseken zajlik. Az innováció hajtóereje a TNC-k térségben megjelenő, második generációs technológiájának alkalmazása.

A volt szocialista országok sajátos voltával kapcsolatban Kuokštis (2011) a makrogazdasági politika és az iparpolitika alapján Hall és Soskice (2001a), valamint Nölke és Vliegenthart (2009) eredményeit bővítve a balti gazdaságokat önálló csoportba sorolja, mivel azok számos tekintetben nem hordozzák az LME modellek jellemző tulajdonságait,⁴⁰ s a gazdasági modellt rugalmas piacgazdaságnak nevezi (flexible market economy – FME, 7. táblázat). A rugalmas piacgazdasági modell jellemzője a liberális modellel azonos gazdasági koordináció, eltérő azonban a KKV-k kiemelt gazdasági szerepe, a rugalmas munkaerőpiac, az alacsony K+F és az alacsony szakképzettséget igénylő termékek exportja, a szigorú monetáris politika (alapvetően valutatanács, ill. a közös európai deviza mielőbbi bevezetésére való törekvés) és az ennek alárendelt fiskális politika, s a nagyon korlátozott iparpolitika. A speciális balti modell – melynek Észtország az ideáltipikus változata – megmagyarázza, hogy miért választott Észtország, Lettország és Litvánia a 2008-as válság során sajátos válságmenedzselést: a gazdaságpolitika a valutaleértékelés helyett a bérek nominális korrekciójával indította be a növekedést.

Lane (2005, 2007) három klaszterbe sorolja az egykori szocialista országokat a privatizáció, a magánszektor aránya, a részvénytőke és bankrendszer fejlettsége, az országokba áramló FDI, a transznacionalizáltság és az export szektor szerkezete, a munkanélküliség és az egészségügyi kiadások alapján. Az első országcsoport áll legközelebb a kontinentális piacgazdasághoz (Szlovénia, Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia, Észtország, valamint egy másik alcsoportot alkotva Horvátország, Litvánia, Lettország, Románia és Bulgária tartozik ide). A második blokk

⁴⁰ A nem konzisztens stílusjegyekre korábban már felhívta a figyelmet pl. Buchen (2004), Buchen (2005).

egy hibrid, állami és piaci jelleget egyaránt magán viselő országcsoporthoz (Oroszország, Ukrajna, Kazahsztán, Grúzia, Türkmenisztán, Moldova). A harmadik klaszterben még nem következett be a kapitalista áttörés (ide tartozik Üzbegisztán, Belarusz, Türkmenisztán).

Papava (2006) a volt szocialista gazdaságokat két csoportra bontja: az EU-ba belépett vagy küszöbön álló belépéshez közelítő országokban nyugat-európai kapitalizmus jöhet létre, míg a szovjet utódállamokban egy sajátos modell, az ún. „halott gazdaság”, vagy másképp fogalmazva az ún. „nekroökonómia” (Papava 2006, p. 1.) alakul ki. A modell jellemzője, hogy a régi politikai-gazdasági elit a rendszerváltás során gazdasági vezetővé válik, s alapvetően konzerválja a gazdaságot, ami így sokkal lassabban halad előre a modernizálódás útján, ezáltal versenyképtelen gazdasági szerkezet jön létre (drága vagy/és gyenge minőségű termékeket állít elő a gazdaság). Ennek társadalmi oldalról táptalajt ad az ún. Homo Sovieticus (Papava 2006, p. 5.), vagyis az az embertípus, amely a szocialista korszakban elvesztette gazdasági ösztöneit, vállalkozóképességét, s a piac helyett az államtól remél támogatást a nehéz időkben. A felvetés szerint a szovjet utódállamokban a tervgazdaság, az állami kontroll sokkal hosszabb ideig tartott, mint az EU-hoz csatlakozott vagy a csatlakozás előszobájába jutott országokban, ezért jobban beleivódott a lakosság mentalitásába, gondolkodásmódjába,⁴¹ s a rendszerváltást követően a működőképes kapitalizmushoz szükséges Homo Economicus (a piacon haszon-, ill. profitmaximalizáló) attitűd kevesekben maradt meg.⁴²

Ehhez hasonló Soulsby és Clark (2007) munkájának következtetése, akik a múltéhoz való kapcsolódás erőssége alapján három modellt különböztetnek meg: az elsőben

⁴¹ Dahrendorf írta a társadalom gondolkodásának megváltoztatása kapcsán felmerülő nehézségekről 1990-ben: „Hat hónapot vesz igénybe az új politikai intézményrendszer kiépítése, az alkotmányírás és a választási törvények elfogadása. Hat évet vehet igénybe egy félig-meddig működőképes gazdaság létrehozása. Várhatóan hatvan évig eltarthat a civil társadalom megteremtése” (Dahrendorf 1990, p. 93. – ford.: Sz. Zs.).

⁴² Papava (2006) a 2008-ban induló válság előtt nem tekintette tartós állapotnak a nekroökonómiát, azonban ennek feltételül szabta, hogy megjelenjenek a piactisztító hatású kapitalista vállalatok, s fellépjenek az emberek a nekroökonómia működése ellen. A válság azonban módosította nézeteit: 2010-ben úgy vélte, hogy a válság során a világszerte állami kontroll, ill. tulajdonlás alá került vállalatok és pénzintézetek (melyek valódi működést alig végeznek, s vegetáló tevékenységük során „zombi vállalatoknak” tekinthetők) az emberek attitűdjét is a paternalista, kényelmes, várakozó irányba módosítja, aminek következtében ún. Zombie Economicus-ok jönnek létre. Véleménye szerint ez az új karaktertípus a volt szocialista országok mentális öröksége, azaz a Homo Sovieticus embertípus Homo Economicus változattá váló fokozatos alakulása miatt megakaszthatja a kapitalista mentalitás végleges kialakulását, ami konzerválhatja a nekroökonómiát és megállíthatja a kelet-európai országok átalakulóban lévő kapitalista modelljeit (Papava 2010).

újratermelődnék a régi kor intézményi struktúrái, a másodikban a kapitalista intézmények gyors meggyökeresedése indul el, a harmadikban pedig egy hibrid variáns alakul ki.

Csaba (2007) az állami elosztás GDP arányos mértéke alapján különít el négy országcsoporthat a régióban, ezek a közkiadások csökkenő mértéke szerint: 1. Magyarország, Csehország, Lengyelország, Szlovénia, 2. a balti államok és Szlovákia, 3. délkelet-európai államok 4. volt FÁK országok.

Juhász (2010) a társadalomnak a szocialista múlthoz és átmenethez való viszonya alapján – Csaba (2007), Soulsby és Clark (2007), Papava (2006) logikájához némileg hasonlóan, s azok eredményeire részben támaszkodva – két kategóriába sorolja a rendszerváltó országokat: tiszta és kevert kapitalizmust definiál. Az előbbi esetben (ide tartozik Észtország, Litvánia, Lettország és Románia) a társadalom alacsony és magas termelékenységű csoportjai is támogatják a szocializmussal szemben a kapitalizmust, mert a rendszerváltást követően mindkét csoportban emelkednek a bérek. A másik blokkban (ide sorolható Magyarország, Csehország, Lengyelország és Szlovénia) csak a magas termelékenységű munkavállalók bére emelkedik, míg az alacsony termelékenységű csoport bércsökkenést szenved el, és ezért a kapitalista rendszer veszteseiként negatívan viszonyulnak az átmenethez és piacgazdasághoz.

Szelényi (2004) részben a múlt öröksége, részben az átmenet alapján különít el két variációt a posztkommunista országokra vonatkoztatva: az egyik variáns egy felülről építkező, a politikai elit bábáskodásával születő, patrimonális jellegű, gyenge gazdasági teljesítményt nyújtó modell (ide elsősorban Oroszország, Belarusz, Ukrajna tartozik), a másik egy erősebb piacgazdasági hagyományokkal rendelkező, a transznacionális vállalatokra és közvetlen külföldi beruházásra jobban támaszkodó, azaz kívülről építkező, s jobb teljesítményt nyújtó változat (ide a közép-kelet-európai országok sorolhatóak).⁴³

Cornia (2010) a kelet-európai országok sorában négy csoportot különít el a világgazdasági betagozódás alapján: feldolgozóipari exportőrök; kevert exportőr

⁴³ Szelényi (2004) definiál egy harmadik csoportot is, amely az alulról építkező (agráriumból fokozatosan az iparra váltó) kapitalizmus elnevezést kapja, s ideáltipikus példája Kína.

országok; olaj- és nyersanyag exportőr országok, segélytől, pénzbeli hazautalásoktól függő országok.⁴⁴

Szabó (2006b) a Balassa Béla-féle „feltárt komparatív előnyök” alapján vizsgálta 24 volt szocialista ország export struktúráját. Eszerint a visegrádi országok feldolgozóipari cikkek, a balti országok nyerstermékek, a szovjet utódállamok energiahordozók, ill. ásványi nyersanyagok kivitelében versenyképesek (a dél-kelet-európai országok vegyes képet mutatnak, de Szlovénia kivételével közös jellemzőjük, hogy inkább alacsony feldolgozottságú, kevésbé technológiaintenzív termékek exportjára szakosodtak).

Hozzájuk hasonlóan King (2002, 2007) is az exportszektorra helyezi a hangsúlyt, ugyanakkor jelentős szerepet ad a politikai elitnek is. Egyrészt megkülönböztet egy elmaradottsággal küzdő, nyersanyagok kivételére szakosodó országokból álló, hosszabb távon kevésbé életképes csoportot, amelybe elsősorban a szovjet utódállamok tartoznak (pl. Oroszország, Ukrajna, valamint Románia, s a Milošević alatti Szerbia) és egy gazdaságilag viszonylag fejlettebb, liberálisabb, tőkeimporttal és feldolgozóipari exporttal jellemezhető országhalmazt (pl. Magyarország, Cseh Köztársaság, Lengyelország). A kivitel mellett inputoldalról is erősek a törések: az első csoportba tartozó országokban a régi nomenklatúra át tudta menteni hatalmát, s az új gazdasági elit magját alkotja. A másik csoportban a kommunista elit tagjai nem tudtak jelentős gazdasági hatalomra szert tenni, s az átmenet a külföldi működőtőkére támaszkodva indult el. A természeti adottságok, a politikai folyamatok eredménye és a gazdaságpolitikai pálya ötvözéséből összességében egy izgalmas területet nyitott King (2007).

Balatoni és Törös (2010) az IMD versenyképességi adatai alapján az 1995-2008 közötti időszakot vizsgálva és 25 változó figyelembevételével az elemzésben szereplő 57 országot hat csoportba tudta elhelyezni főkomponens elemzés és klaszteranalízis segítségével. A fél tucat csoportban a poszt szocialista országok önálló klasztert alkottak az „európai”, a „déli egyenlőtlenek”, a „fejlesztő állam”, az „extenzíven növekedők” és az „alulteljesítők” elnevezéssel illetett csoportok mellett. A tranzíciós országokon belül ugyanakkor három altípust sikerült elkülöníteniük: az elsőbe Románia és Ukrajna, a

⁴⁴ Az elemzés dinamikus abból a szempontból, hogy Cornia (2010) írása 1996-ra, 2000-re és 2006-ra is elvégezte a régió 25 országának klaszterezését.

másodikba Horvátország, Lengyelország, Szlovénia, Bulgária, a harmadikba Magyarország, Litvánia és Szlovákia tartozik.

Amable (2003) módszertanára támaszkodva Farkas (2011a, 2011b) hat alrendszer – termékpiacok, K+F és innováció, pénzügyi rendszer, munkaerőpiac és munkaügyi kapcsolatok, szociális védelem és jóléti állam, oktatás – vizsgálata alapján azt állítja, hogy az ún. északi, északnyugati és mediterrán mellett a posztoszocialista EU tagok önálló piacgazdasági modellt alkotnak, s ez az elkülönülés hosszabb távon is fennmaradhat.

A balti államokat, a visegrádi országokat és Szlovéniát Greskovits és Bohle (2007) három különböző csoportba sorolja az állami beavatkozás mértéke, a piaci intézmények, az ipari növekedés és szerkezetváltás, a jóléti intézmények, a makrogazdasági stabilitás alapján. Észtország, Lettország, Litvánia egy tisztán neoliberais kategóriába tartozik, a négy visegrádi ország egy ún. beágyazott neoliberais típust alkot, míg Szlovéniára a neokorporatista stílusjegyek a jellemzőek.⁴⁵ Egy másik elemzésükben a Kazahsztánnal, Oroszországgal, Azerbajdzsánnal bővített országcsoportban hasonló eredményre jutnak, a három FÁK országot azonban egy új, negyedik csoportba helyezik, ahol a gyenge állam és a nyersanyagexport nagyfokú külső kiszolgáltatottságot ró ezen gazdaságokra (Bohle – Greskovits 2007, Bohle – Greskovits 2008), utóbbinak jövőjét King (2002)-hez hasonlóan ugyancsak megkérdőjelezi.

Crowley (2008) tíz kelet-európai ország munkaerőpiaci áttekintését követően csupán Szlovéniát sorolta a koordinált piacgazdaságok közé, míg a többi ország esetében a liberális piacgazdaság jegyeit fedezte fel. Knogler és Lankes (2012) eltérő eredményre jut: az EU-27 országok munkaerőpiacát főkomponens elemzéssel négy dimenzióban – munkaerőpiaci biztonság, jövedelmi egyenlőtlenség, munkaerőpiaci szabályozás, személyes felelősség – vizsgálva öt kategóriába osztotta be a tagállamokat, továbbá a klaszterelemzés szerint a volt szocialista országok nem alkotnak homogén csoportot és keverednek a régi EU-tagokkal.

⁴⁵ Buchen (2005), Adam és szerzőtársai (2009), ill. Feldmann (2007) Szlovéniára és Észtországra koncentrált írása hasonló csoportba helyezi el a két új EU-tagállamot, mint Greskovits – Bohle (2007), valamint Észtország szintén az LME modellbe kerül Luly (2012) kazah és az észt gazdaságot összehasonlító írásában.

McMenamin (2003, 2004) 22 országra, köztük a cseh, magyar és lengyel gazdaságra kiterjedő, 40 szociális, gazdasági és politikai változóra épülő klaszteranalízise rendhagyó abban a tekintetben, hogy a csoportképzés módjában rejlő veszélyekre hívja fel a figyelmet. Amennyiben hat vagy annál több skatulyába próbálta a vizsgált országokat elhelyezni, akkor a három visegrádi ország önálló kategóriát alkot. Három vagy négy csoport definiálása során a kohéziós országokkal (Görögországgal, Portugáliával, Spanyolországgal és Írországgal) kerülnek egy csoportba, míg két csoport meghatározása esetében a kontinentális országokhoz hasonlítanak, s szembekerülnek az angolszász gazdaságokkal.⁴⁶

Összességében vannak bizonyos empirikus jelek, amelyek a térség országainak nyugati típusú betagozódása irányába mutatnak, ugyanakkor más eredmények azt jelzik, hogy egyedi modellek is kialakultak a régióban. A kérdés megfordítása azonban legalább ilyen izgalmas: a kelet-európai modellek jellemzői (mely vonások adott esetben elkerülték a VoC figyelmét a nyugat-európai országok vizsgálata során) megtalálhatóak-e a nyugati országok gazdasági rendszereinek jellemvonásai között? Úgy véljük, a VoC elméletet ért kritikák, valamint a kelet-európai átalakulással jelentkező kihívások továbbra is lendületet adnak a VoC megreformálására törekvő próbálkozásoknak. Ebből a szempontból a következő részben (II. fejezet) tárgyalásra kerülő hirschmani „kivonulás, tiltakozás, hűség” koncepció is ígéretes próbálkozásnak számít, így annak áttekintése után (III. fejezet) bemutatjuk a VoC elmélettel való elmélyítés lehetőségeit.

⁴⁶ Hasonló következtetést fogalmaz meg Ahlquist – Breunig (2009) elemzése a klaszterezési módszerről, miután 21 nem kelet-európai OECD országot vizsgáltak meg klaszterezési módszerekkel a 1980-1984, 1990-1994 és 2000-2003 közötti időszakokban.

II. A „KIVONULÁS, TILTAKOZÁS, HŰSÉG” PARADIGMA⁴⁷

„Hirschman számára a politika 'hang', azaz protestálás, nem pedig 'cselekvés', vagy 'változás'. Legalábbis úgy tűnik, hogy a világot áldozatai szemszögéből nézi.”

Ralf Dahrendorf

II.1. A hirschmani módszertan lényege

A német származású társadalomtudós, Albert O. Hirschman elméleti munkássága alapvetően a közgazdaságtan XX. században felerősödő, más társadalomtudományi módszereket maga alá gyűrő törekvéseivel szembefordulva az interdiszciplináris megközelítésre épül és az annak alkalmazásában rejlő lehetőségek mellett foglal állást.⁴⁸ *Kivonulás, tiltakozás, hűség* címmel 1970-ben megjelent könyvében maga Hirschman a következőképpen fogalmazta meg a politikatudományi és közgazdaságtani eszköztár együttes alkalmazásában rejlő elemzési lehetőségeket: „a kivonulást és a tiltakozást – a piaci és a nem piaci erőket, tehát a gazdasági és a politikai mechanizmusokat – két szigorúan azonos rangú és fontosságú faktornak tekintjük. Ezen az alapon fejtvé ki mondandómat reményeim szerint sikerül a politikatudósok számára felmutatnom a közgazdasági fogalmak hasznosságát, s a közgazdászok számára érzékeltetnem a politológiai fogalmak célszerűségét” (Hirschman 1995, p. 26.). Hirschman egész életét végigkísérő és az egész életre szóló, tudományos módszerek közti hídépítő törekvés egyik meghatározó életrajzi gyökere abban rejlik, hogy az 1950-es években Kolumbiában a Világbank megbízottjaként személyesen szembesült a nyugati fejlesztéspolitikai elvek és receptek, illetve azok dél-amerikai adaptálhatósága között tátongó szakadékkal, azaz a mainstream közgazdaságtan gyakorlati alkalmazásának kudarcával (Hirschman 2000a, pp. 15-17.). A másik szemléletformáló élményt az 1960-as évekbeli, tiltakozásban testet öltő elégedetlenség (pl. az 1968-as prágai tavasz, diáklázadások Európa szerte,

⁴⁷ A fejezet írása során felmerülő egyéb hirschmani problémák kapcsán lsd. Szabó (2012a).

⁴⁸ Színes és változatos életének, valamint elméletalkotói tevékenységének nagy fordulópontjairól mélyreható áttekintést nyújt Lepenies (2008), Adelman (2013).

hippimozgalmak stb.) nyújtotta, amely felkeltette Hirschman érdeklődését, és ezek hatására elemezni kezdte a kollektív tömegek érdekérvényesítő képességét és erejét.⁴⁹

A „kivonulás, tiltakozás, hűség” koncepciót legkönnyebben az azonos című könyv alappéldáján keresztül érthetjük meg. Az említett mű szemléltető példája egy termelő tevékenységet folytató vállalat, ahol a gyártási folyamat során teljesítmény romlás indul el, majd ennek következtében a piacon értékesített termékek minősége fokozatosan visszaesik. A tradicionális, azaz versengő piacot feltételező mikroökonómiai felfogás szerint az adott árucikk fogyasztói két lehetőség közül választhatnak: vagy felhagynak a termék vásárlásával (ezt nevezi Hirschman *kivonulási* opciónak (Hirschman 1995, p. 12.) és valamely versenytárs vállalat ugyanezen vagy hasonló (azaz helyettesítő) áruira fordulnak, vagy pedig romló minőség mellett is a termék vásárlói maradnak (amit a német származású társadalomtudós *hűségnek* hív) (Hirschman 1995, p. 12.), a vállalat reakciója pedig a kereslet változásához igazodik.

Hirschman arra mutat rá, hogy a vásárlók döntésének hagyományos közgazdasági modellezése (a termékek közötti választás, azaz kivonulás vagy hűség) egy fontos döntési alternatívát hagy figyelmen kívül. A vevők a termék minőségével kapcsolatos nemtetszésüknek ugyanis hangot is adhatnak, s valamilyen csatornán (pl. panaszkönyvben való bejegyzés, fogyasztói érdekcsoport vagy fogyasztóvédelmi hatóság felkeresése, közvéleménykutatás során adott vállalatot elítélő válasz, internetes blogon való bejegyzés, levélírás a vállalat vezetőinek, lobbizás a vállalati menedzsment befolyásolása céljából, stb.) panaszukat eljuttathatják a vállalatvezetésnek, ha továbbra is a termék fogyasztói kívánnak maradni. A gyártóval szembeni hangos, azaz a menedzsment irányába kifejezett *tiltakozással* (Hirschman 1995, p. 12.) megpróbálhatják rákényszeríteni a vállalatot jobb, vagy az eredeti minőségével azonos áruk gyártására.

Elsősorban a politikatudomány témái közé tartoznak az érdekartikulációval, az érdekközléssel kapcsolatos elemzések, azaz a tiltakozással összefüggésbe hozható kérdések feszegetése (pl. Almond 1990), Hirschman viszont a tiltakozási alternatíva jelentőségét a másik két döntési opció rangjára emeli, s együttesen kezeli azokat

⁴⁹ „Korunk, a tiltakozás kora azonban nyilvánvalóvá tette, hogy az elégedetlen fogyasztók (vagy egy szervezet tagjai) nem csupán a rivális vállalathoz vagy szervezethez pártolhatnak át, hanem lármát is csaphatnak” – írta a kor szellemiségéről (Hirschman 1995, p. 37.).

problémás szituációkban. A három irányba egyszerre utat nyitó fogyasztói döntési probléma (kivonulás vs. tiltakozás vs. hűség, ill. a bevett nemzetközi rövidítés alapján EVL) jelenti a hirschmani megközelítés egyik módszertani esszenciáját, mivel lehetővé teszi a közgazdaságtani alapsémák (pl. adott termékkel kapcsolatos minőségi problémák fogyasztói kezelése, romló munkakörülményekre adott munkavállalói reakciók, gyenge eredményeket produkáló részvénytársaságok tulajdonosainak válaszai, külföldi tőkebefektetést végző beruházók döntései romló üzleti környezetben, stb.) új irányból és módszerrel való értelmezését.⁵⁰

Az eredeti példához visszakanyarodva a végső fogyasztói döntés a vevő preferenciarendszerének függvénye, azonban a választást módosítja a piaci struktúra, így maga Hirschman is külön kiemeli, hogy fontos annak tisztázása és áttekintése, vajon létezik-e hasonló minőségű terméket kínáló vállalat a piacon. Versenypiac, egymással rivalizáló vállalatok, azonos, ill. hasonló termékek esetén a vevői reakció gyakoribb és sikeresebb formája lehet alternatív termék választása (kivonulás), mivel a versengő vállalatok a vevők kegyeiért harcolnak, míg monopolisztikus körülmények között a tiltakozás kecséget kedvezőbb eredménnyel a vállalat befolyásolása szempontjából, hiszen nincs az eredetihez képest helyettesítő terméket kínáló vállalat a piacon, mutat rá Hirschman (Hirschman 1995, p. 47).

Ellerman (2005) – szemléletesen – a Hirschman-trilemmát egy áramkör részéhez hasonlította, ahol maga az áramkör volt a problémával küzdő rendszer, az áram pedig a célt követő érdekekkel azonosítható (1. ábra). Amennyiben több úton, több vezetéken keresztül el lehet jutni az egyik végpontból a másikba (bal oldali ábra), akkor „választhat” az áram, hogy melyik lehetőséggel kíván élni (párhuzamos áramkör). Az analógia a hirschmani kivonulással azonosítható: a termékkel elégedetlen vevő az adott termékcikk fogyasztása helyett egy helyettesítő áru vásárlásával tudja hasznát maximalizálni, azaz eredeti célját elérni. Amennyiben csak egyetlen árucikk van a piacon, akkor a jobb oldali ábra kínál analógiát, mely egy soros áramkört ábrázol: az áramló elektronok ugyan (fizikai értelemben is) ellenállásba ütköznek a haladásuk során,

⁵⁰ A kivonulás, tiltakozás, hűség életrajzi előzményekből is táplálkozik: Hirschman a XX. század első felében többször is menekülésre (azaz reális alternatíva révén és saját fogalmai szerint kivonulásra) kényszerült antifasizmusa és zsidó származása miatt Németországból, Olaszországból, Franciaországból, Spanyolországból, s több alkalommal is bekapcsolódott a totalitáriánus rezsimek elleni szervezkedésbe utóbbi három országban (Lepénies 2008, Adelman 2013).

viszont ha kellően „erőszakosak”, akkor közelebb kerülhetnek céljukhoz. Mindez annak a logikai analógiája, hogy amennyiben nincs helyettesítő termék a piacon a fogyasztó számára, akkor a gyártó irányában való tiltakozással még célt lehet érni.

1. ábra: Párhuzamos, ill. soros kapcsolatban álló komponensek

Forrás: Ellerman (2005) p. 149.

A kivonuló és tiltakozó fogyasztói csoportok tehát eltérő mechanizmusokon és csatornákon keresztül törekcszenek a vállalatot minőségjavításra rábírní, miközben a hűséges kuncsaftok szerepe a konstruktív, minőségjavító vállalati válaszlépésekhez szükséges fogyasztói és pénzügyi tartalék, bizalmi tőke biztosítása szempontjából fontos. Adott esetben így az a paradox helyzet is előállhat, hogy a termék minőségét javító vállalati lépésekre a gyártói szándék megléte ellenére sem kerül sor, amennyiben a cég árucikkei mellett nehéz időkben is kitartó és lojális vevők száma a vállalat szempontjából kritikus szint alá süllyed, aminek következtében nem lesz képes a vállalat a tervezett minőségjavítás véghezvitelére.

Az áramtani példán keresztül érzékeltetni lehet a kivonulás (kerülőút) és tiltakozás (eredeti útvonalon való továbbhaladás) egymáshoz való viszonyát is. A tiltakozást alááshatja az az eset, amennyiben alternatív árucikk(ek) van(nak) a piacon (azaz párhuzamos kerülőút van az áramkörben), mivel könnyebb variációt biztosít a cél eléréséhez a helyettesítő termék (ill. áramkör) igénybevétele. Minél több az alternatívát kínáló opció, annál alacsonyabb lesz a közvetlen tiltakozást választó szereplők száma, ami a tiltakozás társadalmi bázisának gyengülését eredményezi. Ugyanakkor ez csupán a vásárlói oldal oldaláról igaz: az ismert alternatívák számának emelkedése ugyanis a termék minőségének javítására készítheti azt a gyártót, amely vevőinek elvesztésétől fél, s ennek felismerésével az öntudatos vásárlók a kivonulással való fenyegetéssel maguk is kikényszeríthetik (tiltakozás útján) a minőségjavítást.⁵¹

⁵¹ Hirschman 1970-es könyvében még egymás riválisának tekintette a kivonulást és a hűséget, azonban az NDK felbomlásának társadalmi hátterét vizsgálva 1993-ban már úgy látta, hogy adott esetben a két döntési opció egymást apró lépésekben, kölcsönösen erősítheti (Hirschman 1993).

A vállalati, ill. elektromosságtani analógiával Hirschman rámutat a „kivonulás, tiltakozás, hűség” koncepció – melyet Gassler megfogalmazását használva Hirschman-trilemmának hívunk (Gassler 2003, p. 168.) – elvi működésére. Az alkalmazhatóság potenciális lehetőségei azonban sokkal szélesebbek – ahogy erre maga Hirschman (2000) is felhívja a figyelmet⁵² –, ugyanis a modell átültethető egyéb szervezetek működésének vizsgálatára is, így például különféle kihívásokkal, problémákkal szembesülő család, egyház, párt, állam esetén is alkalmazható a tagok, résztvevők reakcióinak modellezésére.

A Hirschman-trilemma széleskörű tudományos értéke alapvetően abból fakad, hogy lényegében egy metaelméletről vagy „kvázi alelméletről” van szó (Novoszáth 2008, p. 55.), ami fogózkodót, iránytűt jelent különböző társadalomtudományi kérdések vizsgálatához, viszont a metalemeleti jelleg megmagyarázza azt, hogy miért nem vált a mainstream közgazdaságtan részévé.⁵³ A széleskörű alkalmazhatóságot jelzi viszont, hogy a közel fél évszázados módszertan olykor tudományterületeket átlépve járult hozzá új kutatási irányok elindulásához többek között a személyiségkutatás (Ristig 2008), munkaadó-munkavállaló kapcsolat (Kassing 1997), szakszervezeti tagság (Freeman 1980), nemzetközi migráció (Hoffmann 2004a), nemzetközi tőkeáramlás (Hardie 2008), autóipari beszállító láncok vizsgálata (Helper 1990), településkutatás (Gordon – Richardson 2004), ökológia (Zuindeau 2009), európai parlamenti választások elemzése (Weber 2009), európai integráció (Mike 2008), tranzitológia (Szabó 2008, 2009c) területein is.

II.2. A Hirschman-trilemma elméleti előzményei

A hirschmani elmélet gyökerei igen szerteágazónak mondhatóak, s mint látni fogjuk, van bizonyos átfedés a VoC hagyományaival is, erre azonban majd a III.2. alfejezetben térünk ki részletesen. A trilemma tulajdonképpen egymástól távol álló korábbi közgazdasági eredmények szintézisét valósította meg, s azok formalizált struktúrában

⁵² Hirschman az elképzelés első grafikus szemléltetését is bemutatja a könyvben különböző feltételek mellett (ld. Hirschman 1995, p. 137-152.).

⁵³ Elmélettörténeti érdekességként említjük, hogy Lányi Kamilla vállalatelméleti munkásságában úgy köszönnek vissza a hirschmani fogalmak, hogy maga Lányi nem ismerte az 1970-ben angolul megjelent könyvet (Lányi 1979), így Kovács megfogalmazásával Lányi „nekifogott újrafeltalálni Hirschmant” (Kovács 2007, p. 660.).

való egybeolvasztásával hozott létre olyan új, egyszerű koncepciót, amelyet végül széleskörűen lehet különböző társadalomtudományi problémák modellezésére használni.

Az irodalmi előzmények közé tartozik a szervezetelméletek néhány alapvetése. Ezen belül egyrészt Williamson (1976), valamint Rusbult és szerzőtársai (1988) gyűjtése alapján ide lehet sorolni a szervezeti tartalékokat (organisational slack) kutató iskolát (pl. Cyert – March (1963), amely szerint a kisebb vállalatok tartalékai elmaradnak a nagyobb vállalatokétól, amely elsősorban instabil környezetben válik a tevékenység korlátozójává. Ugyancsak az elmélet egyik inspirálója az allokációs és az X-hatékonyság megkülönböztetése, amely a kivonulás és a tiltakozás fogalmak egyik gyökerének tekinthető. Leibenstein (1966) előbbi alatt a vállalatok által felhasznált termelési erőforrások mennyiségére vonatkozó optimalizálást értette, míg utóbbinak a már meglévő erőforrások (elsősorban a munkaerő) motiválásával elérhető hatékonyságjavulást nevezte. Szintén elméleti előfutárnak nevezhető a piaci torzulásokat vizsgáló közgazdasági irodalomból a mikrogazdasági motivációkat kutató Schelling munkássága, aki a mikroszinten racionálisnak tűnő cselekvések és az aggregált szintű, makroszintű egyensúly, egyensúlytalanság közötti kapcsolatokat vizsgálta (pl. Schelling 1971). Felfedezhetőek a tradicionális csereelmélet (pl. Thibaut – Kelley 1959, Homans 1961, Blau 1964) megállapításai is, amely a társas kapcsolatot létesítő felek esetében a felmerülő költségek és a várható hasznokra vezeti vissza a választást. Ugyancsak hatott Hirschmanra Marcuse (1964) „egydimenziós ember” fogalma, miszerint az amerikai társadalom tagjai emberi mivoltukból a fogyasztói választásra redukálódnak le. Végezetül a kivonulás-tiltakozás közötti döntés módszertanában megfigyelhető a tranzakciós költségek elméletére, az 1930-as évekig visszanyúló új intézményi közgazdaságtanra (elsősorban Coase 1937) való támaszkodás is. Coase tette fel azt a kérdést elsőként, s válaszolta azt meg a tranzakciós költségek segítségével, hogy mely üzleti tevékenységet folytatnak a vállalatok a cég határain belül, s mely ügyleteket bonyolítanak le piaci formában.

A „kivonulás, tiltakozás, hűség” (angol rövidítéssel EVL) felosztás szisztematikus és rendszerezett tárgyalása ugyan Hirschman nevéhez fűződik, azonban a XX. század elejétől, s különösen az 1960-as években több egymástól eltérő területen is megtörténtek az első lépések a „kivonulás, tiltakozás, hűség” fogalmak összekapcsolására, ahogyan arra Barry (1974), Mayes – Ganster (1988) és Fairris (1995) rámutat kritikájában. Az

1910-es években mind a pszichológia, mind pedig a vállalatelmélet felfedezte a kivonulás-tiltakozás-hűségben rejlő lehetőségeket, azonban a trilemma elemei közti mélyebb kapcsolat szisztematikus vizsgálata elmaradt. Slichter (1919) amerikai gyárakat érintő vizsgálata során hívta fel a figyelmet a munkaerő nagyfokú fluktuációjának (kivonulásának) és a munkások véleménye (tiltakozása) meghallgatásának következményei közti különbségre, míg Cannon (1914) stresszhatás alá kerülő állatok vizsgálata során fogalmazta meg azok lehetséges válaszait (fight or flight – harc vagy menekülés). Az 1960-as évek újabb lendületének ilyen írása például a XVII-XVIII. századi, kozák elnyomás alatti parasztok reakcióinak tárgyalása Wolf (1969), az újonnan létrejövő észak-koreai, kelet-német, vagy kubai kommunista rezsimekben az elnyomottak számára adódó alternatívák bemutatása Huntington (1968), vagy az Egyesült Államok déli tagállamaiban élő, társadalmi kirekesztés elől menekülő fekete bőrű lakosság helyzetének tárgyalása MacDonald (1963) írásaiban.

II.3. A „kivonulás, tiltakozás, hűség” teória kritikája

A következő szakaszban a Hirschman-trilemmát ért bírálatokat tekintjük át két okból. Egyrészt mind saját elméleti modellünk, mind pedig az empirikus elemzéssel adódó eredmények során fontos viszonyítási pontot jelentenek a megfogalmazott kritikák, másrészt pedig a gyorsan bővülő és kritikus vélemények összegyűjtése rendszeresen ismétlődő kihívást jelent a szakirodalomban.

Elsőként a három döntési lehetőség további mélyítésével kapcsolatos kritikára térünk ki külön-külön (II.3. alfejezet), majd a Hirschman-trilemma elemeinek kiszélesítésével kapcsolatos bírálatokat mutatjuk be (II.4. alfejezet), végül az egész koncepcióval szembeni irodalmat tárgyaljuk (II.5. alfejezet). A példáknál sok esetben romló minőségű árucikkek, vagy kedvezőtlen munkahelyi környezet szerepel, azonban ezek rugalmasan adaptálhatóak más hasonló, a dolgozatban később munkaerőpiaci és tőkepiaci példán keresztül tárgyalt, ill. azoktól eltérő egyéb esetekre is.

1. Kivonulás

A kivonulással kapcsolatos megjegyzések alapvetően a kivonulás intenzitására, illetve annak időtávjára koncentrálnak, ugyanakkor a tiltakozással és a hűséggel összevetve összességében megállapítható, hogy viszonylag kevés bírálatot kapott a kivonulás Hirschman általi feldolgozása és értelmezése.

Keeley és Graham (1991) rámutatnak, hogy a kivonulás a hirschmani alkalmazástól eltérően nem szükségszerűen bináris változó, mivel a pszichológiai kilépés és a fizikai kivonulás között széles skálán mozog. Így ide tartozik egy adott ország munkaerőpiacával elégedetlen munkavállaló példáján keresztül jelezve a korengedményes nyugdíjról való ábrándozás, a munkahelyről való késés, a külföldi álláshirdetések különböző intenzitású nézegetése, a szándékos munkakerülés, a (hamis indokokkal való) szabadságoltatás, a felmondás, stb.

Megkülönböztethetünk de jure és de facto kivonulást aszerint, hogy az adott fogyasztó csak jelképesen hagyja el a piacot, vagy továbbra is vevőként viselkedik (Szabó 2012). Ennek szétválasztását a munkaerőpiaci vizsgálat során nyert tapasztalataink indokolják, mivel az elégedetlen, a munkaerőpiacot elhagyni tervező dolgozók dönthetnek a munkanélküliség és a további, informális munkavállalás között. Előbbi esetben nem történik produktív hozzájárulás a gazdasági teljesítményhez és a munkaerőpiac tényleges, de facto elhagyásáról beszélhetünk, míg a szürkegazdaság szférájában való munkavégzés csupán de jure jelent kivonulást a munkaerőpiacról, mivel gyakorlatilag egy alternatív, de produktív, jólétet növelő tevékenységről beszélhetünk.

Hirschman nem vizsgálta az időtényező szerepét a modellben, így nem tárgyalta, hogy mennyi ideig tarthat egy fogyasztó kivonulása a termék fogyasztásából. Erre alapozva Huefner és Hunt (1992, 1994) távolmaradásnak (avoidance) nevezik a kivonulást, s annak rövid, közép, vagy hosszú távú változatairól beszéltek. Ma (1993) a Kínát elhagyó politikai menekültek helyzetét elemezve vette vizsgálat alá a távozók lojalitását. A politikai migránsok (miután kivonultak) a tiltakozás mellett további opcióként a (lojalitás helyett) a hazatérésre is törekedhetnek.

2. Tiltakozás

A tiltakozás hirschmani fogalma körül eltérő értelmezések születtek. Hirschman (1970) után többek között Rusbult és szerzőtársai (1988), Van Dyne és LePine (1998), Brousseau és szerzőtársai (2009), Kassing (2000) és Landau (2009) is próbálták megfogalmazni a tiltakozást a kifejezés jelentésének újabb és újabb tágulása következtében. Az egyik legszélesebb értelmű definíció talán Landau (2009) nevéhez fűződik, eszerint a tiltakozásnak négy kritériumnak kell eleget tennie: 1. valami mondandót kell tartalmaznia, 2. a tiltakozást végzőnek felelősséget kell éreznie cselekedete iránt, 3. a fellépés hátterében a becsült költségeket meghaladó becsült hasznok állnak, 4. végül pedig a tiltakozónak hinnie kell abban, hogy a fellépést komolyan veszik, azaz valamilyen hatást fejt ki az adott terméket gyártó/munkaadó, stb. viselkedésére.

Hirschman tiltakozás fogalmát többféle irányban is szélesítették a bírálók, így beszélhetünk individuális-kollektív, direkt-indirekt, legitim-illegitim, preventív-reaktív, vertikális-horizontális, külső-belső erőforrásokra támaszkodó tiltakozási formákról. Jelentőségük abban rejlik leginkább, hogy segítségével az EVL-paradigma adott tudományterületen való alkalmazása során részletesebben lehet beazonosítani az adott tiltakozási mechanizmus csatornáit, irányát, hatásfokát, ösztönzőit. A röviden ismertetett felosztásokban közös elem, hogy jól definiálható módon különíti el az apelláta típusait.

Az egyéni és a kollektív tiltakozás szétválasztása mások mellett Hodson (1997), Dowding és szerzőtársai (2000), Harcourt és szerzőtársai (2004) nevéhez köthető. Egyéni tiltakozásnál az elégedetlen fogyasztók maguk viselik a kinyilvánított kritikájuk következményeit, míg közös fellépés során a kollektív cselekvés Olson (1997) által megfogalmazott problematikája, a potyautas magatartás felerősödése figyelhető meg. Így ebben az esetben a kivonulás-tiltakozás közötti mérlegelés során nem a Hirschman által leírt egyéni haszon – egyéni költség összevetését végzik el, hanem az egyéni haszon – kollektív költség kerül összehasonlításra. Hodson (1997) rámutat arra (ahogy a szakszervezetek kapcsán részletezzük majd a disszertációban), hogy a kétfajta tiltakozás olykor egymás támaszából egymás riválisává is válhat.

Kolarska és Aldrich (1980) megkülönböztetik a direkt és indirekt tiltakozást: előbbinek az adott szervezeten, vállalaton, piacon, stb. belüli panaszkodást nevezték, utóbbinak pedig egy másik szervezettel, vállalattal, stb. szembeni hangos fellépést hívták. A kissé homályos és nem is túl szerencsés leírásnál sokkal pontosabb megfogalmazást rendel a direkt és indirekt (vagy reprezentatív) tiltakozáshoz Luchak (2003): direkt tiltakozásnak a vevő és eladó, munkaadó és munkavállaló, feleség és férj, stb. közti közvetlen kapcsolatot nevezi, míg közvetett tiltakozásnak az érdekközvetítőkön (pl. munkaadóknál szakszervezet, vevőknél vásárlói szövetség, házastársaknál ügyvédek, stb.) keresztüli panaszt érti.

Legitimitás szerint is határvonalat lehet húzni a tiltakozási formák közé. Farrell és Petersen (1982) a tiltakozás módja alapján a legitim felzúdulás közé sorolják többek között a közvetlen párbeszédet, az obstrukciót, a pereskedést, stb., míg az illegitim tiltakozás között említik a felkelést, lázadást, forradalmat, szabotázsakciót, fenyegetést, stb.

Beszélhetünk preventív és reaktív panaszkodásról is Luchak (2003) alapján attól függően, hogy milyen időpontra esik a tiltakozás alkalmazása. Hirschman nem ejt szót ilyen kategorizálásról sem, ő alapvetően a romló termékminőségre adott utólagos, késleltetett, ex post fogyasztói reakciót értette a tiltakozás fogalma alatt.

A fogyasztói motiváció alapján három tiltakozási típust különböztetnek meg Van Dyne és szerzőtársai (2003). A tiltakozást belenyugvás, önvédelem, vagy konstruktív hozzáállás idézheti elő. Az első variáció a vállalat által is ismert dolgokra hívja fel a figyelmet, vagy a tiltakozó többséghez való egyéni alkalmazkodás eredménye. Az önvédelmet a félelem vezérli, s az egyént ért károokra, veszélyekre helyezi a hangsúlyt, ugyanakkor nem vár alapvetően gyors megértést a másik féltől. A konstruktív tiltakozás ezzel szemben a vállalattal való együttműködés sikerére számít, s a panasz eredményességében, hatékonyságában bíz.

Farrell és Petersen (1982), valamint O'Donnell (1986) különbséget tettek között, hogy milyen viszonyban áll a tiltakozás alanya és célszemélye: ennek alapján vertikális és horizontális tiltakozásról beszélnek. Előbbibe tartozik a vevő-gyártó, munkavállaló-munkaadó viszonyban felmerülő, aszimmetrikus, olykor hierarchikus tiltakozás, míg

utóbbiba a szomszédal, baráttal, házastárssal szembeni horizontális kapcsolatban felmerülő panasz, stb. sorolható.

Farrell és Petersen (1982) aszerint differenciálnak, hogy milyen erőforrásokat (belső-külső) mozgósítanak a tiltakozók. Belső, már rendelkezésre álló eszközöket, korábban is igénybe vett, bejáratott csatornákat (pl. szakszervezetek rendszeres, intézményesített egyeztetései a munkaadókkal), vagy pedig új, addig nem alkalmazott eszközökhöz nyúlnak (pl. korábban nem alkalmazott petíciók, sajtó nyilvánossága, stb.).

Keeley és Graham (1991), ill. Graham és Keeley (1992) azzal érvelnek, hogy Hirschman – a kivonuláshoz hasonlóan – pontatlan volt a tiltakozás kétértékű, kapcsolószerű használatával. A tiltakozás szerintük sokféle típusú lehet annak erőssége alapján, a passzív rezisztenciától és csendes mormogástól kezdődően a panaszkodáson, fenyegetőzésen, zsaroláson át a kollektív fellépésig bezárólag.

3. Hűség

A „kivonulás, tiltakozás, hűség” opciók közül a hűségnek szentelt legkevesebb figyelmet Hirschman (1995). Egyik helyen úgy kezelte a lojalitást, mint a kivonulás és tiltakozás melletti harmadik döntési opciót (p. 38.), később pedig mint a mérleg nyelveként tekintett a hűségre a kivonulás és tiltakozás közti választás során (p. 78.). Utóbbi esetben Hirschman megfogalmazása szerint fogyasztói elégedetlenség során minél nagyobb a vevő termék iránti hűsége, annál nagyobb a tiltakozással való kacérkodás esélye, s minél kevésbé fontos az áru a vásárlónak, annál kisebb valószínűséggel emeli fel a szavát minőségromlás során. Huefner és Hunt (1994, p. 270.) még élesebben fogalmaz utóbbi értelmezés kapcsán: Hirschman fogalomhasználata szerint a hűség egyszerűen a kivonulás ellentéte, minden döntés hűségnek tekinthető, ami nem kivonulást eredményez.⁵⁴ A hűség döntési opcióként vagy a mérleg nyelveként való megközelítését Leck és Saunders (1992) úgy tekinti, hogy előbbi esetében a hűség

⁵⁴ Így például hirschmani értelemben hűségesnek tekinthető Huefner és Hunt (1994) példái szerint az az egyháztag, aki a gyülekezet vezetői helyett társai előtt bírálja az egyházat, vagy az a munkavállaló, aki a felettesei háta mögött ássa alá a vállalat hírnevét, vagy rontja annak nyereségességét. Ezek az elégedetlenséget jelző fogyasztói lépések ugyanis csak nehezen jutnak el az egyház vezetéséhez, ill. a vállalat menedzsmentjéig (azaz nem tekinthetők klasszikus tiltakozásnak, de áttételesen mégis bizonyos visszajelzést sugároznak a szervezet felé), miközben a szervezetek tagjai maradnak ezek az egyének (azaz kivonulásnak sem minősíthetők).

viselkedési formaként jelenik meg, míg utóbbi során a hűség viselkedést befolyásoló attitűdként kerül kezelésre (p. 220.), ráadásul a fogalmi zavar a Hirschman-trilemma későbbi felhasználásai során is rendszeresen felbukkan (p. 221.).⁵⁵

A nem teljesen tiszta és koherens fogalomhasználat mellett a fogyasztói hűség forrásának homályban hagyása miatt is érte kritika Hirschmant (ld. pl. Akerlof 1983), azonban több kísérlet is történt ezek tisztázására, feltárására.

A hűség fogalmat ugyancsak több irányban bővítették, pontosították. A hirschmani hagyományokra épülő irodalom megkülönböztet érzelmi-rationális-kényszer hatására létrejövő; tényleges-tettetett, beletörődő-önvédelmi-konstruktív, személyhez-eszméhez viszonyuló, aktív-passzív, konstruktív-destruktív válfajokat. A tiltakozás mélyítéséhez hasonlóan ezek relevanciája is akkor értékelődik fel, mikor egy adott társadalomtudományi kérdés boncolásánál támaszkodunk a Hirschman-trilemmára, s a lojális szereplők viselkedését próbáljuk mélyebben feltárni, kategorizálni. Mivel sok esetben nyilvánvaló, de az EVL-paradigma szempontjából értékes megállapításokról van szó, ezért ezek rövid bemutatását is hasznosnak ítéljük meg.

A lojalitás fogalom számos eltérő eredetű elköteleződést fed el, s Meyer és Allen (1991) szerint differenciálni lehet aszerint, hogy valaki érzelmi okokból, vagy racionális mérlegelést követően, vagy pedig kényszerként válik egy-egy termék elkötelezett rajongójává. A különbség abból adódik, hogy például munkahelyi környezetben az empirikus felmérések szerint⁵⁶ az érzelmi kötelék erősödése ösztönzőleg hat a dolgozói termelékenységére,⁵⁷ míg a racionális gyökerű lojalitás legfeljebb gyengén, adott esetben inkább negatívan befolyásolja azt.

⁵⁵ Leck és Saunders (1992) épp ezért veti fel, hogy a hűség viselkedési módként való kezelése során a megkülönböztetés érdekében megfontolandó lenne a „türelem” (patience) kifejezés használata (p. 222.).

⁵⁶ Az ide vonatkozó empirikus irodalom összegyűjtése kapcsán ld. Luchak (2003).

⁵⁷ Ugyanennek a gondolatnak találjuk meg a párját a VoC irodalomba nem sorolt, de ahhoz közeli (Ellerman 2005) gyűjtésében (ld. később 8. táblázatot). Ellerman (2005) szerint a „tiltakozás jellegű” vállalat típus munkavállalóit a szervezettel való érzelmi azonosulás következtében nem szükséges különösképpen egyéni szinten munkára ösztönözni, mivel eleve hatékonyságorientáltak a dolgozók, míg a „kivonulás típusú” vállalatban az opportunista munkavállalói attitűd miatt egyéni szinten megszabott munkaköri leírással és munkavállalóra egyénileg szabott célfeladatokkal lehet hatékony munkát elvárni a beosztottaktól.

Szintén hatékonysági szempontból van jelentősége a tényleges és tettetett elköteleződés megkülönböztetésének, mint ahogy például Silver (1995) mutat rá. Az előbbi – amelyet mindennapos lojalitásnak nevez – pozitív üzenetet közvetít adott termék fogyasztóitól a gyártó felé és a visszacsatoláson keresztül javítja a gyártó hatékonyságát. Ezzel szemben ha a kivonulás és tiltakozás túlzottan magas költségei mellett kényszerből válnak a termék vásárlóivá a fogyasztók, akkor az hamis jelzést továbbít a gyártó irányába, s hosszabb távon a vállalati megújulás ellen hat. A tettetett hűséget Takeuchi (2008) kvázi önkéntes lojalitásnak nevezi néhány esetben, amire kiváló példa az adófizetés: az adók emelésére (mint adófizetői szemszögből nézve romló helyzetre) válaszul az adóalanyok elvileg választhatnak a hirschmani eszköztár kínálta opciók (pl. tiltakozás, külföldre költözés, stb.) közül, azonban az adófizetők táborába való betagozódás – noha önkéntesnek tűnik – az esetleges retorzióktól való félelem miatt mégis inkább kényszerű adófizetési morálhoz vezet.

A motiváció alapján három variációt különböztetnek meg a hűségnek látszó csendről Van Dyne és szerzőtársai (2003). A hallgató jellegű viselkedés lehet beletörődés, önvédelem, de akár konstruktív célzatú döntés eredménye is. A tényleges és tettetett hűséghez hasonlóan közös bennük, hogy bizalmi tőkét mindhárom biztosít a fogyasztott terméket gyártó vállalatnak, azonban lényeges különbség is van közöttük. A beletörődő stratégia nem hisz a kivonulás, illetve a tiltakozás sikerében; a védekező jellegű hallgatást választó egyén pedig tart a kivonulás, ill. tiltakozás következtében várható retorziótól. A harmadik variáció támogatja leginkább a vállalatot, mivel ebben az esetben a hallgatás mögött az a megfontolás áll, hogy az adott személy hisz a minőségjavulásban, ráadásul ehhez még türelmi időt is bocsát a vállalat rendelkezésére.

Távolról kapcsolódik Hirschmanhoz, de fontos adalékul szolgál a fogalom jelentésének körbejárásához Balázs (1997) hűség fogalma, amely különbséget tesz a személyek, ill. eszmék iránti hűség között, előbbiben pedig szétválik a passzív és az aktív lojalitás. Passzív hűség esetében az önmagukban élő morális mércéhez, s nem másik személyhez lojálisak az egyének, azaz lelkiismeretükkel számolnak el, míg az aktív hűségben a másik személy változó egyénisége okoz hullámvölggy, dinamikusabb elköteleződést. Az aktív és passzív hűségnek a hirschmani elemzésekben is van irodalma, ott azonban teljesen más a fogalom jelentése (ld. pl. Withey – Cooper 1992, Hodson 1997). Az aktív (vagy proaktív) hűség esetén a vállalat termékeinek fogyasztója azért tart ki az esetleges

negatív tendenciák során is a vállalat mellett, mivel bízik a pozitív változásban, vagy viselkedésével egyértelműen a vállalat melletti elköteleződését fejezi ki. Passzív (vagy reaktív) lojalitásról ezzel szemben akkor beszélhetünk, amikor valakinek nincs kellő bátorsága kivonulni vagy tiltakozni, vagy nem hisz a tiltakozás hatékonyságában.

A hűség különböző változatait abból az irányból is lehet csoportosítani, hogy mennyire szolgálja a vállalat megújulását, s eszerint beszélhetünk konstruktív és destruktív típusú hűségről (Withey – Cooper 1992). Előbbire munkaadó-munkavállaló közti viszonyban példa a vállalati célokkal való azonosulás, a szervezeti elköteleződés, a cég javaslatai szerinti továbbképzésben való részvétel, míg utóbbira a vállalati működést elősegítő feladatokból való kibúvás, a privát érdek előtérbe helyezése, a vállalati célokkal való azonosulás hiánya.

II.4. A „kivonulás, tiltakozás, hűség” koncepció kiszélesítése

A részelemek mellett a modell építőkockái közötti kapcsolatot is érték bírálatok (pl. Barry 19774, Kolarska – Aldrich 1980), míg mások szűknek tekintették, ezért kibővítették a koncepciót. Ezek közül az egyik irány a privátjóságok mellett közjóságokra terjesztette ki az értelmezés lehetőségeit (Dowding – John 2008), míg egy másik irány (pl. Rusbult et al. 1982, Huefner – Hunt 1992, Van Dyne et al. 2003, Hardie 2008) egyéb fogalmakkal toldotta meg a trilemmát, azaz kiszélesítette azt többek között a retorzió, hűtlenség, cinizmus, közömbösség, vagy a bojkott fogalmakkal. A koncepció ilyen irányú kitágításával kapcsolatos törekvések ugyan eltávolodást jelentenek az eredeti modell központi üzenetétől, azonban egyrészt rávilágítanak a trilemma elemei közti egyéb kapcsolatokra, másrészt hozzájárulnak az EVL-paradigma szélesebb körű alkalmazásához, ezért mindenképpen hasznosnak tekintjük ezeket a munkákat.

Barry (1974) amiatt ostromozta Hirschmant, mert véleménye szerint rosszul mérte fel az egyes opciók közötti kapcsolatot, s különösen a tiltakozás és kivonulás szembeállítására kapcsán volt pontatlan szerinte Hirschman. Barry (1974), valamint Kolarska és Aldrich (1980) szerint a kivonulásnak a maradás a tényleges ellentéte, míg a tiltakozásnak a hallgatás az ellenpárja, ráadásul mindkét dimenzióban egyszerre kell döntést hoznia a fogyasztónak, így összesen négyféle variáció képzelhető el.

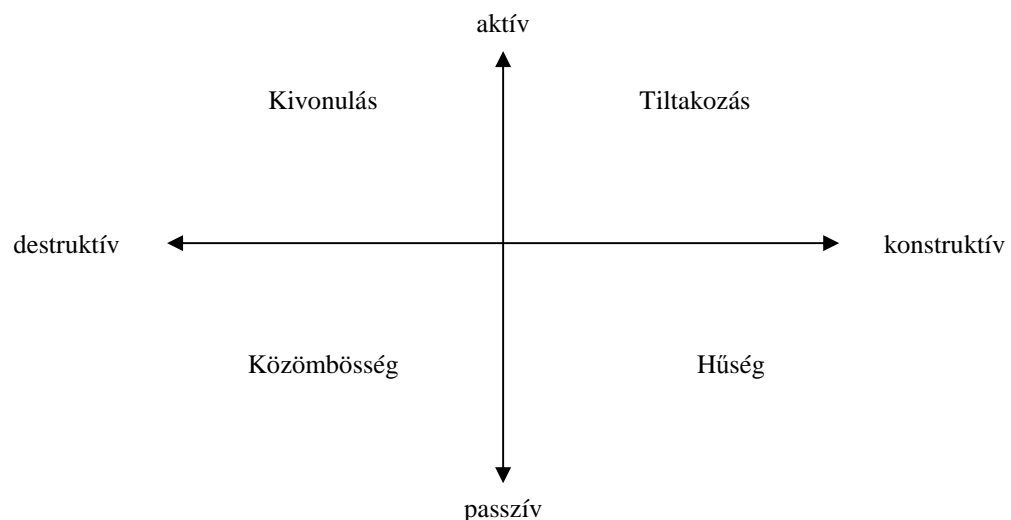
Hirschman alapvetően privátjóságok fogyasztására építve alakította ki a modelljét, azonban közszolgáltatások esetében tovább bontható a koncepció. Dowding és John (2008) három-három kivonulást és tiltakozást választottak szét. Elégtelen állami szolgáltatás (pl. közoktatás) esetén a szülők elvihetik a gyerekeiket másik állami intézménybe, beadhatják a gyermeküket magániskolába, s a harmadik (ritkább) lehetőség, amikor ugyanazon a helyen két állami szolgáltatást nyújtó intézmény közül választhatnak, s egyik helyről a másikba íratják be csemetéiket. Tiltakozni is háromféleképpen lehet: egyrészt lehet egyénileg panaszkodni, másrészt lehetséges csoportba szerveződve kollektíven tüntetni, végezetül tiltakozni lehet a szolgáltatást nyújtó politikai szereplők iránti bizalmatlanság szavazócédulán történő kifejezésével a választások során.

A fogyasztói viselkedések empirikus vizsgálata inspirálta Huefner és Hunt (1992) kategorizálását, akik kivonulás, tiltakozás, retorzió, hűség variációkra szélesítették a hármas modellt. Érvelésük szerint a vásárló számos olyan lépéssel élhet, ami kiegészítheti a kivonulást és a tiltakozást, s a vállalat ellen irányul, ilyen például a rombolás, lopás, verbális szidalmazás, jogi eszközök igénybevétele, stb. A felvetés kétségkívül izgalmas elemekkel színesíti a modellt az érzelmi töltet által hajtott reakciók beemelésével, azonban ezzel összességében eltávolodnak az eredeti hirschmani ötlettől, mivel a terméket gyártó vállalatnak szinte azonnal anyagi kárt okoznak lépéseikkel, de ami ennél is nagyobb különbség: ezek a szereplők vélhetően hosszabb távon sem kívánnak az adott termékek fogyasztói lenni a kivonulást, tiltakozást választó, ill. lojális vevőkkel szemben.

A részvényesek viselkedésének egyik sajátos viselkedési formája, a shortolásra játszás, azaz a csökkenő árfolyamokra való kalkulálás ihlette Hardie (2007) újítását, aki kivonulás, tiltakozás, hűség, hűtlenség kategóriákba sorolta a döntési opciókat. A shortolás ugyanis olyan alternatíva, amely egyik klasszikus hirschmani opcióba sem illik bele, s Huefner és Hunt (1992) retorzió fogalmától, ill. Colomer (2000) ellenségeskedés definíciójától eltérően nem bosszúvágy áll a motiváció hátterében, hanem haszonelvű önérték, ettől függetlenül azonban komoly kárt okoz a vállalatnak.

A Hirschman-trilemma egyik legjelentősebb hatású módosítása Rusbult és szerzőtársai nevéhez fűződik, akik a közömbösség (neglect) beemelésével – amely a lojalitásnak egy destruktív változataként jelenik meg (Rusbult et al. 1982) – a három hagyományos hirschmani opcióval együtt összesen négy különböző variánst különböztettek meg (kivonulás, tiltakozás, hűség, közömbösség – exit, voice, loyalty, neglect, EVLN). A termék minősége kapcsán felmerülő lehetséges reakciókat aktív és passzív, ill. konstruktív és destruktív variációkra bontották szét, így 2x2-es mátrixba rendeződnek az opciók. A kivonulás és tiltakozás aktív fogyasztói döntés következménye, míg a lojalitás és közömbösség passzív viselkedés eredménye. A termék minőségének javítása szempontjából a tiltakozás és a hűség konstruktív válasz, ezzel szemben a kivonulás és a közömbösség destruktív reakciónak tekintendő.

2. ábra: Kivonulás, tiltakozás, hűség, közömbösség

Forrás: Rusbult et al. (1988) p. 601.

Rusbult és szerzőtársai (1982) azt is vizsgálták, hogy mely tényezők befolyásolják a fogyasztói választást, s három elemet különítettek el. Minél nagyobb volt az elköteleződés a szervezet irányában a minőségromlás előtt, annál inkább a konstruktív eszközökhöz nyúlnak a vevők. Ehhez hasonlóan, minél több energia befektetésével és tőke beruházásával választották a terméket a vásárlók, annál inkább a konstruktív reakciók kerülnek előtérbe.⁵⁸ Végezetül minél több és versenyképesebb alternatíva van a

⁵⁸ Például tegyük fel, hogy egy drágán vett autóba csak adott típusú üzemanyag passzol, s a benzin esetleges minőségromlása kapcsán nehezen tudnak más autóra váltani. Ilyenkor a benzinyártók irányában konstruktívan reagálnak a vevők, mivel destruktív hozzáállás csak rontana a helyzeten.

piacon, annál inkább aktív típusú lesz a vevők viselkedése. Withey és Cooper (1989) ezt két újabb elemmel toldták meg: az elégedetlen személy viselkedését befolyásolja a lépésének költsége és a reakciótípus hatékonysága. A döntés teljes költségébe a direkt elemek (idő, pénz) mellett indirekt tényezők is tartoznak, így (munkahelyi példán keresztül) kivonulás esetén az elveszett jövedelem, a nem transzferálható tudás; tiltakozás esetében az esetleges retorzió, elszenvedett érzelmi kár; közömbösség mellett a büntudat, munkatársakkal szemben kivívott tisztelet amortizálódása; s hűség esetén az érzelmi teher. A hatékonyság szerint mind az optimizmus, mind a korábban már elért kedvező állapot elérhetőségének tudata, mind a befolyásoló képességről való meggyőződés a konstruktív pólus (tiltakozás, hűség) felé tereli a munkavállalókat. Mishra és Spreitzer (1998) szerint a termék iránti bizalom a konstruktív, annak hiánya a destruktív irányba⁵⁹ hajtja a fogyasztókat.

Az EVLN elméleti keret további finomítására, szélesítésére több irányban is kísérlet történt, így szélesedett a modell pl. a cinizmussal (Naus et al. 2007), az agresszív és tapintatos tiltakozással (Hagedoorn et al. 1999), vagy az egyéni és kollektív tiltakozás szétválasztásával (Hodson 1997), azonban ezek nem váltak általánosan elfogadott elemeivé az elméletnek.

Az EVLN modell nemzetközi empirikus vizsgálatai szerint (lsd. pl. Thomas – Pekerti 2003) a kulturális hatások árnyalják az eredeti EVLN modellt. Így miközben az EVLN generális válaszokkal szolgál a lehetséges reakciókra, addig kultúránként, országokként eltérőek lehetnek a munkaadó-munkavállaló viszonyban a beosztott fél döntései.

A „kivonulás, tiltakozás, hűség, közömbösség” 2x2-es mátrixba való beleerőszakolásának korlátaira, egyben a kiterjesztéssel kapcsolatos törekvések problematikájára hívta fel a figyelmet Gordon (1988): az aktív-passzív, konstruktív-destruktív tengelyek által megszabott mezőkben megkérdőjeleződik a tiltakozás eredeti, konstruktív elhelyezése az EVLN mezőben.

Egy adott termék fogyasztói reakciói számos hasonló modellel vizsgálhatóak. A terméket nem vásárló többi potenciális vevő reakcióját pl. King és Soule (2007) vizsgálta, akik

⁵⁹ Ilyen lehet a korrupció is. A korrupció és a hirschmani modell összekapcsolásáról lsd. bővebben pl. Kingshott és Dincer (2008), Negru és Ungurean (2001).

beemelték a diskurzusba a bojkott fogalmát. A bojkott az eredeti alkalmazáson kívül átültethető a termék tényleges vevőire is: azok az eredeti fogyasztók is bojkottálhatják a vállalat árúit, akik elhagyják a vállalatot mint fogyasztók, majd azt követően nem válnak egy másik rivális vállalat termékeinek vásárlóivá sem. Ezzel a klasszikus lojalitásnál kisebb, a kivonuláshoz viszonyított nagyobb kegyelmi állapotot biztosítanak a romló minőségű vállalat számára, mivel viselkedésük nem eredményezi a rivális vállalat(ok) piaci megerősítését. Épp ezért ezt a koncepciót nevezhetjük kivonulás, tiltakozás, hűség, bojkott négyesnek.

II.5. A hirschmani modellel kapcsolatos általánosabb kritika

A modell korlátait illetően számos egyéb kritikai észrevétel fogalmazható meg, amelyek megfontolásra érdemesek minden alkalommal, amikor az EVL-paradigmát egy-egy társadalomtudományi kérdés elemzéséhez metaelméletként használjuk.

Az EVL-paradigma egyik legfontosabb vonása, hogy a piaci folyamatok során a keresleti oldal kap kiemelt szerepet, a kínálati oldal súlya kisebb (főleg az alternatívák jelentősége esik a gondolkodás keretein kívülre), ezért kissé féloldalas a koncepció. Hirschman megjegyzi, hogy a vállalatok lehetséges stratégiája is szerepel a modellben, ugyanakkor azt maga is elismeri, hogy bűjtatott módon, mivel nem szándékozott mankót adni a vállalatvezetőknek ahhoz, hogy a gyártott termék minőségének javítása helyett a fogyasztók kijátszásához kapjanak tanácsokat (Hirschman 1980, pp. 440-441.).

A hirschmani modell alapvetően a racionalitásra épít, mely ráadásul Williamson (1976) véleménye szerint szélesebb értelmű a hagyományos közgazdasági racionalitásnál, ugyanis nem egyszerű egyéni költség-haszon kalkulációra alapoz Hirschman, hanem közgazdaságtanon túli tényezőkre épülő racionalitás is érződik benne, s kollektív mérlegelést is figyelembe vesz – részben ezért alkalmazható más tudományterületeken is a koncepció.

Hirschman nem foglalkozott az információszerzés, a szervezkedés során felmerülő járulékos költségekkel, és nem vizsgálta a meghozott döntések vevőket érintő anyagi következményeit sem. Fishback (1998) XIX-XX. századfordulós amerikai

munkaerőpiaci vizsgálatainak eredményei az információgyűjtés és tranzakciós költségek körüli problémákkal árnyalják a Hirschman-trilemmát. Fishback szerint az általa vizsgált kor amerikai munkavállalói előtt ugyan eltérő mértékben, de rendelkezésre álltak a különböző döntési lehetőségek, a közöttük való választást azonban nehezítette, hogy mind a szabad álláshelyekről való információszerzésnek, mind az esetleges átképzésnek költsége volt (Fishback 1998, pp. 759-760.). Dowding és szerzőtársai (2000) hívják fel arra a figyelmet, hogy a fogyasztók azt is mérlegelik, hogy esetleges döntésük milyen anyagi terhet ró rájuk. Ezek szerint komoly veszteséget okozhat akár egy munkáltatóval szembeni erőteljes panasztétel (elbocsátás veszélyét vonhatja maga után), de akár egy önkéntes felmondás is (amennyiben a munkaerőpiaci körülmények kedvezőtlenek).

A megközelítést különböző bírálatok érték annak piacelfogásával kapcsolatban. Williamson (1976) hívja fel arra a figyelmet, hogy Hirschman néhol alul-, néhol pedig felülértékelt a piaci struktúrák, a vállalati korrekciós mechanizmusok szerepét. Hirschman szerint minél kevesebb választható termék áll rendelkezésre, azaz szűkebb a variációk száma, annál nagyobb sikerrel kecsegtet a fogyasztói tiltakozás. Ilyen esetben Williamson (1976) megjegyzése szerint azonban a monopolista vállalat nem szükségszerűen reagál a tiltakozásra, hiszen nincs félnivalója a kereslet elmaradásától, különösen abban az esetben, ha helyettesítő termékekkel is a piacon van ugyanaz a vállalat, így az elégedetlenség legrosszabb esetben a gyártó más, egyéb termékei felé orientálja a vevőket. Ugyanakkor másik irányból Williamson (1976) számon kéri azt is Hirschmanon, hogy az oligopol piacokon alábecsülte a kínálati oldal szereplői közti versenyt, s emiatt alulértékelt a kivonulás hatásának erejét.

A szélesebb, a piacbarát jellegén túlmutató kritikai irány a modell kapitalista alkalmazhatóságát érinti, ami – kutatásunk szempontjából különösen értékes módon – a gazdasági modellek magyarázata felé való puhatolózásnak is tekinthető. Hirschman (1970, p. 35.) szerint az EVL trilemma kiválóan alkalmazható a piacgazdaságok mellett a tervgazdaságokban is, azzal a megkötéssel, hogy utóbbiban a tiltakozási opció nagyobb, a kivonulás pedig kisebb szerepet kap, ugyanakkor a vállalati szintű működésre nem tér ki, ahogy Williamson (1976), ill. Kolarska és Aldrich (1980) számon kéri Hirschmanon. Kolarska és Aldrich (1980) a fogyasztói oldal gyengeségéből vezetik le az EVL modell tervgazdaságokban való relevanciájának korlátait. Egyrészt a vállalatok formális tervei (lakossági igények kielégítése) és operacionális céljai (tervgazdasági célkitűzések

teljesítése) elméletben ugyan egybeesnek, gyakorlatilag azonban a másodikat követik a szocialista tervgazdaság vállalatai, másrészt minőségi célok helyett sokkal inkább mennyiségi szempontok állnak a felülről megszabott tervszámok mögött, s visszacsatolásra legfeljebb az üzletekben elhelyezett panaszkönyvek adnak módot. Harmadrészt a tervgazdaságokra jellemző gyakori hiány (Kornai 2010a, 2010b) miatt alacsony a kivonulással való fenyegetéstől és a minőségi kritikáktól való félelem a vállalatok között, az esetleges tiltakozás legfeljebb a termelés mennyiségi bővítésére irányul, s hatékony piac hiányában mindez melegágya lesz a megvesztegetésnek, korrupciónak, zsarolásnak. Ráadásul a tervgazdaságban – ahogy arra Hirschman csak hat évvel a könyve első megjelenése után, 1976-ban tért ki – a tiltakozással szembeni retorzió, ellenlépés még inkább megfontolttá és óvatossá teszi az elégedetlen vevőket.

Úttörőnek tekinthetőek Barry (1974) és Kassing (1997) írásai, amelyekben a Hirschman-modell széleskörű alkalmazhatóságára hívták fel a figyelmet. Értékelésük szerint a modell sokkal rugalmasabb értelmezésre kínál módot, mint egy termék romló minősége kapcsán felmerülő fogyasztói dilemma. Barry (1974) kritikája szerint ilyen szélesebb területre való kiterjesztés lehet, amikor 1. eleve alacsony minőségű termékről van szó a piacon, vagy 2. amikor egy új, az eredetileg fogyasztott terméknel jobb minőségű termékkel jelenik meg egy vállalat a piacon, vagy 3. amennyiben a kínálati oldal helyett a keresleti oldalon történik változás, mint amikor például valaki egy termékről a ténylegesnél jobb minőséget tételez fel, majd annak megvásárlását követően merül fel a kivonulás, tiltakozás, hűség opció közti vásárlói mérlegelés. Kassing (1997) ezt tovább szélesíti azzal, hogy az érintett felek közti véleményeltérés, a felmerülő probléma értelmezése körüli nézetkülönbség esetében is elemzési fogódzkodót kínál a Hirschman-trilemma. Barry és Kassing felvetése kulcsfontosságú abból a szempontból, hogy rámutattak az eredetinél is rugalmasabb használhatóság lehetőségeire, s ezáltal megsokszorozódott az alkalmazási lehetőségek száma, így összességében szinte valamennyi társadalmi konfliktushelyzet vizsgálatára eszközt kínál a hirschmani modell.

Gyakori kutatói problémára mutatott rá ugyanakkor Minton (1992) az EVL-paradigma növekvő népszerűsége folytán egyre tömegesebbé váló empirikus vizsgálatokat értékelve. Azt tapasztalta, hogy a kutatások során nem alakult ki éles határvonal aszerint, hogy az elemzések a modell tesztelésére irányulnak-e, vagy pedig csak kiindulópontnak tekintik-e azt egyéb vizsgálatokhoz (Hirschman (1970) munkája egyébként az utóbbiba

sorolható). A kutatások során a kérdés letisztázása azonban feloldhatja ezt a gyakran visszatérő nehézséget.

Hasonlóan izgalmas kérdésre tapintott rá Mayes és Ganster (1988) a bővülő alkalmazások alapján: a kutatói felmérésekkel ugyanis rá lehet kérdezni a szándékolt cselekvésre, intenciókra, azaz a tervezett lépések ex ante feltérképezése – Lengyel (2001) szerint az akciópotenciál körüljárása – is elvégezhető, míg a végrehajtott döntésekről való puhatolózással az ex post felmérés is végrehajtható. Természetesen a rövid távon felmerülő nagyobb költségek és csak hosszabb távon jelentkező hasznok miatt a tényleges kivonuláshoz vagy tiltakozáshoz folyamodó szereplők aránya elméletileg elmarad az ezekkel az eszközökkel élni kívánó aktorokétól.

Az idő beillesztése és szerepének tisztázása szintén komoly értelmezési dilemmát oldhat fel. A fogyasztók előtti döntési szituációt statikusan értelmezve a kivonulás és a tiltakozás alapvetően egymás alternatívája, ahogyan arra maga Hirschman (1970) is kitér. Dinamikusan tekintve, hosszabb távon azonban a két opció egymás komplementere, támasza, kiegészítője: ahogyan Meardi (2007) rámutat és amit Hirschman (1993) maga is alkalmazott az NDK felbomlásának tárgyalásakor, egy erőteljes kivonulási hullám a t_0 időpontban intenzív tiltakozáshoz vezethet a t_1 időpontban (megnő a kivonulással való fenyegetés komolysága), majd t_2 időpontban alapja lehet egy újabb kivonulási periódusnak (a feltűzelt fogyasztók könnyebben térnek át egy helyettesítő termék fogyasztására).

A szekvenciális jelleg kritikájára kitérő irodalomba számos egymástól eltérő irány tartozik. Keeley és Graham (1991) úgy rendezték 2x2-es mátrixba (kivonulás-maradás, tiltakozás-némaság) a hirschmani alapsémákat, hogy egyrészt a kivonulás-tiltakozás közötti választás egyidejű lehetőségére is felhívták a figyelmet, másrészt számos opciót mutattak be az egyes mezőkön belül, s a négy cellában gyakorlatilag valamennyi potenciális választási alternatívát el tudták helyezni. Alvesson (2000), valamint Santee-Eekhuis és Zhou (2009) értekezett arról, hogy egy munkavállaló korábbi vállalatának elhagyása után is lehet hűséges egykori munkáltatója iránt (vagy egy migráns munkavállaló eredeti hazájához), amelyet kivonulás utáni lojalitásnak neveztek (post-exit loyalty). Összességében ez a viselkedési mód is hozzájárulhat egy munkahely környezetének javulásához, amely korábban belülről nehezebben volt megvalósítható.

Mivel a példánál maradva ezek az egykori munkavállalók a korábbi munkahelyről információkat tudnak adni a vállalat minden potenciális új partnerének, ügyfelének vagy munkavállalójának, ezért ezek a céghez továbbra is lojális dolgozók felértékelődnek a vállalat számára, s közvetve arra sarkallják a munkaadót (kicsit kifacsart logikával, de a hosszú távú pozitív külső vállalatkép érdekében), hogy legközelebb még jobban bánjon saját dolgozóival, hiszen minden kilépett egykori alkalmazott volt munkaadójához való pozitív viszonyulása többszörösen térülhet meg a vállalat számára.

Egy heterogén közösség tagjainak egymástól eltérő, de olykor egymást is erősítő viselkedéséből származó, a kollektív egészre való következtetések leszűrése nem szerepelt Hirschman eredeti koncepciójában, de néhány kísérlet már történt ezzel kapcsolatban (pl. Tajfel – Turner 1979, Szabó 2009c, Szabó 2010). Az ide illeszkedő társadalmi identitás elmélet azt vizsgálta, hogy egy társadalom tagjai hogyan reagálnak a negatív hatásokra. A koncepció szerint amennyiben a kollektív viszonyok stabilak, és a társadalmi kapcsolatokat, hierarchiát legitimnek tartják a közösség tagjai, akkor nem merül fel érdemben ennek megváltoztatásának igénye, azonban ha instabilitást vagy legitimációs vákuumot érzékelnek, akkor akár egyénileg, akár kollektíven is, de felmerülhet a társadalmi viszonyok megváltoztatásának kíváncsága (Tajfel – Turner 1979).

A felvázolt korlátok mellett a volt szocialista országok szempontjából különösen alkalmas megközelítési módot jelent az EVL-paradigma a kelet-európai térségben kialakuló piacgazdasági modellek elemzése során. A rendszerváltást követően egyrészt több módon és sokkal szélesebb skálán fejezhetik ki a gazdasági szereplők véleményüket az őket kedvezőtlenül érintő hatásokkal kapcsolatban, mint 1989 előtt, másrészt az átalakulással járó nehézségek, a társadalmat ért sokkhatások, megrázkódtatások működésbe hozzák a – hirschmani eszközökkel modellezhető – közösségi védőmechanizmusokat, azaz reakcióra készítetik a „társadalom önvédelmét” (Polányi 2004, p. 118.), így igazán izgalmas kérdést jelent annak vizsgálata, hogy mely mechanizmusok válnak végül erőteljesebbé, dominánssá a piacgazdasági rendszer kiépülése során.

III. AZ ELEMZÉS ELMÉLETI KERETE

„A közgazdaságtan arról szó, hogy hogyan választanak az emberek, a szociológia pedig arról, hogy mennyire nincs lehetőségük döntéseket hozni”

James Duesenberry

III.1. Kutatási kérdések és hipotézisek

A disszertáció további részében az alábbi kérdésekre fogunk fókuszálni.

1. A hirschmani elmélet és a „kapitalizmus változatai” teória közötti kapcsolat látszólag távol áll egymástól, hiszen más a vizsgálati fókuszuk, eltérő a módszertanuk. Ugyanakkor a rejtett kapcsolatra utaló jelekből adódóan felmerül a kérdés, hogy a két elmélet között teremthető-e logikai kapcsolat? Elemezhetőek-e a kapitalista gazdaságok típusai a „kivonulás, tiltakozás, hűség” módszerével kiegészítve komparatív módon?
2. A két megközelítés közötti párhuzamosságok, kiegészítések alapján adódik a következő kérdés: milyen piacgazdasági változatokba rendeződnek az európai és köztük a volt szocialista országok a hirschmani logikát alkalmazva? Hány variánst lehet megkülönböztetni? Szétválhatnak-e a régi és az új EU-tagországok vagy olyan változatok szerint különülnek-e el, ahol vegyesen szerepelnek az egyes csoportokban posztszocialista gazdaságok és a régi EU-tagállamok?
3. A VoC elmélet szerint a vegytiszta variánsok, azaz a tisztán koordinált és a tisztán liberális piacgazdasági modellek rendelkeznek az intézmények koherenciájából kiindulva a legnagyobb növekedési potenciállal. Felmerül a kérdés, hogy a hirschmani eszköztárral definiált különböző kapitalista típusok milyen gazdasági növekedést érnek, ill. értek el?

4. Szükségszerűnek tartjuk azt is megvizsgálni, hogy a hirschmani elvek alapján szintetizált kapitalista modellek gazdasági teljesítménye magyarázható-e a „kivonulás, tiltakozás, hűség” fogalmakkal?
5. Végezetül milyen irányba lendíti a VoC-ot a hirschmani kiegészítés? Megfelel-e az EVL-paradigma alkalmazása a „kapitalizmus változatai” teória megújításától elvárt szempontoknak?

A feltett kérdések alapján megfogalmazott fő hipotézisek a következők:

1. A Hirschman-trilemma és a kapitalizmus-elméletei koncepció között van kapcsolat, amely lehetőséget biztosít a kapitalizmus különböző variánsainak hirschmani elemzéséhez.
2. A volt szocialista és a többi európai piacgazdaságok olyan klaszterekbe csoportosulnak, amelyekben a „rég” és „új” kapitalista államok vegyesen vannak.
3. Az egyes klaszterek növekedési teljesítményében különbség mutatkozik.
4. A klaszterek eltérő növekedési teljesítménye a hirschmani tényezőkre (kivonulás-tiltakozás-hűség) is visszavezethető.
5. A hirschmani kapitalizmus variációk kiegészítik a VoC eredményeit, s beleillenek az ún. post-VoC konszenzus kereteibe.

A következő (III.2) alfejezetben az első hipotézist járjuk körbe, majd a következő részekben (III.3-4. alfejezetek) a további hipotézisek vizsgálatához szükséges módszertant mutatjuk be, s ezek alapján a IV. fejezetben teszteljük a többi négy hipotézisünket.

III.2. A „kapitalizmus változatai” elmélet és a Hirschman-trilemma közötti kapcsolat megteremtése⁶⁰

Hirschman szerint az általa felvázolt modell a kapitalista és a szocialista gazdaságokban is használható, azonban az alternatív piaci javak számossága alapján előbbiben inkább a kivonulást, utóbbiban inkább a tiltakozást tartotta relevánsnak (Hirschman 1995, pp. 41-42, Hirschman 2000b, pp. 93-94.). Ehhez hasonlóan ítélte meg a helyzetet Averitt, aki szerint az amerikai gazdaságot és társadalmat annyira áthatja a kivonulás eszközének alkalmazása, hogy gyakorlatilag uralkodó, mondhatni rendszerformáló viselkedési formaként tekintenek rá az amerikai polgárok (Averitt 1972, pp. 26-28.). Az EVL-paradigma kapitalizmuson kívüli alkalmazásának korlátaira mutatott rá ugyanakkor, hogy a valóságban a szocialista modellek esetében a fogyasztók gyengesége következtében a visszacsatolási mechanizmusok – így a felvetett tiltakozás – sem működnek megfelelő hatékonysággal (ld. Kolarska – Aldrich 1980, Kornai 2010a, 2010b).

A következőkben egyrészt amellet próbálunk érvelni, hogy három lépcsőt megtéve lényegében a VoC kialakulására is termékenyítően hatott a hirschmani metaelméleti keret, s nem csupán véletlen egybeesés a kiforrott VoC és az EVL-koncepció közötti logikai párhuzam, másrészt arra mutatunk rá, hogy a két elmélet új intézményi közgazdaságtanig visszanyúló gyökerei még jobban megerősítik a köztük lévő kapcsolatot.

Első lépésben az 1980-as évek legvégén, az 1990-es évek elején a vállalatgazdaságtanra, szervezetelméletre hatott termékenyítően a Hirschman-trilemma: az autóiipari beszállítói kapcsolatok (Helper 1990), s egyéb beszállítói hálózatok vizsgálata (pl. Lane – Bachmann 1996) során került elő a megrendelők és beszállítók között a lazább, gyakrabban cserélődő, piaci jellegű viszonyokat leíró kivonulás, ill. a mélyebb, hosszabb ideig tartó, lassabban felbomló kapcsolattal azonosított tiltakozás mint modelljellemző az amerikai, ill. a japán vállalatok kapcsán.

⁶⁰ A fejezet nagymértékben támaszkodik egy másik írásunkra, ld. Szabó (2013).

A közeledés második fázisa az 1990-es évek közepén következett be, amikor a beszállítói hálózatokban felfedezett hirschmani párhuzamot a vállalatok érintettjeire vonatkozólag szélesebb értelemben kezdte használni a VoC elmélet egyik közvetlen előfutárának tekinthető Gelauff és den Broeder (1996), valamint Nooteboom (1999). Ők mindannyian hirschmani eszközökkel (kivonulás – angolszász, tiltakozás – német, japán modell) jellemezték a vállalatok külső és belső kapcsolatait, így a beszállítókkal, a munkavállalókkal, a versenytársakkal, a vállalati működést finanszírozó aktorokkal való viszonyt.

Mielőtt az ezredfordulót követő érintkezéssel folytatnánk, megjegyezzük, hogy véleményünk szerint a hirschmani modell metaelméleti funkciója mellett a kapcsolat másik forrása a közös gyökerekben, az új intézményi közgazdaságtan (azaz neoinstitucionalizmus) hagyományaiban keresendő. A neoinstitucionalizmus iskolateremtőjeként Coase (1937) úgy tekintett a vállalatokra, hogy azok a tranzakciós költségek nagysága alapján választanak aközött, hogy a működés során mit állítanak elő saját maguk a szervezet határain belül, s mit szereznek be a piacról, azaz a vállalat határain túlról. Williamson (1975) ezt azzal egészítette ki, hogy a vállalatközi tranzakciók bonyolultabbá, költségesebbé válása növeli a vállalatok egybeolvadásának, a tranzakciók szervezeten belüli, hierarchikus kialakításának valószínűségét, mivel ezáltal tranzakciós költség spórolható meg. A VoC az új intézményi közgazdaságtan felől indulva arra koncentrál, hogy a vállalatnak a külső partnerekkel mennyire szoros a viszonya, azaz inkább kompetitív vagy inkább kooperatív-e a kapcsolat (angolszász, ill. koordinált modell)⁶¹, míg Hirschman azt vette szemügyre, hogy az adott vállalattal kapcsolatban álló szereplőknek milyen eszközeik vannak a vállalat befolyásolására: kivonulás (piaci jellegű reakció), ill. tiltakozás (amely lényegében együttműködési szándékot és képességet jelent).⁶²

A két elmélet közelítésének harmadik fázisa az ezredforduló után Hall és Gingerich (2004, 2009) nevéhez fűződik, akik mintegy mellékesen hirschmani eszközök segítségével is összefoglalták a LME és a CME modell dinamikájában rejlő különbséget.

⁶¹ A „kapitalizmus változatai” elmélet és a neoinstitucionalizmus közti kapcsolat továbbfejlesztése kapcsán lsd.: Mendelski (2009).

⁶² A williamsoni és hirschmani elmélet különbségeire és párhuzamaira világít rá Williamson (1976) Hirschmant és az EVL-paradigmát méltató írása, míg az új intézményi közgazdaságtan és a hirschmani teória kapcsolatát érinti ugyancsak pl. Ellerman (2012).

Megfogalmazásuk szerint liberális piacgazdaságokban külső sokk esetében a befektetéseket végző vállalatok igyekeznek minél előbb magasabb megtérülést, hozamot ígérő projektekbe kezdeni, azaz eszközeik átcsoportosításával (kivonulással) reagálnak. Ezzel szemben a hosszabb távon biztosított banki forrásokkal bíró, nehezebben elbocsátható munkaerővel rendelkező vállalatok külső és belső érintettjeikkel egyeztetések útján próbálják kivédeni a negatív sokkot (azaz a tiltakozási formákat részesítik előnyben) (Hall és Gingerich 2004, p. 32.). Hozzájuk hasonlóan észrevette a hirschmani elmélet és a kapitalizmuskutatások közötti párhuzamot Hyman (2004) is, azonban ő az Albert (1993) által megfogalmazott rajnai és angolszász modellekig nyúlt vissza, s a szerződéses kapcsolatok dimenziójában mutatott rá a logikai analógiára (Hyman 2004, pp. 417-418.).

Hall és Gingerich megfogalmazását Schneider (2008), majd Ellerman (2012) bővítette tovább. Schneider megítélése szerint a kivonulás jellegű liberális angolszász és a tiltakozás jellegű koordinált piacgazdaság mellett az ázsiai gazdaságok bizalomra épülő rendszerének is megvan a hirschmani párja, amely a lojalitással azonosítható (Schneider 2008, p. 6.), míg Ellerman (2012) szerint a kínai gazdaságban a munkaadók és munkavállalók közötti kompromisszum – amit elköteleződésnek nevez – jelentette a sikeres távol-keleti modell egyik alapját.⁶³ Ez azt jelenti, hogy a hirschmani és VoC elmélet közti kapcsolat absztrakciós szinten 2008-tól tekinthető teljesnek a megfelelő párok (kivonulás – angolszász, tiltakozás – kontinentális európai, hűség – ázsiai) összeillesztésével.

A felvetés megfogalmazása ellenére viszonylag szűknek mondható azonban a kapitalizmus különböző változatainak hirschmani eszközökkel való szisztematikus áttekintésével foglalkozó irodalom, s még inkább hiányoznak a két elmélet közötti rokon sémákat igazoló empirikusan alátámasztott eredmények. Bár több próbálkozás is érintette a VoC irányából a hirschmani fogalmak beépítését (ld. Aguilera – Jackson 2003, Cioffi 2003, Vitols 2004, Brewster et al. 2007), azonban egyrészt sokkal inkább a VoC kapott hangsúlyt bennük, mint a Hirschman-trilemma, másrészt nem sikerült formalizált módon összevetni az újításokat a VoC addigi eredményeivel, harmadrészt megmaradt a

⁶³ Ugyanakkor Hancké és szerzőtársai arra is felhívják a figyelmet, hogy bár a VoC elmélet lehetséges továbbfejlesztésének hirschmani irányát elfogadják, de szükségesnek tartják azon körülmények tisztázását is, melyek megszabják, hogy mikor viselkednek kivonulás, tiltakozás, ill. hűség logika szerint a vállalatok (Hancké et al. 2007).

vállalatcentrikus megközelítés, negyedrészt ezek a kísérletek is alapvetően nyugat-európai országokra koncentrálnak. Hall és Gingerich (2004, 2009) csupán bináris, azaz liberális vs. koordinált (LME vs. CME) piacgazdasági modelljük jellemzésére használták a kivonulás, ill. tiltakozás típusú jelzőt, de nem hirschmani eszközökkel jutottak a két ideáltipikus gazdasági modell szintetizálására.

Az egyetlen fordított irányú (azaz az EVL felől a VoC irányába tartó) megközelítés Ellerman (2005) nevéhez fűződik, ráadásul tanulmányának érdekessége, hogy lényegében és feltételezhetően a VoC előismerete nélkül jutott el a két teóriát összekapcsoló megállapításaihoz,⁶⁴ amelyek lényegében a VoC elmélet hirschmani gyökereit világítják meg. Mivel tanulmányunk szempontjából az egyik kulcsfontosságú írásról van szó, ezért röviden bemutatjuk a cikk idevonatkozó fő megállapításait.

Ellerman a Hirschman-trilemmát rendkívül alkalmas eszköznek találta a különböző biológiai, technológiai és társadalmi események vizsgálatára. A tárgyalt példákkal arra próbált rávilágítani, hogy működőképes rendszerekben vagy a kivonulás, vagy a tiltakozás típusú elemek dominálnak, azaz a két variáció egyfajta sarokmegoldásként való alkalmazása, s nem azok egyfajta keveréke a működőképes,⁶⁵ ami a VoC azon megállapításával mutat hasonlóságot, miszerint a kevert intézményű országok gyengébb növekedési teljesítményt érnek el, mint a komplementer intézményi rendszerű gazdaságok. Ellerman gazdasági példaként a távol-keleti feltörekvő ázsiai gazdaságok 1997-es keserű tapasztalatait említi: miközben fejlődési modelljük, kulturális szokásaik miatt hosszú távra tervező (azaz a kivonulás magas tranzakciós költsége miatt legfeljebb a tiltakozás eszközével élő) működőtökére volt szüksége a térségbeli államoknak, ehelyett a liberalizáció révén jelentős mennyiségű, s az FDI-hoz képest összehasonlíthatatlanul mobilisabb portfóliótőke áramlott be a gazdaságokba, ami hibridizációs folyamatot indított el az intézményrendszerben. Ebből fakadóan az 1997-es

⁶⁴ Ellerman (2005) egyetlen VoC-ba tartozó vagy ahhoz illeszthető szerzőt sem említ írásában.

⁶⁵ A biológiában erre utaló példaként említi Ellerman (2005) a halak sok milliós ikrákkal való szaporodását (amely során a szülők genetikai állományuk átörökítését az alternatív utak számának növelésével célozzák), ill. ellentétes példát az emlősök néhány egyeddel való szaporodása jelent, ahol inkább a kicsinyek nevelésével, azaz közvetlen befolyásolásával igyekeznek a szülők utódaik életkilátásait javítani, saját génjeiket pedig továbbadni. A párhuzamosságokban, helyettesítő termékekben való technikai bizalmat jelzi az ejtőernyősök póternyője, a repülőgépek több motorral való ellátása, mivel ezek egy-egy hajtómű, ill. ernyő meghibásodása esetén sem okoznak szükségszerűen tragédiát, míg a földrengésveszélyes területeken a megerősített építkezés csökkentheti a kockázatokat. A példákban közös, hogy köztes megoldások helyett a szélsőségesebb irányokba való lépések jelentenek kockázatcsökkentést.

ázsiai válság elindulásakor nem voltak képesek kezelni a hosszú távú befektetésekre berendezkedett távol-keleti gazdaságok a gyors és jelentős tőkekivonást, azaz a hibrid gazdaságok bukásaként aposztrofálható a krízis – ami alapvetően hasonló Hall és Soskice (2001a) megállapításaihoz, akik az ideáltipikus LME és CME gazdaságoktól várják azok homogenitása, egymással való komplementer intézményeik révén átlag feletti gazdasági teljesítményt.

Ellerman (2005) a sarokmegoldások iránti vonzódása révén két ideáltipikus vállalat elméleti definiálását is elvégzi: egyiket kivonulás típusúnak nevez, és az angolszász gazdaságok jellemzőjének tekint, míg a másikat egy elköteleződés (tiltakozás) típusúként aposztrofál, s Japánra illőnek tartja azt. A 8. táblázatban összegyűjtött jellemzők alapján feltűnő a VoC két alapmodelljével, a liberális, ill. koordinált piacgazdasággal való hasonlatosság.

Úgy véljük, hogy a liberális és koordinált piacgazdaság felosztást érdemes a kivonulás és tiltakozás típusú vállalat gondolkör felhasználásával új dimenzióba helyezni, és a fókusz a munkavállalók és a tőketulajdonosok magatartására helyezve a termelési folyamatok meghatározó szereplőinek viselkedésére, intézményformáló hatására koncentrálni. A munkavállalók munkaerőpiaci viselkedése hirschmani szemszögből lehet munkavállalás (lojalitás), migráció, munkanélküliségi státusz választása, árnyékgazdaságba való menekülés (kivonulás), sztrájk, tüntetés (tiltakozás) (Szabó 2010), míg a tőketulajdonosok reakciójaként megkülönböztethetünk tőkeberuházást (lojalitás), tőkemenekítést (kivonulás), ill. adott gazdaságpolitika irányítóit megcélzó lobbizás, közvetlen befolyásolás (tiltakozás) (Szabó 2012b). A lehetséges döntési opciókat a III.3. és III.4. alfejezetekben részletesen is bemutatjuk.

Így feladjuk ugyan a VoC perspektíváját, azaz a vállalati rendezőelv szerepét, azonban a termelési függvény két klasszikus dimenzióját választva a mikro- és makroszintű gazdasági folyamatok, a piacgazdasági modellek értelmezésének új szintjét sikerül megragadnunk. Mivel az elemzési dimenzióink megváltozik a vállalati centrum feladásával, ezért nem várjuk azt, hogy szükségszerűen eljutunk az országok VoC-ban megfogalmazott felosztásához (amit az empirikus elemzésünk végül vissza is igazol majd). Ezzel együtt olyan intézményi metszetét tudjuk adni a kapitalizmusok vizsgálatának a munkaerőpiaci és tőkepiaci szereplők viselkedésének bemutatásával, ami

8. táblázat: A kivonulás és tiltakozás jellegű vállalatípus

	Kivonulás logikájú vállalat	Tiltakozás logikájú vállalat
Hatékonyság	allokációs hatékonyság: erőforrások változó mennyiségű felhasználása a legmagasabb megtérülés érdekében (erőforrások magas mobilitása)	adott erőforrásokból kinyerhető maximális megtérülésre való törekvés (erőforrások alacsony mobilitása)
Változás stratégiája	lecserélni azt, ami jobban helyettesíthető	átalakítani azt, amit jobban lehet
Rugalmasság és hatékonyság forrása	kivonulás (csere), a hiba cseréhez vezet	tiltakozás (átalakítás), a hiba tanuláshoz vezet
Munkaerő mobilitása	magas (általában képzettebb dolgozók veszik át elődeik helyét)	alacsony (tanulás révén kerül új tudás birtokába a vállalat)
Szerződéses kapcsolatok	távolságtartó	kapcsolat épül ki
Menedzser szerepe	részvényesek küldötte	közösség tapasztalt vezetője
Részvényesek szerepe	távoli befektetők	vállalat érintettjeiből áll
Részvényesek érdeke	vállalat profitjának maximalizálása	vállalat előljáróivá való válás
Részvényesekkel való kapcsolat	indirekt, tűzfal választja el a menedzsmentet a részvényesektől	közvetlen, a vállalati működés természetes része
Beszállítói kapcsolatok	standardizált cikket beszállító szereplők közti verseny, amelyről a piac ad visszacsatolást	együttműködés a néhány, nem piaci alapon kiválasztott beszállító és a vállalat között
Fogyasztóktól érkező visszacsatolás	piaci alapú	fogyasztók véleménye ad visszajelzést
Kapcsolatok stabilizátora	alacsony fokú bizalomból fakadóan részletekre kiterjedő szerződések a partnerekkel	magas fokú bizalomra épül, ezért keretszerződések, s bizalmi háló ápolása
Interperszonális kapcsolatok	standardizált, professzionális üzleti kapcsolatok	családi jellegű, intim viszony
Munkaerő képzése	munkaerő érdeke, hogy saját piaci értékét növelje. Vállalat számára a munkaerő csupán munkaerőpiaci kérdés	vállalat érdeke, hogy az immobil munkaerő-állományának tudását bővítse. Munkavállaló = humán erőforrás kérdés
Munkakörök megfogalmazása	részletes munkaköri leírás az opportunizmus elkerülése végett	rugalmas munkaleírás, alacsonyfokú ellenőrzés mellett
Munkaerő motiválás	egyéni szabott célkitűzések (önérdekre épít)	kooperációra ösztönző célok, ill. munkavállalót a vállalattal való azonosulás miatt nem kell ösztönözni
Dolgozói érdekképviselő	szakszervezet (szembenálló munkaadói-munkavállalói érdekek)	közüzemi tanácsok (közös érdek)
Válasz a szervezeti hanyatlásra	létszámleépítés, költségfelfaragás a profit érdekében	munkaerő megtartása, munkaidő csökkentés, dolgozók átképzése

Forrás: Ellerman (2005) pp. 163-164., Ellerman (2012) p. 2.

beleillik a piaczgazdasági modelleket tanulmányozó irodalomba, ill. annak kritikai továbbgondolásába.

A tényezőpiacokra koncentráló elemzés lehetőségeinek a VoC teóriával való összevetése előtt összefoglaljuk a „kapitalizmus változatai” elmélet hiányosságait, gyenge pontjait részben Hancké és szerzőtársai (2007), részben saját vélemény alapján:

- túlzott mértékben vállalatcentrikus,
- az állam szerepe rendkívül passzív,
- az államokat egymástól független entitásként kezeli,
- az érdek szerepe vállalatra koncentrálódik,
- kétirányú fejlődést tételez fel,
- szektorokat tekintve ipari fókusz jellemzi,
- hatékonyság tekintetében a tiszta liberális és a tiszta koordinált piaczgazdasági modellt helyezi előtérbe,
- a munkavállalók passzív szereplők.

A kapitalizmus változatainak hirschmani koncepció alkalmazásával való kutatása ezzel szemben sok tekintetben eltér a hagyományos VoC megközelítéstől. (A VoC hiányosságait a korábban tárgyaltak miatt csak megemlíjük, hacsak nem új szempontot érintünk):

- A hirschmani ihletésű kapitalizmuskutatás során a fókusz – a megfogalmazott kutatási célunknak megfelelően – a vállalatok helyett a tőketulajdonosokra, ill. a munkavállalókra terelődik. Mind a tőkepiacon, mind a munkaerőpiacon az a kérdés merül fel a szereplők előtt, hogy érdemes-e belépni az adott piacra (hűség), vagy praktikusabb elhagyni azt (kivonulás), illetve célszerű-e az érdekérvényesítés céljából szót emelni (tiltakozás). Ezzel egy lépést teszünk a VoC felől a Streeck (2010) által javasolt irányba, azaz a kapitalizmus (marxista) felfogásának (tőkés-munkás ellentét)⁶⁶ irányából közelítünk a kérdéshez.
- Az állam funkciója nem feltétlenül passzív a hirschmani koncepcióban, sőt akár aktív, kezdeményező feladatokat is végezhet az állam. Passzivitás alatt azt értjük,

⁶⁶ Lsd. pl. Marx – Engels (1998).

ha a piacokon végbemenő „kivonulás, tiltakozás, hűség” lépésekre az állam intézményi változtatásokkal (befektetés ösztönző lépések, munkaerőpiac élénkítő intézkedések, munkaerőpiaci szabályozás változtatása, adók módosítása, stb.) reagál. Ugyanakkor autonóm módon is közbeavatkozhat az iménti eszközökkel az állam, amennyiben a saját céljait el akarja érni.

- A hirschmani modellben a piaci megközelítésből adódik, hogy a nemzetgazdaságok egymástól nem függetlenek, hanem interdependens módon kapcsolódnak össze (a tőkemozgás mind a donor, mind pedig a recipiens félre hatást gyakorol, s hasonló a helyzet a munkaerő nemzetközi áramlása során), sőt ez aszimmetrikus interdependenciához⁶⁷ is vezethet.
- A tőkések és munkavállalók is érdekérvényesítő szereplőkként lépnek fel (amolyan marxi értelemben felmerülő osztályérdek vezérli őket), ami szükségszerűen, immanens módon vezethet konfliktusos helyzetekhez. A VoC modellben a komplementaritás logikája révén rendeződnek az intézményi anomáliák, de kevés szó esik a különböző érdekekről, s lényegében a vállalatok profitmaximalizáló célja kerül a centrumba.
- A hirschmani megközelítésben a piaci szereplők érdekeinek változása, az elért eredmények folytonos mérlegelése, összevetése ad lendületet a folyamatos hirschmani költség-haszonelemzésnek (kivonulás, tiltakozás vagy hűség), s végeredményben egy dinamikus modellt eredményez. A VoC ezzel szemben az érdek vállalatra való szűkítése révén sokkal statikusabb: a LME és CME modellt változatlanak tekinti, míg a köztes típusú modellek mozgását a két szélsőséges variáns közül az egyik felé való lassú közeledésben látja. A hirschmani kapitalizmusmodellben folyamatos változás van jelen, ezzel szemben a VoC-ban a végcél adott, s ennek van alárendelve a változás iránya. Míg a hirschmani modellben ciklikus mozgások is elképzelhetők, addig a VoC-ban a különböző gazdaságoknak az LME, ill. a CME felé való közeledése a jellemző. A Hirschman-trilemma alkalmazásával a változások belső hajtóereje a piaci szereplők érdekellentéte, s nem az intézményi komplementaritás, vagy a vegytiszta LME, ill. CME irányába való intézményi alkalmazkodás.
- A VoC alapvetően az ipari vállalatokra koncentrál, mivel az innováció szerepét ebben a szektorban véli hangsúlyosnak, emiatt azonban alulbecsüli a tercier

⁶⁷ Az aszimmetrikus interdependenciák kapcsán mélyreható összefoglalót ad pl. Szentés (1999).

szektorban végbemenő változások jelentőségét és súlyát.⁶⁸ A tőke-munka kapcsolat révén a hirschmani felfogásban szektor- és iparágsemleges az innováció, sőt a humántőkének a munkaerőhöz hasonló módon való modellbe történő beépítése révén az elméletet közelíthetjük a valósághoz, a fizikai mellett a szellemi munka piaci felértékelődéséhez.

- Míg a gazdasági hatékonyságot illetően a VoC a két szélsőséges modell hatékonyságbeli előnye mellett foglal állást, amely az intézmények összecsiszolt működéséből fakad, addig a hirschmani elven körbejárt kapitalizmus felfogásban nincs ilyesfajta prekonceptió.
- A VoC mintegy fél tucat dimenziót tekint át (vállalati forráshelyzet, munkavállalókkal való vállalati kapcsolat, foglalkoztatottak képzése, beszállítók, innováció, árupiaci szabályozás, jóléti rendszer). Ezzel szemben a hirschmani koncepció alapvetően csupán a tőke- és a munkaerőpiacra koncentrál.
- A VoC a piaci és nem piaci koordináció beépítését egy-egy ideáltipikus modellbe rendezi, míg a hirschmani ihletésű koncepcióban nincsenek éles határok a különböző gazdasági modelleken belül, adott esetben jól megfér egymás mellett a piaci és nem piaci elem, azaz a kivonulás és a tiltakozás, így például kivonulás típusú tőkepiac és tiltakozás típusú munkaerőpiac kombinációja is elképzelhető elméletileg (erre az empirikus elemzésünk ad majd végleges választ).
- Azonos a két felfogásban ugyanakkor, hogy mindkét modell lehetőséget biztosít a piacgazdasági modellek nemzetközi összehasonlítására.

A két koncepció összevetését tartalmazza a 9. táblázat.

Az első hipotézis körbejárásával egyrészt áttekintettük a „kapitalizmus változatai” és a hirschmani koncepció közötti közös gyökereket és az elméletek közötti hasonlóságokat. A következő fejezetben a többi hipotézis vizsgálatának módszerét ismertetjük.

⁶⁸ Ráadásul Hiscox és Rickard (2002) empirikus kutatásai során a CME és LME modelleken belül már a munkaerő mobilitása sem felel meg az elméleti várakozásoknak: előbbiben sokkal nagyobb a feldolgozóipari ágazatok között a munkavállalók áramlása, mint a LME modellbe tartozó gazdaságokban. A VoC elméleti következtetései és saját empirikus eredményeik között az ellentmondás feloldása Hiscox és Rickard (2002) szerint is az lenne, ha nem szorítkozna a VoC elmélet kizárólag az ipari vállalatokra.

9. táblázat: A "kapitalizmus változatai" és a hirschmani kapitalizmus változatok

Szempont	VoC	Hirschmani kapitalizmusok
Termelés fókusz	vállalat	piac
Államfelfogás	a modellen kívül esik, passzív	aktív és passzív szerepe is van
Államok közti kapcsolat	független államok	interdependens államok
Dinamika	komplementaritás irányába van mozgás	tőkések, munkavállalók és állam reakciója folytonosan lendületet ad neki
Vállalatfelfogás	passzív	tőke-munka optimalizálás
Szektor	iparcentrikus	szektorfüggetlen
Hatékonyság	két szélsőséges modellben jelenik meg	többféle intézményi mix lehet eredményes
Elemzési dimenziók	5 - 7	2
Koordináció	piac VAGY hierarchia	piac ÉS hierarchia
Munkavállalók	passzív szereplők	aktív szereplők
Komparativisztika	államok	államok

Forrás: saját táblázat

III.3. Elméleti alapvetések munkaerőpiaci elemzéshez

A Hirschman-trilemma munkaerőpiaci alkalmazása során a munkavállalói oldal szereplőinek választására fókuszálunk. Kiindulási feltevésünk szerint a munkavállalók az álláslehetőségek alaposabb vagy kevésbé alapos feltérképezése után munkahelyet választanak, s munkába állnak.

A munkaerőpiacokat azonban számos globalizációval összefüggő kihívás éri a XXI. század elején, ezek közé tartozik 1. a csökkenő mezőgazdasági és ipari foglalkoztatás, valamint a mérsékelt emelkedő munkaerőkereslet a szolgáltató szektorban; 2. az állami szektor csökkenő munkaerőigénye és a versenyszféra bővülő munkaerő kereslete, főleg a kisvállalkozások körében; 3. az informális szektor munkaerő felszívó funkciójának erősödése; 4. a szűk területre korlátozódó szaktudás leértékelődése és a rugalmasan hasznosítható ismeretek, ill. tudás felértékelődése a gyorsan változó munkaerő kereslet révén; 5. a stabil, életen át tartó munkahely fogalmának megrendülése, ezzel szemben a rövid távú foglalkoztatás, részidős foglalkoztatás terjedése, a strukturális és hosszú távú munkanélküliség emelkedése; 6. nemzetközi polarizáció erősödése (Simai 2001, p. 105.). A XXI. századi globális munkaerőpiaci kihívások változásokhoz, így pl. szigorodó

munkavégzési szabályokhoz, áthelyezésekhez, reálbércsökkenéshez, elbocsátáshoz, stb. vezethetnek. Ezekre a romló munkafeltételekre a munkavállalók reakciója – alkalmazva a hirschmani megközelítést és továbbszöve korábbi gondolatainkat (ld. Szabó 2010) – háromféle lehet.

1. Elbocsátás, ill. annak felmerülése, valamint felmondás esetén dönthetnek úgy a munkavállalók, hogy másik munkahelyet keresnek, adott esetben akár másik településen, de még ugyanazon ország munkaerőpiacán (pótlólagos tranzakciós költségek vállalásával) is, de az is szóba jöhet a munka megtartása érdekében, hogy alacsonyabb fizetésért és/vagy hosszabb munkaidőben vállalják az eredeti munkájuk folytatását, mivel ragaszkodnak eredeti munkahelyükhöz. Ha nem elbocsátásról, felmondásról van szó, akkor határozhatnak úgy, hogy szó nélkül elfogadják a megváltozott, de számukra hátrányosabbá váló munkafeltételeket. Ezekben az esetekben hűségéről beszélhetünk, hiszen alapvetően lojálisak maradnak a munkavállalók országuk munkaerőpiacához, mivel továbbra is részt kívánnak venni abban munkavállalóként. A munkavállalói hűség szintje leginkább a nemzeti szintű foglalkoztatási mutatók alakulásán keresztül figyelhető meg. A lojalitás (azaz munkavállalás) lehet érzelmi, racionális, ill. kényszer eredménye, tényleges vagy tettetett, azonban munkánk szempontjából irreleváns ennek gyökere.

2. Amennyiben ennél bátrabbak és szervezettebbek a munkavállalók, akkor személyesen vagy érdekszervezeteik (szakszervezetek, üzemi tanácsok, civil szervezetek, stb.) révén nyomást gyakorolhatnak munkaadóikra, kormányukra, ami történhet egyeztetési mechanizmusok, tárgyalások formájában, de akár rövidebb-hosszabb ideig tartó munkabeszüntetések, sztrájkok keretében is. Ezt nevezzük tiltakozási opciónak, mivel elutasítva az új munkaerőpiaci viszonyokat alapvetően korábbi státusuk megőrzését, ill. visszaállítását szeretnék elérni a munkavállalók. Ennek statisztikailag megragadható kifejeződését elsősorban a munkabeszüntetések, sztrájkok gyakoriságában, az azokban résztvevők létszámában lehet megragadni, de közelítő indikátorként merül fel a szakszervezeti létszám alakulása is (ui. minél inkább érdekérvényesítésre szorulnak a munkavállalók, annál inkább szóba jön a szakszervezetek felé való orientálódás). Ezek a tiltakozási formák a disszertáció során tárgyalt variánsok közül kollektívek, vertikálisak, s általában reaktívak, de előfordulhat preventív jellegű tiltakozás is.

3. Végül választhatják azt is a munkavállalók, hogy egyszerűen elhagyják annak az országnak a munkaerőpiacát, ahol eddig dolgoztak – erre három alapvető csatorna áll rendelkezésre: vagy munkanélküliek/inaktívak lesznek (passzív exit stratégia) vagy rendszeresen külföldre ingáznak jobb munkahely reményében, esetleg külföldre emigrálnak (aktív exit stratégia), végezetül választhatják a szürkegazdaságba való menekülés, mint alternatív exit stratégiát, amit Vanhuysse a munkavállalók informális kivonulásának (Vanhuysse 2007, p. 513.), Sík „soft exit”-nek nevez (Sík 1996, p. 716.), de tekinthető *de jure* kivonulásnak, amely *de facto* további munkavégzést jelent általában. Az ilyen döntést hozó munkavállalók nem nyugszanak bele a megromlott munkaerőpiaci körülményekbe, de ahhoz nem elég bátrak, ill. szervezettek, hogy közösen küzdjenek érdekeikért. Ekkor kivonulásról beszélünk, amelynek statisztikai lenyomata a munkanélküliek, inaktívak számában, a migrációs adatokban és a szürkegazdaság méretében jelenhet meg. Úgy tekintjük a továbbiakban, hogy a passzív kivonuláshoz nem szükséges, míg az aktív kivonuláshoz elengedhetetlen az országhatár elhagyása a munkavállalók részéről.

Néhány fontos kiegészítő megjegyzést és pontosítást mindazonáltal le kell szögezni az eddig elmondottakkal kapcsolatban.

Egyrészt úgy tűnhet, hogy azzal a valóságtól elrugaszkodott feltételezéssel élünk, miszerint a munkanélküliség és az inaktívvá válás önkéntes, vagyis a munkavállalók saját elhatározásukból hagyják el a munkaerőpiacot, s nem esetleges elbocsátások, leépítések révén szorulnak a munkanélküliek táborába. Ezzel szemben a munkanélküliség Kornai megfogalmazása alapján például rendszerspecifikus jellemvonása a piacgazdaságnak. Kornai (2008) megállapítása szerint például míg a szocializmust általános munkaerőhiány jellemezte, addig a kapitalizmusnak a krónikus munkaerőtöbblet az egyik problémája, ami az utóbbi rendszer dinamikájából, újabb és újabb technológiák munkaerő kiváltását eredményező piaci alkalmazásából fakad. A hirschmani alapú megközelítésünk ugyanakkor azonosan kezeli mindkét eredetű (önkéntes, ill. kényszerű) munkanélkülivé válást, ugyanis Witt és Lewin (2004) szélesen értelmezett kivonulás megfogalmazására támaszkodva azt mondjuk, hogy a munkavállaló mindkét esetben elméletileg dönthet úgy, hogy visszatér a munkaerőpiacra, esetleg azonban más munkakörbe, vagy kevesebb fizetést vagy hosszabb munkaidőt vagy más településen

való munkavégzést elfogadva,⁶⁹ vagy akár mindhármát egyszerre – ekkor azonban hirschmani értelemben véve a hűséges munkavállalók közé soroljuk ezeket a munkaerőpiaci szereplőket. Másképpen fogalmazva: egy elbocsátott egykori dolgozó előtt is elvileg nyitva áll a lehetőség a munkaerőpiaci visszatérésre (azaz hűségre) azáltal, hogy a munkavégzés időtartama, helyszíne, s az azért való anyagi ellenszolgáltatás terén lejjebb adva elvárásaiból „vonzóbbnak” tünteti fel magát a munkaadói oldal számára, hogy nagyobb esélye legyen újra visszatérni a nemzeti munkaerőpiacra.

Másrészt megjegyezzük, hogy a kényszerű és önkéntes munkanélküliség közti elméleti szakadék kisebb lehet abból a gyakorlati tapasztalati tényből kiindulva, ha a munkabér és a munkanélküliségi ellátás közti különbség viszonylag kicsi, azaz ha nagyjából hasonlóan díjazza a munkaerőpiac és a szabályozás a munkavállalói és a munkanélküli (vagy a korengedményes munkanélküli) státuszt. Ekkor jelentősen megnőhet annak esélye, hogy a legális munkát a szintén legális munkanélküliségre cserélje fel a munkavállaló, különösen akkor, ha a közben felszabaduló idejében a szürke-, ill. feketegazdaság csatornáin keresztül egyéb többletjövedelemhez tud jutni.

Harmadrészt a munkanélküliség természetes rátáját figyelembe vesszük abban a tekintetben, hogy nem várjuk el, hogy 0% legyen a munkanélküliségi ráta egy „kivonulásmentes” piacon. Keresztmetszeti elemzésünk során ott tekintjük leginkább (legkevésbé) relevánsnak a kivonulást, ahol a legmagasabb (legalacsonyabb) a munkanélküliek aránya.

Negyedrészt szeretnénk hangsúlyozni, hogy elemzésünk szempontjából a kivonulás opció helyett hűségnek tekintjük azt, ha egy munkavállaló egyik ágazatból egy másikba lép át saját országhatárán belül, mivel országok közti munkaerőpiaci sajátosságokra koncentrálunk, s nem országon belüli ágazati különbségekre. Ebből következően minden, az országhatár átlépésével nem járó munkavállalás hűségnek felel meg (hiszen a munkavállaló az adott gazdaság munkaerőpiacán próbál maradni, még ha másik vállalatnál vagy ágazatban is talál munkát), míg országhatár átlépéssel járó munkavégzést a kivonulás opció alá sorolunk.

⁶⁹ Az ilyen típusú hirschmani keretben zajló kutatások kapcsán lsd. pl. Sharp (1984), Witt – Lewin (2004), Vanhuysse (2007).

Végezetül fontos megemlíteni, hogy a sztrájkolást az egyik legvégső tiltakozási formának tekinthetjük, mivel azt általában megelőzi a szakszervezetek, üzemi tanácsok, stb. egyeztetései a munkaadói féllel és az állam képviselői szerveivel. Amennyiben ezeken a fórumokon sikerül elfogadható eredményt elérnie a munkavállalói oldalnak, az természetesen a sztrájkolás, ill. az azzal való fenyegetőzés visszaszorulásával jár, amennyiben pedig nem, akkor kerülhet sor a sztrájkra. Azaz a szakszervezetek, üzemi tanácsok, ágazati érdekképviselői szervek, stb. szerepe fontos, így a sztrájk és munkabeszüntetés annak a kifejeződéseként kezelendő a kutatás során, amikor nemcsak romlanak a munkakörülmények, de az érdekképviselői úton elért eredmények kevésnek bizonyulnak a munkavállalók számára.

A „kivonulás, tiltakozás, hűség” fogalmak és az ezekkel való megközelítés a felsorolt korlátok és kötöttségek ellenére több okból is célszerű eszköz lehet az európai munkaerőpiaci kutatások számára. Egyrészt a közgazdasági és politológiai fogalmakkal komplexebb elemzési apparátusra tehetünk szert, mintha csak közgazdasági módszerekkel írnánk le az európai országok munkaerőpiacainak jellemzőit (Adelman 2013). Másrészt a rendszerváltó országok számára két oldalról is hasznos a Hirschman-trilemma alkalmazása. Egyfelől a kontinens vérkeringésébe 1989-1990 után bekapcsolódó tranzíciós országokban a munkaerőpiacot rendkívül súlyos megrázkódtatás érte a nemzetközi versenyhez igazodó termelési struktúra átalakulása, a növekvő munkanélküliség, csökkenő létbiztonság révén, így ezekben az országokban a helyzet különösen alkalmas a válságba jutó vállalat, párt, szervezet, család, stb. hirschmani, ill. Polányi-féle értelmezéséhez. Másfelől a rendszerváltást követően a volt szocialista országokban a munkaerőpiacok liberalizálódása, a határok megnyílása, a valódi sztrájkjog és önkéntes szakszervezeti szerveződés érvényesülése az EVL-paradigmában felkínált opciók igénybevétele előtt is megnyitotta a kapukat.

III.4. Elméleti alapvetések tőkepiaci elemzéshez

A tőke kivonulását elemzésünkben egyrészt egy viszonylag szemléletes és klasszikus formát választva a külföldi működőtőke (FDI) mozgásával ragadjuk meg, s a devizabelföldiek tőkeexportjának emelkedését, a devizakülföldiek tőkeimportjának csökkenését, a nettó FDI mérleg romlását azonosítjuk a tőke kivonulásával. A gazdasági

növekedésre gyakorolt hatások miatt esett választásunk az FDI-re a portfólió tőkével szemben, mivel előbbi technológia mozgással is jár, míg utóbbi nem, így lényegesebb a gazdasági növekedés szempontjából betöltött funkciója. Ugyancsak kivonulásnak tekintjük az árnyékgazdaság erősödését, azaz a fehérgazdaság csökkenését is, hiszen ez is a tőketulajdonosok elfordulását jelenti a tiszta gazdasági viszonyok irányából. Utóbbit *de jure* kivonulásnak nevezzük, míg *de facto* a tőke a gazdaságban marad.

Míg a tőkemozgásra vonatkozóan rendelkezésre állnak adatok, addig a tőke tiltakozását legfeljebb közvetve tudjuk mérni, mivel a tőketulajdonosok kormányzatoknál folytatott lobbizási tevékenységéről nincsenek közvetlenül elérhető információk, legfeljebb sejtések, kiszivárgott hírek, ráadásul ezeket nem lehet nemzetközi összehasonlító jelleggel felhasználni. A tőketulajdonosok attitűdjének kérdőíves felmérését technikai oldalról akadályozza a kutatást végzők és a vizsgálati alanyok között a globalizálódással összefüggően növekvő földrajzi és kulturális távolság, a tőketulajdonosok anonimitása. Kihasználjuk ugyanakkor azt a tényt Hiscox (2004) felvetésére támaszkodva, hogy az egyes országok befektetési környezetéről, üzleti klímájáról rendszeresen és összehasonlítható módon véleményt mondanak, rangsorokat készítenek nemzetközi szervezetek, hitelminősítő intézetek, kutatóintézetek, amelyek értékítélete feltevésünk szerint közel áll a tőketulajdonosok tényleges vélekedéséhez. Sőt utóbbiak adott esetben nyomást is fejtenek ki a hitel- és kockázatminősítőkre, ha máshogy nem azáltal, hogy több intézményi rangsor összeállításában az adott piacon jelenlévő gazdasági szereplők véleményét dolgozzák fel a nemzetközi szervezetek az intézményi környezet értékelése, pontozása során. Vizsgálatunkban az Euromoney évente közölt intézményi változóira támaszkodunk, amely 0-100 közötti skálán értékeli az országgokkockázati véleményeket (magasabb értékek az alacsonyabb kockázatnak felelnek meg). Vizsgálatunk során az intézményi változók közül az Euromoney kiemelésével nem követünk el nagy hibát a befektetői vélemények gyűjtése kapcsán, mivel Havrylyshyn és van Rooden (2000) komparatív vizsgálatai szerint a Freedom House, a Heritage Foundation, az EBRD, a Világbank és az Euromoney nemzetközi intézményi pontozása alapvetően hasonló sorrendet állít fel az egyes országok között, így a rangsorok egymással komplementer viszonyban állnak.

Az empirikus elemzés előtt az alábbi megjegyzéseket rögzítjük a tőkepiacokkal kapcsolatban.

Egyfelől a zéró körüli tőkemérleg is járhat nagymértékű tőkekivon(ul)ással, amennyiben hasonló volumenű friss tőke érkezik a gazdaságba, épp ezért ahol lehet, a tőkeexportot és a tőkeimportot is külön vizsgáljuk.

Másrészt kiemeljük még egyszer, hogy a tőketulajdonosok lobbitevékenységét csak közvetve tudjuk megragadni, azonban véleményünk szerint az ország külső befektetői megítélése megfelelő közelítő érték (ún. proxy) lehet a tőkések tiltakozásának megértéséhez.

Végezetül a dolgozatban arra építünk, hogy az egyéni szereplők (legyen szó munkaerőpiaci vagy tőkepiaci aktorokról) viselkedésének szándékolt és nem szándékolt hatása hat a piaczgazdasági intézmények fejlődésére.⁷⁰

A 10. táblázatban összefoglaltuk, hogy a disszertáció empirikus részében (IV. fejezet) vizsgált munkavállalói, befektetői lépések, reakciók milyen hirschmani jegyekkel rendelkeznek a II.3. alfejezetben megfogalmazott kategóriák szerint.

10. táblázat: A munkavállalók és a befektetők disszertációban vizsgált lépései, reakciói és hirschmani jellemzői

Munkavállalói/befektetői reakció	Reakciótípus
Migráció (kivonulás)	de facto
Munkanélküliség (kivonulás)	de facto
Árnyékgazdaság (kivonulás)	de jure
Szakszervezeti aktivitás (tiltakozás)	kollektív, indirekt*, legitim, preventív/reaktív, konstruktív, vertikális, bejáratott csatornán keresztüli
Sztrájk (tiltakozás)	kollektív, direkt*, legitim, reaktív, önvédelem vezérelte, vertikális, bejáratott csatornán keresztüli
Munkavállalás (hűség)	tényleges/tettett, aktív/passzív
Tőke export (kivonulás)	de facto
Külső befektetői országértékelés (tiltakozás)	egyéni, indirekt*, legitim, preventív/reaktív, konstruktív, bejáratott csatornán keresztüli
Tőke import (hűség)	tényleges, aktív/passzív

* - Luchak (2003) értelmezése szerint

Forrás: saját összeállítás

⁷⁰ Az egyéni cselekvések nem szándékolt hatásairól ad áttekintést pl. Szántó (1992), Szabó (2004).

A táblázat azt mutatja, hogy az egyes kivonulással, illetve az egyes tiltakozással kapcsolatos reakciók olykor eltérő tulajdonságúak, ez azonban azt is lehetővé teszi, hogy komplexebben vizsgáljuk az egyes opciók közötti választást.

IV. A KUTATÁS EMPIRIKUS RÉSZE

„Ha a piac nem vezet el valamely optimális állapothoz, úgy a társadalom – legalábbis bizonyos mértékig – felismeri a diszkrepanciát, s létrejönnek olyan nem piaci társadalmi intézmények, amelyek kísérletet tesznek a probléma áthidalására... ez nem szükségképp tudatos folyamat”

Kenneth Arrow

Dolgozatunk empirikusan vizsgálendő kérdései: 1. milyen kapitalizmusmodelleket lehet megkülönböztetni az európai kontinensen a tőke és a munkaerő kivonulásának, tiltakozásának, hűségének felhasználásával, 2. eltér-e az egyes kapitalizmusmodellek gazdasági teljesítménye egymástól, végezetül 3. a hirschmani tényezők (a munka, ill. a tőke kivonulása, tiltakozása, hűsége) hogyan hatnak a gazdasági növekedésre. Eredményeink és a VoC szakirodalom összevetésével választ adhatunk arra a kérdésre, hogy kiegészítik-e a hirschmani kapitalista variációk a VoC alapján kibontakozó modelleket, s milyen irányba lendíthetik tovább. Az empirikus rész ezeket a fenti kérdéseket járja körbe különböző elemzési módszerek, nevezetesen klaszterelemzés, varianciaanalízis és lineáris regresszió felhasználásával.

IV.1. Kapitalizmusmodellek az ezredfordulót követően⁷¹

Az empirikus kutatásunk első kérdése az, hogy milyen kapitalizmusmodelleket lehet megkülönböztetni a tőke és a munkaerő gazdaságból történő kivonulásának, tiltakozásának, hűségének felhasználásával az európai kontinensen. Az elemzéshez klaszterelemzést végzünk az ezredforduló utáni időszakra vonatkozóan, majd a kapott csoportokat összevetjük az 1990-es évek második felének hasonló módszer alkalmazásával kirajzolódó kapitalista változataival. Ezzel az eljárással lehetővé válik az

⁷¹ A fejezet előzményének tekinthető az európai munkaerőpiaci modellek klaszterezéssel való vizsgálata, lsd.: Szabó (2010).

időbeli változások vizsgálata is (még ha csupán egy évtizedes trendről is beszélünk), ami a VoC egyik gyenge vonása, ahogy korábban bemutattuk.

Az elemzésben 29 gazdaság szerepel, amelyből 14 régi EU-tag (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Írország, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svédország), 10 új tagállam 2004-ben vagy azt követően csatlakozott az Európai Unióhoz (Ciprus, Csehország, Észtország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Málta, Lengyelország, Románia, Szlovákia), továbbá Izland, Norvégia, Svájc, valamint Oroszország és Törökország került be az elemzési körbe. A régi EU-tagállamok közül kimaradt Luxemburg, mivel az elvégzett, de a dolgozatban nem közölt klaszterezés során outlier, azaz kiugró elemnek számít, ami torzította volna a többi gazdaság elhelyezkedését is. Ugyancsak nem szerepel az adatbázisban Szlovénia és Bulgária, mivel nem állt rendelkezésre adat a sztrájkokban résztvevők létszámáról. A lehető legnagyobb létszámú csoport összeállítására törekedtünk az európára fókuszáló vizsgálat során, azonban a két időszak alapján csupán erre a 29 országra vonatkozóan rendelkezünk a szükséges adatokkal. Elemzésünkhöz SPSS 17.0 for Windows számítógépes programot használtunk.

A csoportképzéshez a tőke és a munka kapcsán is a kivonulást, tiltakozást, hűséget megragadni képes változókat használtunk, ezek körét tételesen tartalmazza az 1. melléklet. Az éves szintű adatokból az olykor hiányos idősorok következtében, valamint az egyes évek esetenként kiugró értékei miatt a 2001-2008, ill. az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó számtani átlagot képeztük, így az egyszeri gazdasági sokkok adattorzító hatásait is mérsékeljük.

A 2001-2008 közti időszakra vonatkozóan a csoportképzéshez használt változók alapvető jellemzőit tartalmazza az 11. táblázat. A munkanélküliségi ráta számtani átlaga a 29 országra vonatkozóan 7,4%-ot ért el ebben az időszakban, az állástalanok aránya Izlandon volt a legalacsonyabb és Lengyelországban a legmagasabb. Ezer lakosra átlagosan 2,6 bevándorló jutott a kutatásban szereplő országokban, ez azonban a bevándorlás és a kivándorlás egyenlegét jelentette, azaz átlagosan ennyivel bővült a lakosság a népességmozgások következtében. Különösen magas volt a migrációs többlet Cipruson, míg a legnagyobb arányban Észtország esetében csökkent a népességszám a

kivándorlók bevándorlókat meghaladó túlsúlya révén. Az árnyékgazdaság⁷² részaránya a GDP mintegy ötödére volt tehető a 29 országban, ezen belül Svájcban volt a legkisebb és Oroszországban a legnagyobb a relatív súlya. Száz foglalkoztatottra átlagosan és évente 1,2 sztrájkoló jutott a vizsgált gazdaságokban. Különösen passzívnak bizonyultak a lett dolgozók ezen a téren, míg az olasz munkaerőpiacot jellemezte a leginkább a tiltakozó hangulat. A munkavállalóknak átlagosan mintegy harmada tartozott 2001-2008 között valamely szakszervezethez. Izlandon rendkívül erős támogatást élveztek a szakszervezetek a magas taglétszámból kifolyólag, míg Franciaországban csupán minden tizenharmadik dolgozó rendelkezett szakszervezeti tagsággal. A foglalkoztatási ráta átlagosan 52,7%-ot ért el, Olaszország bizonyult sereghajtónak (42,7%) és Izland volt az éllovas (71,6%). Az Euromoney országkockázati rangsorában Svájc szerepelt az időszak átlagában és a vizsgált országok közül a legelőkelőbb helyen, míg Törökország kapta a leginkább negatív véleményt. Az FDI mozgások nettó egyenlege Izlandon mutatott GDP arányosan a legnagyobb deficitet, míg Máltán a GDP 9,3%-át érte el a nettó egyenleg többlete.

11. táblázat: A 2001-2008 közötti időszak adatainak

klaszterezéséhez használt változók néhány jellemzője

	unemp- loyment	mig- ration	shadow	strike	trade_ union	employ- ment	Euro- money	FDI_ net
Átlag	7,4	2,6	21,4	1,2	34,7	52,7	79,2	0,7
Minimum	2,9 (Izland)	-3,2 (Észto.)	8,7 (Svájc)	0,02 (Letto.)	7,8 (Franciao.)	42,7 (Olaszo.)	48,3 (Töröko.)	-8,4 (Izland)
Maximum	15,6 (Lengyelo.)	14,5 (Ciprus)	43,0 (Oroszo.)	7,6 (Olaszo.)	86,7 (Izland)	71,6 (Izland)	97,5 (Svájc)	9,3 (Málta)

Forrás: saját összeállítás

A klaszterelemzésnek nem kritériuma ugyan, de megvizsgáltuk az adatok normális eloszlását (12. táblázat). A tesztek közül a Kolmogorov-Smirnov-teszt nagymintás, többesres elemszám esetén használható, míg kisebb elemszám esetén a Shapiro-Wilk-

⁷² Az árnyékgazdaság definiálásában a Schneider (2006) által használt megfogalmazást használjuk, azaz minden olyan piaci alapú termelői, ill. szolgáltatói tevékenységet ide sorolunk, amely önmagában nem illegális, azonban amelyet szándékosan próbálnak a résztvevők kivonni az állam ellenőrzése elől az alábbi célok érdekében: 1. jövedelemadó, forgalmi adó vagy egyéb adó fizetésének kikerülése, 2. társadalombiztosítási járulékok megfizetése alóli kibúvás, 3. munkaerőpiaci szabályok (pl. túlóráztatás, minimálbér, egészségügyi előírások, stb.) betartása alóli mentesülés, 4. adminisztratív terhek (pl. statisztikai adatközlés) alóli függetlenedés. A dolgozatban az árnyékgazdaság, szürkegazdaság és informális gazdaság kifejezéseket egymás szinonimájaként használjuk és a Schneider-féle tartalmat értjük alatta.

teszt ad jobb eredményt. Előbbi esetén a munkanélküliségi ráta, az árnyékgazdaság és a foglalkoztatási ráta kapcsán mondható el, hogy normális eloszlást követnek az adatok, míg a Shapiro-Wilk-teszt az FDI nettó egyenlege kapcsán is normális eloszlást mutat. Összességében a változóink fele nem követ normális eloszlást, ami torzíthatja tanulmányunk további részében a becsléseket, azonban a klaszterezésre nincs hatással.

12. táblázat: A magyarázóváltozók normális eloszlásának vizsgálata
a 2001-2008 közötti időszakra vonatkozóan

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
unemployment	0,113	29	0,200*	0,908	29	0,015
migration	0,275	29	0,000	0,754	29	0,000
shadow	0,132	29	0,200*	0,955	29	0,242
strike	0,266	29	0,000	0,639	29	0,000
trade_union	0,187	29	0,011	0,893	29	0,007
employment	0,072	29	0,200*	0,955	29	0,251
Euromoney	0,224	29	0,001	0,869	29	0,002
FDI_net	0,158	29	0,062	0,975	29	0,707

Forrás: saját számítás

A változók páronkénti korrelációjából 13 szignifikánsnak mondható 10%-os szinten a lehetséges 28-ból, ezért a klaszterezéssel kapott eredményeket körültekintéssel kell kezelnünk (13. táblázat). A sztrájkban résztvevők száma, a migrációs egyenleg valamint a szakszervezeti létszám kapcsán állapítható meg, hogy a vizsgált változók többségével nincsenek szignifikáns kapcsolatban, míg a munkanélküliség esetében mutatkozik a legtöbb változóval szemben szignifikáns korreláció. Viszonylag kedvező eredménynek tekinthető Sajtos – Mitev (2007) hüvelykujjszabályát alkalmazva, hogy a Pearson-féle korrelációs együttható értékek közül csak a szürkegazdaság és foglalkoztatás korrelációja esetében haladta meg abszolútértékben a sok esetben határvonalnak számító 0,7-es küszöböt (-0,838), s csupán a foglalkoztatás és munkanélküliség (-0,682), valamint az FDI egyenleg és az Euromoney pontszámai (-0,680) esetében közelítette meg a 0,7-es határt. A munkanélküliségi ráta és a foglalkoztatási ráta közötti magas korreláció abból fakadt, hogy a két változó értéke logikailag szorosan összefügg, miután a foglalkoztatottak számának csökkenése általában a munkanélküliek létszámának emelkedésével jár. Ennek ellenére mégis mindkét változót betesszük a klaszterképző változók közé, mivel többek között pont azt szeretnénk vizsgálni, hogy a munkaerőpiacot

elhagyó munkavállalók a munkanélküliséget, a migrációt avagy a szürkegazdaságba való átlépést választják-e inkább az adott kapitalista modellben.

13. táblázat: A 2001-2008 közötti időszakra készített
klaszterelemzés változóira számolt korrelációs mátrix

	unempl.	migra- tion	shadow	strike	trade_ union	employ- ment	Euro- money	FDI_ net
unempl.	1,000	-0,278	0,381*	-0,059	-0,464*	-0,682**	-0,511**	0,464*
migration		1,000	-0,172	0,499**	0,159	0,118	0,338	-0,279
shadow			1,000	-0,115	-0,120	-0,411*	-0,838**	0,575**
strike				1,000	0,149	-0,132	0,337	-0,220
trade_union					1,000	0,520**	0,340	-0,260
employment						1,000	0,404*	-0,577**
Euromoney							1,000	-0,680**
FDI_net								1,000

Forrás: saját számítás

* = 10%-os szinten szignifikáns, ** = 5%-os szinten szignifikáns,

*** = 1%-os szinten szignifikáns

IV.1.1. Hierarchikus klaszterezés

Mivel változóink eltérő értékskálán vannak kifejezve, így különböző az átlaguk és a szórásuk, ezért az eredeti adatokra támaszkodó klaszteranalízissel torzított csoportokat kapnánk. Ennek feloldására standardizáljuk a mintánkat a klaszterezést megelőzően, azaz minden mintaelemből kivonjuk a mintaátlagot, majd a különbséget leosztjuk az eredeti minta szórásával. A standardizált minta olyan elemekből áll a transzformációt követően, amelynek 0 az átlaga és 1 a szórása, emiatt az egyes változók szerinti tulajdonságok összehasonlíthatóbbá válnak.

A standardizált változókkal először hierarchikus klaszterelemzést végeztünk a klaszterek várható számának megállapítására. Az egyes országok között távolságmértékként a szakirodalomban általában használt négyzetes euklideszi távolságot használtuk, a klaszteranalízis során ezt a távolságot próbáltuk a klasztereken belül minimalizálni, míg a különböző csoportok között maximalizálni. A klaszterezési technikák közül agglomeratív, azaz összevonó eljárást választottunk, ami azt jelenti, hogy először a teljes minta minden elemét önálló klaszternek tekintettük, s az egymással leginkább hasonló

elemek összevonásával szűkítettük a csoportok számát. A klaszterek számának csökkentése során az ún. Ward-féle eljárást használtuk, amely az egymást követő lépések során mindig azt a két klasztert vonja össze, ahol az összevonással a csoporton belüli szórásnégyzet növekedése a legkisebb. Itt jegyezzük meg ismét, hogy az elvégzett, de a disszertációban nem bemutatott klaszterezések alapján Luxemburg outlier elemnek számított. Mivel a Ward-féle technika a kiugró adatok mellett nem hoz optimális eredményt, ezért a legkisebb Benelux-államot kihagytuk az elemzésből. A Ward-módszer következménye, hogy nagyjából hasonló elemszámú csoportokat képez, emellett előnyei közé tartozik, hogy a szakirodalmi összevetések (lsd. pl. Simon 2006) szerint általában nagyon jó csoportosításhoz vezet.

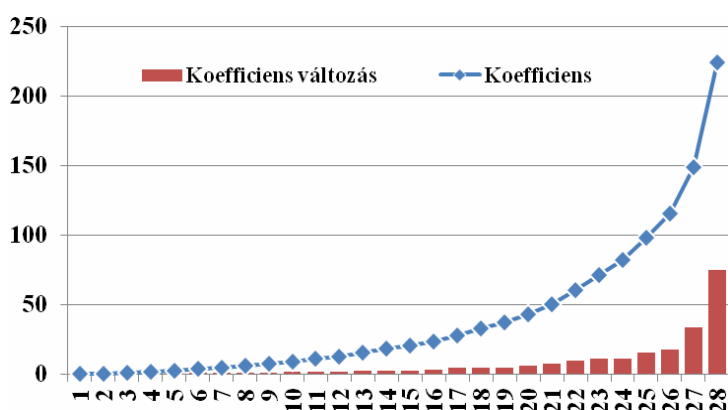
A klaszterek számának meghatározása előtt fontos leszögezni, hogy a végleges klaszterszámot illetően viszonylag széles kutatói szabadságot biztosít, mivel nincsenek köbe vésett, irányadó mutatószámok, sőt hüvelykujjszabályok sem az ideális számot illetően. (ld. pl. Kovács 2006, Sajtos – Mitev 2007), azaz egy viszonylag puha módszernek tekinthető a klaszterelemzés. Három eszköz áll rendelkezésünkre, hogy döntést hozzunk a csoportok számát tekintve: a hierarchikus klaszterezés dendogramjának vizsgálata, az agglomerációs tábla értékelése, valamint a kialakított csoportok átlagának összevetése.

A dendogram alapján (ld. 2. melléklet) legalább két csoportra érdemes bontani a vizsgált gazdaságokat, mivel a klaszterezést követően létrejött egy relatív többségében kelet-európai és egy alapvetően észak-, nyugat- és dél-európai országokat tartalmazó blokk. Ha három klaszter mellett döntünk, akkor utóbbi csoporttól elválík a spanyol és olasz gazdaság. Négy klaszter választása esetén a többségében kelet-európai országcsoporthoz szakadna ketté egy viszonylag fejlettebb, Németországot, Franciaországot, Portugáliát, Görögországot, Csehországot és Magyarországot tartalmazó blokkra, valamint egy a többi kelet-európai gazdaságot felölelő csoportra. Öt klaszter választásával az első nagy blokkból ismét kiszakadna két gazdaság (Ciprus és Írország). Meg kell jegyezni, hogy a négyklaszteres csoportosítást követően viszonylag gyorsan következik a minta öt részre szakadása a dendogram szerint, azaz a négy csoportos bontásnál a három és az ötklaszteres felosztás is logikusabb választás lehet. A hierarchikus klaszterezéssel különböző klaszterszám mellett csoportba rendeződő országokat a 3. melléklet tartalmazza. Megemlítjük továbbá, hogy hat csoportra bontás esetén Szlovákia és

Lengyelország szakadna le a kelet-európai klasztertől, azonban a minta további darabolását nem folytatjuk, mivel nem tartjuk szerencsésnek munkánk szempontjából sem elméleti, sem gyakorlati oldalról. Egyrészt valahol szükségszerűen kell húznunk egy határt, másrészt a túlzott elaprózódás a gazdaságok egyedi jellege irányába vinné el a kutatást a közös tulajdonságok kiemelése helyett, végezetül az öt csoport további bontása csupán újabb két ország lehasítását eredményezné, ami megkérdőjelezi azt, hogy valóban önálló csoportról van-e szó vagy pedig csupán a klaszterezési technika eredményeként különült-e el a két visegrádi ország.

Az agglomerációs táblából (összevonási táblázatból) – amelyet a 4. mellékletben mutatunk be – a koefficiensek növekedése adhat támpontot a megfelelő klaszterszám kiválasztásához. A könyökkritériumként ismert szabály szerint ott érdemes meghúzni a határt a csoportképzés során, ahol jelentősen ugrik a koefficiensek értéke a klaszterszám csökkenésével, azaz ahol egymástól jelentősen távol eső klaszterek kerülnek összevonásra. Az agglomerációs táblázat koefficienseinek ábrázolása (2. ábra) nem ad egyértelmű támpontot, legfeljebb annyit állapíthatunk meg, hogy az utolsó (28-ik) és az azt megelőző (27-ik) összevonással is nagyobbbat emelkednek a koefficiens értékei, azaz erre a két összevonásra nincs szükség, vagyis legalább három klasztert érdemes képeznünk.

2. ábra: Az agglomerációs táblázat koefficiensei és a koefficiens változása a 2001-2008 közötti időszakra számolt hierarchikus klaszterezés során

Forrás: saját ábra

A megfelelő klaszterszám kiválasztásában a harmadik módszer a klaszterek átlagának összehasonlítása. Eszerint akkor tekinthető jónak egy klaszterezés, ha az egyes csoportok

szignifikánsan eltérnek egymástól a munkanélküliség, sztrájk, országkockázat, stb. alapján. Mivel a független változóink (pl. Euromoney, sztrájk) metrikusak, míg a függő változóink (az egyes klaszterek) nominálisak, ezért varianciaanalízist végzünk az egyes klaszterek összehasonlítására. A nyolc vizsgált változót külön-külön vizsgálva 5%-os szinten van szignifikánsan eltérő csoport a kettő, három, négy és ötklaszteres felosztásnál is, azaz az eredmények nem korlátoznak bennünket a klaszterszám megválasztásnál. Az eredményeket az 5-8. mellékletek tartalmazzák.

Összegzésként tehát a három, négy és öt csoportba sorolt minta merült fel opcióként, azonban a négy és öt klaszterbe való sorolás tulajdonságai miatt lényegében a három vagy az öt klaszterbe való csoportosítás mellett érdemes döntenünk.

IV.1.2. Nem hierarchikus klaszterezés

A klaszterszám végső meghatározása érdekében nem hierarchikus klaszterezést is lefuttattunk az SPSS programban kettő, három, négy és öt klaszter esetére is. Az egyes klaszterekbe való rendeződést a 9. melléklet tartalmazza. Mivel ez az eljárás egy általunk megadott számú részre bontja az országokat a hasonló tulajdonságaik alapján, ezért az egymást követő klaszterfelosztások esetén módszertani okokból nem figyelhető meg olyan mértékű „leszeletelődés”, mint az 2. és 3. mellékletek ábráin, azaz egy-egy ország a különböző számú klaszterfelosztás esetén akár teljesen más gazdaságokkal is kerülhet egy csoportba. Utóbbira többek között Ausztria és Nagy-Britannia lehet a példa, mivel a két és négyklaszteres felosztásnál is ugyanazon klaszterben foglalnak helyet, míg a háromklaszteres felosztásban külön csoportba kerülnek.⁷³

A klaszterezéssel kapott csoportokat ANOVA-tábla segítségével ugyancsak összevetettük egymással (10-13. melléklet).⁷⁴ Két csoportba való felosztás esetén a migráció és a sztrájk vonatkozásában sem különböznek szignifikánsan a csoportok még 10%-os szignifikancia szintet választva sem, azonban a három, négy és öt csoportba való rendezés kapcsán egyaránt akad eltérő átlagú klaszter valamennyi változó tekintetében.

⁷³ Ezt a fajta „rugalmasságot” a hierarchikus klaszterezés a korábban bemutatott módon eleve kizárja.

⁷⁴ Míg az ANOVA-táblázatok elkészítésekor a hierarchikus klaszterezésnél az eredeti, addig itt a standardizált változókat vettük alapul, amelynek pusztán programozási oka volt. Ez az eltérés azonban nem okoz problémát, mivel az ANOVA-táblázat szempontjából irreleváns, hogy standardizáltuk-e vagy sem a változókat, azaz a hierarchikus és nem hierarchikus klaszterezés eredményeinek egymással való összevetését ez nem befolyásolja.

Az eredményeket összegezve megállapíthatjuk, hogy a nem hierarchikus klaszterezés összességében a három-, négy- vagy ötklaszteres osztályzás választása mellett szól.

A hierarchikus és nem hierarchikus klaszterezés alapján a minta három, ill. öt csoportra való bontása között mérlegelhetünk, a végső döntést befolyásoló szubjektív elemek csökkentése érdekében az alábbi szempontokat vesszük figyelembe. A három csoport választása melletti szempont, hogy a 29 ország közös vonásait jobban kiemeli az ötcsoporthoz szemben, utóbbi ugyanis jobban kidomborítja az országok egyedi vonásait. Technikai oldalról azonban a hármas felosztás ellen szól, hogy nem hierarchikus és hierarchikus klaszterezéssel is kialakul ugyan egy nyugat-európai túlsúlyú és egy kelet-európai többséggel rendelkező csoport, azonban a harmadik blokk nagyon eltérő a kétfajta módszertan szerint. A hierarchikus klaszterezéssel harmadik kategóriaként egy ún. „latin-modell” jön létre Olaszországgal és Spanyolországgal, ezzel szemben a nem hierarchikus klaszterezéssel egy második nyugat-európai csoport alakul ki. Ugyancsak a hármas skatulyázás ellen felhozható érv, hogy ha a nyugat-európai gazdaságok között két-három kapitalista variáns (liberális, koordinált, kevert piacgazdaság, azaz az angol jelölés szerint LME, CME és MME) különíthető el, akkor a kelet-európai országokkal bővített mintában legalább eggyel több, azaz legalább három-négy csoport szétválasztására érdemes törekednünk a hirschmani változók szerint. Végezetül ugyancsak a hármas kategorizálás elvetését támasztja alá az a megfontolás, hogy ha a korábbi skálák alapján – pl. Hall-Gingerich (2004) lineáris skálán mércéjén – mért tényezők kapcsán is legalább két-három nyugat-európai piacgazdasági modellt (LME, CME, MME) szintetizált az irodalom, akkor egy háromosztatú skálával jellemezhető felosztás szerint – ahol kivonulás, tiltakozás, hűség dimenzióban próbáljuk a tőke, ill. a munkaerő viselkedését vizsgálni – érdemesnek tűnik nagyobb mozgásteret hagynunk magunknak, hogy ne egyszerűsítsük le túlságosan a kialakult munka- és tőkepiaci modelleket. A fenti szempontok mérlegelése összességében az öt csoportra való felosztás mellett szól.

Ezt követően határoznunk kell arról is, hogy a hierarchikus klaszterezéssel kapott vagy pedig a nem hierarchikus klaszterezési eljárással kialakult csoportokat vesszük-e figyelembe, mivel azok nem teljesen fedik egymást. Végül az utóbbit választottuk, mivel annak logikája célzottabban hozza létre az öt országcsoportot, míg előbbi lényegében a hatklaszteres variánsnak egy módosított formája, amelynek során a két legközelebbi

klasztert vonjuk össze a klaszterszám csökkentése érdekében, miközben a többi négy klaszter a lépéstől függetlenül érintetlen maradt, noha a klaszterszám szűkítés eredményezhette volna akár klaszterelemek átkerülését is egyik csoportból a másikba.

A nem hierarchikus klaszterezéssel kialakított öt csoport főbb jellemzőit foglalja össze az 14. táblázat, ahol az egyes csoportok főbb (alapvetően regionális) jellemzőik szerint vannak elnevezve.

14. táblázat: A nem hierarchikus klaszterezéssel kialakított csoportok főbb hirschmani tulajdonságai (2001-2008 közti időszak)*,**

	Nyugat-Európa	Észak-Európa	Kelet-Európa	„árnyék-gazdaság”	Dél-Európa
unemployment	6,0	4,3	9,8	7,2	9,0
migration	4,1	2,0	0,2	0,5	9,5
shadow	15,6	16,6	26,3	37,5	22,8
strike	1,1	1,3	0,5	0,1	7,2
trade_union	34,1	71,6	21,0	42,2	24,6
employment	54,4	62,6	48,2	53,2	45,2
Euromoney	90,3	93,6	65,5	49,3	87,9
FDI_net	-1,1	-3,4	4,1	3,0	-1,4

Forrás: saját számítás

* a részletesebb tulajdonságokat a 14-15. melléklet tartalmazza

** számtani átlag

A diszkriminancia analízis⁷⁵ során előállítható SPSS táblázatokra támaszkodva arra is választ próbálunk adni, hogy szignifikánsan eltérőek-e az egyes csoportátlagok, illetve a Wilks-lambda mutató segítségével jelezhetjük, hogy melyik változók voltak jobban, s melyek voltak kevésbé hatással az adott országok klaszterbesorolására. A csoportátlagok egyezőségét vizsgáló tesztek eredményét tartalmazza a 15. táblázat. Valamennyi csoport átlaga szignifikánsan eltér egymástól 5%-os szinten, s a Wilks-lambda szerint – amelynek értéke 0 és 1 közötti lehet – leginkább a tőketulajdonosok, befektetők kritikája (Euromoney) és a munkavállalók tiltakozása (strike) szabta meg az adott klaszterbe kerülést, míg legkevésbé a migrációs kedv játszott szerepet a klaszterezés során.

⁷⁵ A diszkriminancia elemzés módszer alkalmazása során azokat a tényezőket azonosítjuk be, amelyek több vizsgált csoportot szignifikánsan megkülönböztetnek egymástól (Sajtos – Mitev 2007).

15. táblázat: A 2001-2008 közti időszakra végzett nem hierarchikus klaszterezéssel kapott öt országcsoport csoportképző változóinak értékelése

Tests of Equality of Group Means					
	Wilks' Lambda	F	df1	df2	Sig.
Zscore(unemployment)	0,537	5,17	4	24	0,004
Zscore(migration)	0,616	3,74	4	24	0,017
Zscore(shadow)	0,326	12,40	4	24	0,000
Zscore(strike)	0,161	31,34	4	24	0,000
Zscore(trade_union)	0,454	7,23	4	24	0,001
Zscore(employment)	0,397	9,12	4	24	0,000
Zscore(Euromoney)	0,156	32,37	4	24	0,000
Zscore(FDI_net)	0,411	8,61	4	24	0,000

Forrás: saját számítás

Az egyes klaszterek többnyire sajátos vonásokat mutatnak, részletes és számszerűsített vonásaikat a 14-15. melléklet tartalmazza.

A klaszterezéssel kapott csoportok közül az elsőbe zömmel nyugat-európai országok kerültek, így átfogóan az elemzésben *Nyugat-Európa* elnevezést kapta a csoport. A Nyugat-Európa klaszter másik négy csoporttól való megkülönböztető vonása, hogy GDP arányosan alacsony az árnyékgazdaság súlya, magas a kiáramló tőke GDP-arányos hányada és viszonylag fejlett a részvénytőke. Ebben a modellben lényegében a kapitalista fejlődés nagymértékben előrehaladott (Svájc, Nagy-Britannia, Németország, Hollandia) az előző évszázadok során, ill. felgyorsult az elmúlt évtizedekben (Finnország, Írország), amelynek következtében jelentős tőkefelesleg keletkezett, ami a megemelkedett bérköltségek, a magas bérszínvonal miatt külföldi befektetési lehetőségeket is figyelembe vesz, ugyanakkor a részvénytőke mérete javítja a hazai vállalatok finanszírozási lehetőségeit is. A munkavállalók zöme a bérek és a viszonylag magas életszínvonal révén a kapitalista modell támogatói, ami a kivándorlást, a munkanélküli státuszt választók alacsony arányában, illetve az árnyékgazdaság alacsony gazdasági súlyában tükröződik. A modell lényegében a munka és tőke szövetségének, a lojális munkaerő és a részben lojális tőke megegyezésének tekinthető, amit a GDP arányosan magas jóléti, egészségügyi kiadások is segítenek konzerválni.

A második klaszterben négy északi gazdaság (Dánia, Izland, Norvégia, Svédország) kapott helyet, ezért az *Észak-Európa* nevet adtuk a klaszternek. Sajátos, kiugró tulajdonságaik részben azonosak a nyugat-európai csoportéval, részben kiegészülnek egyéb vonásokkal, így az alacsony munkanélküliségi rátával, a tartósan munkanélküliek alacsony hányadával, a magas szakszervezeti tagsági aránnyal, a magas foglalkoztatási rátával, a magas tőkemérleg hiánnyal. A csoport sok tekintetben az előző modell egy válfajának tekinthető, ami különösen a tőke-munka közti szövetségben figyelhető meg. A társadalmi érdekegyeztetés azonban szélesebb körű⁷⁶, a munkavállalói tiltakozásra kiépült szervezeti keretek is rendelkezésre állnak: a szakszervezeti tagság aránya kiemelkedő, ami hozzájárul a magas foglalkoztatás feltételeinek kiharcolásához. A kapitalista viszonyokat segíti egyrészt, hogy szürkegazdaság aránya nagyon alacsony, azaz a megtermelt javak és a gazdasági erőforrások viszonylag nagy hányada cserél gazdát a piacon, azaz válik áruvá, másrészt összefügg a korrupció elleni határozott fellépéssel, ami a kormánnyal szembeni erős állampolgári jogokkal, versengő politikai rendszerrel párosul. A modell jellemzői nagymértékben megfelelnek Beckert (2012) „4C” rövidítéssel ellátott kapitalizmus feltételeinek, azaz adottak a verseny, a kreativitás, a gazdaságban megtermelt javak árucikké válásának és a hitelezésnek (competition, creativity, commodification, credit) a feltételei, azonban a kialakult érdekegyeztetés révén a társadalom Polányi-féle védőszövete nagyfokú védeltséget élvez a munkaerő kommodifikációjával, áruvá válásával szemben. Hirschmani fogalmakkal kifejezve a gazdaság lojális és kompromisszumra törekvő tiltakozást alkalmazó munkavállalók és részben lojális befektetők érdekszövetségének tekinthető.

A harmadik klaszter hét egykori szocialista országot (a négy visegrádi és a három balti államot), Görögországot, Törökországot és Máltát tartalmazza, ezért az átfogó elnevezésre törekedve *Kelet-Európa* nevet kapta a csoport. A főbb jegyek zöme gyakorlatilag az észak-európai modell ellenpontjaiként adódnak, így magas az állástalanok és a tartós munkanélküliek aránya, alacsony a szakszervezetek taglétszáma, magas a tőkemérleg GDP-arányos többlete, ezenkívül alacsony a bevándorlási többlet, magas az FDI import súlya, s alacsony pontszámokat kaptak az országok az Euromoney értékelésében. Ez a típusú gazdaság az alacsony szakszervezeti struktúrájával, alacsony

⁷⁶ Sőt Oskarsson (2005) 1975-1998 közti OECD országokra fókuszáló gyűjtése szerint gyakorlatilag csak ezekben az országokban (pontosabban Dániában, Finnországban, Norvégiában, Svédországban valamint Belgiumban – Izland nem szerepelt a gyűjtésben) nőtt a szakszervezeti tagok aránya.

bérköltségével ideális célpontja a Schneider (2008) révén megfogalmazott hierarchikus, valamint a Nölke és Vliegenthart (2009), Nölke (2011) által leírt dependens, azaz függő piacgazdasági modellben említett új beruházási piacokat kereső tőkének, épp emiatt ebből a fejlődési útból nem profitál minden munkavállaló, s több szempontból is egy enklávé típusú gazdasági modell (Mészáros 2004) irányába mutatnak a változások, amit a magas GINI-index is visszaigazol. A munkaerőpiacról való kivonulást választók egyik csoportja a munkanélküliség mellett dönt, másik része a migráció felé fordul. Előbbi Kornai Jánostól kölcsönözve a szocializmusból továbbélő „koraszülött jóléti állam” hagyatékaik segítik (Kornai 1993), utóbbit a viszonylagos földrajzi közelségben lévő és kinyíló nyugat-európai munkaerőpiacok ösztönözhetik.

A negyedik csoportba Románia és Oroszország került, s egy szűk létszámú, lényegében komoly átalakulási nehézségekkel küzdő, gyenge állammal jellemezhető csoportot alkotnak. A hosszan tartó munkanélküliek aránya magas, akárcsak az árnyékgazdaság GDP-hez mért súlya (37,5%), visszafogott a sztrájk tevékenység és gyenge minősítést kaptak az Euromoney-től. A munkaerőpiac kevésbé hatékony ebben a modellben, amit az állástalanok magas aránya is jelez. A kitörési lehetőséget részben a külföldi munkavállalás, részben a szürkegazdaság jelenti, ami a munkavállalók pótlólagos jövedelemforrásaként, alternatív kivonulásként értelmezhető. A szürkegazdaság burjánzására ösztönzően hat a gyenge állam (a szociális kiadások alacsony GDP arányos hányada, a gyenge tőkepiaci szabályozás), a viszonylag magas korrupció.⁷⁷ A rendszert pénzügyi oldalról támasztja meg a külföldről érkező hazautalások jelentős gazdasági súlya, amit részben ugyancsak a formális gazdaság megkerülésével használnak fel. A kormánnyal szembeni állampolgári kontroll gyenge, ami a legális gazdasággal kapcsolatos várakozásokat még inkább visszafogja. A lakosság beletörődését jelzi, hogy a sztrájktevékenység is alacsony. A gyenge állam negatív visszacsatolásokon keresztül erősíti a munkavállalók kivonulását a munkaerőpiacról, mivel az alacsony egészségügyi, oktatási kiadások visszafogják a munkaerő képzettségi és fizikai színvonalának javulását. A meggyengült állam a korrupciós környezetben könnyen válik járadékvadász szereplők eszközévé, ami az „állam foglyul ejtését” (state capture) jelenti (Hellman et al. 2000), míg Baumol és társai (2007) szerint könnyen vezet a kevesek uralta államon keresztül ún.

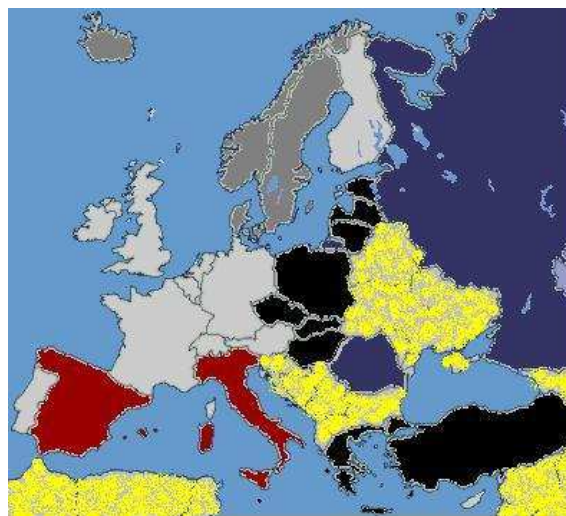
⁷⁷ A gyenge állam és a szürkegazdaság közti kapcsolatról bővebben lsd. pl. Polterovich – Popov (2007), Alexeev – Pyle (2001), Baumol et al. (2007).

oligarchikus kapitalizmus kialakulásához. A gazdasági növekedés ugyan ebben a klubban a legmagasabb (ami a gyenge állam helyett nem kis részben a szürkegazdaságból kap impulzusokat), azonban a vagyoni egyenlőtlenség (lsd.: 35,3 pontos GINI-index) is kiugróan magas, s a gazdasági fejlettség a vizsgált klaszterek közül itt a legalacsonyabb. A modell összességében számos jegyét magán viseli a Papava-féle nekroökonómia modellnek, valamint a Baumol és szerzőtársai (2007) által leírt oligarchikus kapitalizmusnak, s az informális gazdaság kiemelkedően magas aránya miatt ennek a modellnek az „*árnyékgazdaság klaszter*” nevet adtuk.

Az ötödik kis létszámú csoportba Spanyolország és Olaszország került, így ez a csoport a *Dél-Európa* elnevezést kapta. A két országban magas az állástalanok aránya, viszonylag sok bevándorló érkezik évente, magas a sztrájk kultúra, alacsony a foglalkoztatási ráta és a beáramló tőke GDP-arányos nagysága. Ez a gazdasági modell érte el a legalacsonyabb (átlagosan 2%-os) gazdasági növekedést a vizsgált időszakban, amit az alacsony foglalkoztatás és a tőkemérleg negatív egyenlege is megmagyaráz: a termelési függvény tőke- és munkaoldalról is negatív nyomás alatt van. Összességében azt mondhatjuk, hogy a tőke és munkaerő kivonulása, valamint a munkavállalók tiltakozása is visszaveti a gazdasági növekedést.

A kapott klaszterek földrajzi megoszlását mutatja a 3. ábra, ahol különböző színekkel jelöltük az egyes országcsoportokat.

3. ábra: Piacgazdasági modellek földrajzi megoszlása a 2001-2008 közti időszakban

Forrás: saját ábra

További általános tapasztalatainkat a következőképpen foglalhatjuk össze:

- A VoC elméletben definiált koordinált és liberális piacgazdaságok szétválása, elkülönülése nem következett be a klaszterezés során. A brit és a német gazdaság mint a VoC modell típuspéldái (és a Nyugat-Európa klaszter többi tagja is) hozzávetőlegesen hasonló tőke- és munkaerőpiaci jellemzőkkel bírnak hirschmani értelemben, azaz nagyjából hasonlóan reagálnak, viselkednek a tőke- és munkaerőpiaci szereplők ebben a két gazdaságban. Ennek gyökere – ahogyan már részben utaltunk rá – a viszonylag régmúlta visszatekintő, ill. a XX. században felgyorsuló sikeres kapitalizálódási folyamat, ami hosszú évtizedek alatt kialakította a tőkés és munkás együttműködés kultúráját.
- A CME és LME típusú gazdaságok szétválására ugyan nem került sor, megjelent viszont az Esping-Andersen (1990) által jelzett szociáldemokrata modell az észak-európai variánsban. Mindez a skandináv államok sajátos gazdasági eredményei miatt arra mutat rá, hogy nem csupán a VoC elméletben jelzett LME és CME közti átmenetet (ld. pl. Campbell – Pedersen 2007) jelenítik meg ezek a gazdaságok, hanem egy önállóbb, sajátosabb modellt képeznek, amely lényegében a tőke és a munka mélyebb kooperációjára épül, mint a nyugat-európai gazdaságok esetében.
- Az átalakuló országok zöme a Nölke – Vliegenthart (2009), Nölke (2011) által leírt dependens, függő gazdasági modell jegyeit hordozza. Míg a skandináv államokban élénk munkavállalási kedv (magas foglalkoztatás) és a tőke (FDI) kivonulása – valamint az érett részvénypiac – ad növekedési lendületet, azaz a hűséges munkavállalók (és a részvénypiaci szereplők lojalitása) kompenzálni tudja az FDI kivonulását, addig a feltörekvő kelet-európai piacokon a kivonuló munkavállalók negatív munkaerőpiaci hatását a lojális tőketulajdonosok hatása ellensúlyozza, míg a tőkések intézményi reformokat, liberalizációt ösztönző tiltakozása segíti a gazdaság enklávé szeptének a fennmaradását.
- Az orosz és román gazdaságban a gazdaságilag meggyengült állam következtében felerősödhetnek az állami befolyásszerzés (azaz angolul state capture) elérésére

irányuló törekvések – ezt azonban nem vizsgáltuk mélyebben és nem célja munkánknak.⁷⁸ Megjegyezzük azonban, hogy bizonyos jegyek (pl. állami szociális, oktatási, egészségügyi kiadások alacsony mértéke) a munkaerő meggyengülésén át a kapitalista működés alapjait áthatják alá (mivel elégtelen mennyiségű és minőségű munkaerő irányába mutat), ami egyfajta „halott” (bár ennek némileg ellentmondva egyelőre gyorsan növekvő) gazdaságot hoz létre, ami meglepően hasonló tartalmú, mint Papava (2006) megfogalmazásában a nekroökonómia jellegű gazdaság. Míg azonban Papava esetében a Homo Economicus mentalitásnak az emberi attitűdből, gondolkodásból, viselkedésből való kikopása (és az állami transferektől való függés felerősödése) vezet el alacsony gazdasági teljesítményhez, addig az elemzésünk arra világít rá, hogy a formális gazdasági folyamatok mellett és az állami kontroll alól való kibújással, az árnyékgazdaság különböző csatornáinak választásával (azaz alternatív kivonulással) olyan mértékű egyéni hasznokat lehet realizálni, ami makroszinten is pozitívan hat a gazdasági teljesítményre. Az alternatív kilépést hirschmani fogalmakkal nevezhetjük a gazdaság formális részének *de jure* elhagyásával, azonban *de facto* mégis lojalitásnak tekintendő, mivel erőforrásként továbbra is részt vesz a gazdaság működtetésében. Másrészt megközelíthetjük ezt a viselkedést a hirschmani közömbösség (neglect) fogalom szerint is, azaz látszólag a rendszer működtetését, bár végső soron annak gyengítését célozzák ezek a szereplők. Megjegyezzük azonban, hogy a modell életképessége hosszabb távon igencsak bizonytalan lábakon áll, hiszen az állam gyengülésével az alapvető koordinációs mechanizmusok is sérülnek, ami végső soron a szürkegazdaság működését is veszélyezteti, így a modell által elért (és Oroszországban nagymértékben a nyersanyag- és energiaexportra támaszkodó) dinamikus gazdasági növekedés fenntarthatósága kérdőjeleződik meg megítélésünk szerint.

- A spanyol és olasz gazdaság egy kevésbé sikeres modell jegyeit hordozza, miután relatíve alacsony gazdasági növekedést mutat fel, ami alátámasztja Hall és Gingerich (2001) következtetéseit az LME és CME helyett más utakon járó, heterogén intézményi struktúrával rendelkező országok visszafogottabb gazdasági

⁷⁸ Megemlíjtük azonban, hogy Hellman és szerzőtársai (2000) elemzésében a mintában szereplő kelet-európai országok közül 1999-ben Oroszországban volt a legmagasabb, s Romániában a harmadik legmagasabb az ún. state capture index.

teljesítményéről. Eltérés azonban elemzésünk esetében, hogy míg Hall és Gingerich (2001) felvetése szerint az egymással nem komplementer intézmények vezetnek alacsonyabb növekedési rátához, addig elemzésünkben a viszonylag magas mértékű munkavállalói kivonulás (munkanélküliség), a tőke kivonulása (FDI mérleg) fékezi a gazdasági dinamikát, amit ráadásul a viszonylag intenzív munkavállalói tiltakozás (sztrájk) tovább ront, mivel részben járulékosan emeli a munkaerő árát, részben óvatosabbá teszi a befektetőket a beruházási helyszínek nemzetközi mérlegelése során. Hirschman (1970) rámutatott, hogy adott esetben a túlzott mértékű tiltakozás megghiúsíthatja az eredeti célok elérését (Adelman 2013), amit a dél-európai modell nem cáfol meg, másrészt arra is felhívta a figyelmet, hogy amennyiben túlzott mértékben megcsappan a lojális piaci szereplők száma, az megnehezíti, lelassítja piacok magához térését – ebben az esetben a munkavállalók számának jelentős csökkenése a munkaerőpiaci működés hatékonyságát rontja. Ugyanakkor egyetértünk Hall és Gingerich (2001) azon megállapításával, hogy a gyenge gazdasági teljesítmény és az adott intézményi mix között kapcsolat van, s a dél-európai gazdaságok esetében ez a hatékonytalan kombináció a munkaerőpiacról kivonuló és munkanélküliséget választó munkavállalók, valamint az ugyancsak kivonuló, alacsony lojalitást tanúsító tőke elegyéből fakad.

- A román és orosz gazdaság kapcsán a szürkegazdaság kérdéskörének feszegetése a múltbeli attitűdök intézmény formáló, gazdasági modell alakító szerepének hatására irányítja rá a figyelmet. Az ide vonatkozó összetett és sokoldalúan kutató irodalomból csak két kutatást említünk ezzel kapcsolatban a teljességre való törekvés nélkül. Alexeev – Pyle (2001) oroszországi vizsgálataikra támaszkodva jutottak arra a következtetésre, hogy a szürkegazdaság mérete a rendszerváltást követően szoros kapcsolatban áll a történelmi gyökerekkel. A múltban szerzett élmények, tapasztalatok emlékezetbe való bevésődésének és attitűd formáló, posztiszocialista fejlődési pályát befolyásoló szerepére mutat rá szintén Juhász (2010) kutatása, amely a szocialista korszakban végrehajtott állami szerepvállalásból és ezzel kapcsolatban a kialakult paternalizmusból vezeti le az egykori szocialista gazdaságok eltérő fejlődési pályáját, piacgazdasági modelljét. A két imént említett tanulmány, valamint az „árnyékgazdaság klaszter” kapcsán

nyert empirikus tapasztalataink a lakosság mentalitásával kapcsolatban a VoC irodalom további hiányosságára mutatnak rá.

- A bemutatott modellek közül középtávon kisebb-nagyobb mértékben mindegyik működőképes, hosszabb távon azonban eltérő veszélyek nehezítik a fennmaradásukat. Az észak- és nyugat-európai modellnek a globalizálódással összefüggésben a beáramló olcsó munkaerő (azaz a lojális munkavállalók számának emelkedése) támaszt ad ugyan, azonban a piacok globális szélesedése, a munkaerő drágulása és tőkénél alacsonyabb mobilitása a befektetőket ennek a tőke-munka közti hallgatólagos kompromisszumnak az egyre könnyebb feladására készítheti. A kétféle kelet-európai variáns fejlődését a gazdaság dualizálódása állíthatja meg. Ez a Kelet-Európa klaszter esetében az exportszektor zárvánnyá, enklávává való zárulását, a befektetőktől való aszimmetrikus függést jelenti, míg az „árnyékgazdaság” modellben a gazdasági erőforrásoknak a gazdaság „szürke zónájába” való átszivattyúzása akaszthatja meg a fejlődést.
- A modellek eltérő sajátosságai mellett nem szabad megfeledkezni a köztük lévő hasonlóságokról sem. Eszerint az észak-európai variáns a nyugat-európai modellel, míg a kelet-európai blokk az „árnyékgazdaság” klaszterrel mutat számos rokon vonást, aminek elsősorban történelmi, a disszertációban részletesen nem vizsgált okai vannak.
- A makroszintű hasonlóságok, ill. különbségek mellett azt is rögzítjük, hogy a bemutatott kivonással, tiltakozással, hűséggel azonosított reakciók a tőke- és a munkaerőpiacokon különböző mértékben, de mindegyik gazdaságban és ezáltal valamennyi klaszterben megfigyelhetők. Kutatásunk során ezek eltérő arányát igyekeztünk kihangsúlyozni, s arra próbáltunk rámutatni, hogy a hirschmani fogalmakkal hogyan közelíthető meg a kapitalista modellek szerveződése.

Az eredmények továbbgondolását illetően felmerül a kérdés, hogy mennyire stabilak ezek a klaszterek, azaz hasonló eredményeket kapunk-e vagy más klaszterekbe rendeződnek az európai országok korábbi, illetve későbbi időszakra vonatkozóan elvégezve a fenti elemzést. A 2008-ban induló gazdasági válság időszakából nem áll

rendelkezésre kellő mennyiségű adat, így a krízis időszakának értelmezése a következő évekre tartogat kutatási lehetőséget. Ugyanakkor a korábbi évekre visszatekintve mód nyílik az előbb bemutatottal azonos vizsgálat elvégzésére, így az 1990-es évek második felét (1995-2000 közti időszakot) tekintjük át hasonló eszközökkel. Korábbi időszak elemzését a rendszerváltás első éveit jellemző tranzíciós visszaesés és az intézményi környezet rendkívül gyors átalakulása miatt nem tartjuk célszerűnek, de az is a korábbi idősakra fókuszáló kutatások ellen szól, hogy további problémák merülnének fel az adatok mennyiségével és minőségével kapcsolatban.

IV.2. Piacgazdasági modellek az 1990-es évek második felében

A mintában ugyanaz a 29 gazdaság szerepel, mint az előző vizsgálatban, mivel arra törekedtünk, hogy a két klaszterezés eredményei összehasonlíthatóak legyenek. A klaszteranalízis során használt változók is azonosak, azaz ismét a tőke- és munkaerőpiacot kivonulással, tiltakozással, hűséggel leírni képes tényezőkkel dolgoztunk. Az adatokból az egyes évek kiugró értékei miatt az 1995-2000 közötti idősakra vonatkozó számtani átlagot képeztük, így az egyszeri gazdasági sokkok adatokat torzító hatását ismét mérsékeltek, és az egyes adatsorokban tapasztalt hiányzó értékeket is kezeltük.

A csoportképzéshez használt változók alapvető jellemzőit tartalmazza a 16. táblázat. A 2000-es évekkkel összevetve (11. és 16. táblázat) szembetűnő sajátosság, hogy négy magyarázóváltozó (migráció, árnyékgazdaság, szakszervezet, foglalkoztatás) esetében a legalacsonyabb és legmagasabb értékkel rendelkező ország is ugyanaz, míg másik négy változó (munkanélküliség, sztrájk, Euromoney ország minősítés, FDI mérleg) esetében pedig csak egyik szélsőérték esetében történt változás. A két időszak közti hasonlóság ilyen jellegű mértéke azt a következtetést sugallja (s ezt fogjuk vizsgálni a továbbiakban), hogy nem következett be jelentősebb mértékű változás az országok kapitalizmus modellekbe való rendeződése terén az 1990-es és 2000-es évek között.

16. táblázat: Az 1995-2000 közötti időszak adatainak
klaszterezéséhez használt változók néhány jellemzője

	unemploy- ment	mig- ration	shadow	strike	trade_ union	employ- ment	Euro- money	FDI_ net
Átlag	8,9	1,6	22,5	1,4	41,9	52,1	77,4	1,4
Minimum	3,3 (Izland)	-5,2 (Észto.)	8,3 (Svájc)	0 (Letto.)	8,3 (Francia.)	40,1 (Olasz.)	34,1 (Orosz.)	-5,1 (Svájc)
Maximum	18,9 (Spanyol.)	9,9 (Ciprus)	44,7 (Orosz.)	7,5 (Spanyol.)	87,9 (Izland)	71,3 (Izland)	96,8 (Svájc)	9,4 (Málta)

Forrás: saját összeállítás

A magyarázóváltozók normális eloszlását itt is megvizsgáljuk (17. táblázat), bár ennek tesztelése változatlanul csak hozzávetőleges eredményt hoz, mivel ebben az esetben is csupán 29 elemünk van a mintában. Mind a Kolmogorov-Smirnov-teszt, mind a Shapiro-Wilk-teszt a munkanélküliségi ráta, az árnyékgazdaság, a foglalkoztatási ráta és az FDI mérleg esetében erősíti meg az adatok normális eloszlását. Változóink fele nem követ normális eloszlást. Ennek ellenére folytatjuk az elemzést, mivel a klaszterelemzés szempontjából irreleváns az adatok eloszlása.

17. táblázat: A magyarázóváltozók normális eloszlásának vizsgálata
az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozóan

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
unemployment	0,165	18	0,200*	0,922	18	0,142
migration	0,177	18	0,140	0,892	18	0,042
shadow	0,111	18	0,200*	0,977	18	0,907
strike	0,301	18	0,000	0,706	18	0,000
trade_union	0,215	18	0,028	0,885	18	0,032
employment	0,141	18	0,200*	0,946	18	0,364
Euromoney	0,260	18	0,002	0,773	18	0,001
FDI_net	0,132	18	0,200*	0,935	18	0,241

Forrás: saját számítás

A változók közti 28 páronkénti korrelációból 8 szignifikánsnak mondható (18. táblázat), ami kevesebb, mint a 2000-es évekre számolt 13, azonban így is körültekintően szabad a klaszterezéssel kapott eredményeket kezelni. A legjelentősebb eltérést a 2000 után időszak korrelációs mátrixához képest az jelenti, hogy a munkanélküliségi ráta a korábbi öt helyett csupán két változóval van szignifikáns mértékben kimutatható kapcsolatban. Elemzési szempontból kedvező eredmény és kevésbé nehezíti a klaszterezést, hogy a

Pearson-féle korrelációs együttható értékek közül csak a szürkegazdaság és az Euromoney intézményi pontszáma esetében haladta meg abszolútértékben a 0,7-es értéket (-0,808), s csupán a foglalkoztatás és munkanélküliség (-0,666) esetében közelítette meg a 0,7-es küszöböt.

18. táblázat: Az 1995-2000 közötti időszakra készített
klaszterelemzés változóira számolt korrelációs mátrix

	unemploy- ment	migra- tion	shadow	strike	trade_ union	employ- ment	Euro- money	FDI_ net
unemployment	1,000	-0,263	0,372*	0,121	-0,298	-0,666**	-0,360	0,084
migration		1,000	-0,157	0,470*	0,264	0,031	0,386*	-0,024
shadow			1,000	0,020	0,035	-0,287	-0,808**	0,413*
strike				1,000	0,334	-0,094	0,298	-0,071
trade_union					1,000	0,417*	0,095	0,121
employment						1,000	0,101	-0,236
Euromoney							1,000	-0,469*
FDI_net								1,000

Forrás: saját számítás

* = 10%-os szinten szignifikáns, ** = 5%-os szinten szignifikáns,

*** = 1%-os szinten szignifikáns

IV.2.1. Hierarchikus klaszterezés

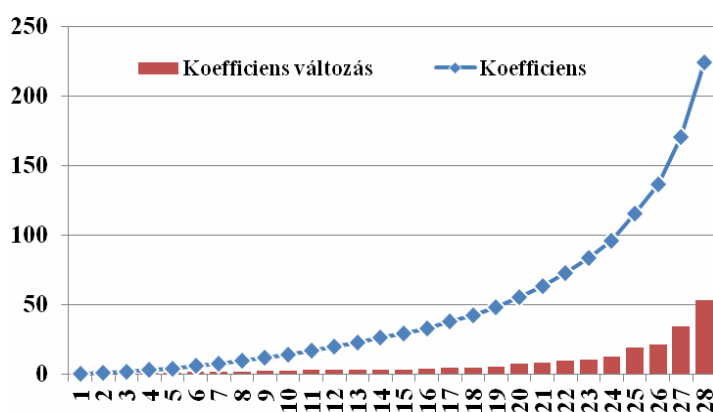
Az eredeti és eltérő skálájú változókkal való klaszterelemzés torz eredményei miatt ismét standardizált változókat használtunk a munka során. Az országok csoportba rendezése folyamán a korábban bemutatott eljárást követtük, azaz a standardizált változókkal először hierarchikus klaszterezést végeztünk a klaszterek várható számának hozzávetőleges megállapítására. Távolságmértékül ismét a négyzetes euklideszi távolságot használtuk, klaszterezési irányként agglomeratív eljárást választottunk, ezen belül pedig a Ward-módszert használtuk. A klaszterek számának meghatározásában ismét a dendrogram, az agglomerációs táblázat és a klaszterek átlagának ANOVA-táblázattal való összehasonlítása adott iránymutatást.

A klaszterezés dendogramját a 16. melléklet mutatja. A minta egy viszonylag kisebb, zömében észak- és nyugati-európai országcsoportra és egy nagyobb, többségében közép- és kelet-európai országot tartalmazó blokkra válik szét a klaszterképzés során. Tovább

bontva a felosztást utóbbi klaszterből kiszakad egy alapvetően tranzíciós országokat tartalmazó csoport, míg négy részre elkülönítve a mintánkat egy sajátos „latin-blokk” is megjelenik, míg öt klaszter esetén az észak-európai gazdaságok alkotnak újabb klasztert. Ezt követően felgyorsul az újabb csoportok elkülönülése, ami a minta további részekre való bontása ellen szól. A különböző klaszterszám mellett csoportba rendeződő országokat a 17. melléklet tartalmazza.

Az agglomerációs táblázat (18. melléklet) és a koefficiens alakulásának vizuális vizsgálata (4. ábra) ezúttal sem ad egyértelmű támpontot a megfelelő klaszterszám kiválasztásában, mivel fokozatosan és nem egyenetlenül gyorsul a táblázat koefficiensének emelkedése az összevonással.

4. ábra: Az agglomerációs táblázat koefficiensei és a koefficiens változása az 1995-2000 közti időszakra számolt hierarchikus klaszterezés során

Forrás: saját ábra

A csoportszám megállapítására használt harmadik módszer a klaszterek tulajdonságainak összevetése ANOVA-táblák segítségével (19-22. mellékletek). Az ANOVA-táblázatok szerint kétszoportos választásnál három változó (migráció, sztrájk, szakszervezet) esetében sem különböznek az egyes klaszterátlagok 5%-os szignifikanciaszint mellett, három és nagyklaszteres variánsok esetében pedig a szakszervezetek sűrűsége esetében hasonlóak a klaszterátlagok, viszont öt klaszter esetében van legalább egy eltérő átlagú klaszter.

Összegzésként a 29 gazdaság öt csoportba történő sorolása mellett szólnak a tapasztalatok, így a következő lépésben alkalmazott nem hierarchikus klaszterezésnél

elsőként erre koncentrálnunk, s az a kérdésünk, hogy ellentmondanak-e az eredmények az öt klaszter választásának vagy sem.

IV.2.2. Nem hierarchikus klaszterezés

A klaszterszám végső meghatározása érdekében nem hierarchikus klaszterezést is elvégeztünk az SPSS program alkalmazásával kettő, három, négy és öt klaszter esetére is. Az egyes klaszterekbe való rendeződést a 23. melléklet tartalmazza.

A klaszterezéssel kapott csoportokat ANOVA-tábla segítségével ugyancsak összevetettük egymással, hogy állást tudjunk foglalni a klaszterek számának megállapításához (24-27. melléklet). A 2000-es évekre nem hierarchikus klaszterezés során elvégzett számításoktól eltérően az adatok eredeti értékeit használtuk, amely nem befolyásolja a következtetések levonását. Az egyes felosztások közül a két klaszteres bontás esetén két, míg három és négy klaszteres kategorizálás esetében egy-egy változó esetében is hasonló átlagúak a klaszterek 5%-os szignifikanciaszint mellett, míg az ötklaszteres esetében nem azonos a csoportok átlaga. A hierarchikus, nem hierarchikus klaszterezés eredményeinek összevetése valamint a 2000-es évekre használt klaszterfelosztás követése miatt végül az öt csoportba történő rendezés mellett döntöttünk, s a klaszterfelosztások közül ismét a nem hierarchikus klaszterezéssel kapott variánst választjuk a 2001-2008 közti időszak elemzésénél ismertetett szempontok miatt. A hierarchikus klaszterezéssel kialakított öt csoport főbb jellemzőit foglalja össze az 19. táblázat.

A diszkriminancia analízis során előállítható SPSS táblázatokra támaszkodva megvizsgáltuk, hogy szignifikánsan eltérőek-e az egyes csoportátlagok, illetve a Wilks-lambda értékének segítségével értékeltük, hogy mely magyarázóváltozók voltak jobban, s melyek voltak kevésbé hatással az adott országok klaszterbesorolására. A csoportátlagok egyezőségét vizsgáló tesztek eredményét tartalmazza a 20. táblázat. Valamennyi csoport átlaga szignifikánsan eltér egymástól 5%-os szinten, s a Wilks-lambda szerint leginkább a tőketulajdonosok kifejezett véleménye (Euromoney) és a munkavállalók tiltakozása (strike) szabta meg az adott klaszterbe kerülést, míg legkevesbé a munkanélküliségi és foglalkoztatási ráta befolyásolta azt.

19. táblázat: A nem hierarchikus klaszterezéssel kialakított csoportok
főbb hirschmani tulajdonságai (1995-2000 közti időszak)*,**

	Nyugat- Európa	Észak- Európa	Kelet- Európa	Dél- Európa	"periférikus szigetországok"
unemployment	7,2	6,7	11,2	15,3	6,7
migration	1,8	1,7	-0,4	3,1	6,2
shadow	16,5	18,3	30,6	25,0	24,1
strike	0,5	2,8	0,4	5,8	2,7
trade_union	29,4	75,8	34,6	26,2	59,1
employment	52,5	59,5	50,7	40,2	50,4
Euromoney	89,2	91,6	52,6	88,3	81,5
FDI_net	-0,8	-0,5	3,4	-0,8	7,2

Forrás: saját számítás

* a részletesebb tulajdonságokat a 28. melléklet tartalmazza

** számtani átlag

20. táblázat: Az 1995-2000 közti időszakra végzett nem hierarchikus
klaszterezéssel kapott öt országcsoport csoportképző változóinak értékelése

	Wilks' Lambda	F	df1	df2	Sig.
Zscore(unemployment)	0,542	5,07	4	24	0,004
Zscore(migration)	0,479	6,52	4	24	0,001
Zscore(shadow)	0,479	6,53	4	24	0,001
Zscore(strike)	0,279	15,52	4	24	0,000
Zscore(trade_union)	0,322	12,65	4	24	0,000
Zscore(employment)	0,572	4,49	4	24	0,008
Zscore(Euromoney)	0,178	27,66	4	24	0,000
Zscore(FDI_net)	0,424	8,15	4	24	0,000

Forrás: saját számítás

A klaszterezéssel kapott négy csoport nagyjából azonos a 2001-2008 közti időszak felosztásával. Jelentősebb eltérés, hogy az akkori „árnyékgazdaság klaszter” és a kelet-európai blokk az ezredforduló előtt még egy csoportot alkotott, és egy, az európai centrumtól földrajzilag viszonylag távolabb lévő, szigetországokat tömörítő klaszter jelentette az ötödik klasztert.

A *Nyugat-Európa* elnevezéssel illetett csoportosulás hasonló jegyeket tartalmaz, mint a 2000-es évekbeli változat, ezenfelül a szakszervezeti tagság és a sztrájk is kiugróan alacsony, azaz a tőke-munka szövetség korábban bemutatott jegyei köszönnek vissza.

Az *Észak-Európa* blokk gazdaságai esetében is megfigyelhetők az egy évtizeddel későbbi tulajdonságok, ráadásul megállapítható, hogy elég stabilnak bizonyul ez a gazdasági modell az idő változásával szemben a csoportot jellemző adatok szerint.

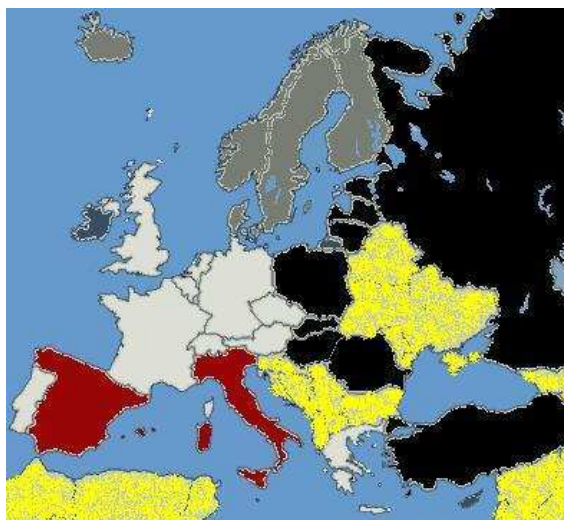
A *Kelet-Európa* elnevezésű rész minta nagyobb változásokon ment át. Az 1990-es évek második felében az ezredforduló utáni időszakhoz viszonyítva magasabb volt a szürkegazdaság gazdasági súlya, akárcsak a szakszervezetek aránya, amelyek fokozatosan veszítettek a súlyukból később. Az eltelt mintegy egy évtized során jelentősen mérséklődött a tőketulajdonosok tiltakozása: az Euromoney országkockázatot jelző értéke pl. átlagosan 12 ponttal emelkedett a két megfigyelt időszak között.

A negyedik klaszterben (*Dél-Európa*) az ezredforduló körüli években bővült a munkakínálat, azaz kedvező munkaerőpiaci fejlemények mentek végbe: 1995-2000, ill. 2001-2008 között csökkent a munkanélküliségi, emelkedett a foglalkoztatási, valamint nőtt a nettó bevándorlási ráta is. A gazdasági növekedés az 1990-es évek második felében az egyik legalacsonyabb volt, ami a laza munkaerőpiaci viszonyok mellett a beáramló FDI viszonylag alacsony mértékéből is fakadt. Mind a munkaerőpiaci körülmények, mind az FDI beáramlással mért tőkehelyzet javult az ezredforduló után, azonban ezzel együtt is ez a klaszter rendelkezett a legrosszabb munkaerőpiaci és tőkepiaci feltételekkel, valamint legalacsonyabb növekedési rátával mindkét vizsgált időszakban.

Az utolsó klaszter Ciprust, Írországot valamint Máltát tartalmazza. A csoport legfőbb vonása az átlag feletti FDI beáramlás és FDI mérleg, a magas bevándorlási ráta, a jelentős szakszervezeti lefedettség, a rendkívül gyors ütemben bővülő GDP, továbbá a jóléti kiadások viszonylag alacsony szintje a GDP-hez mérve. A modellben a beáramló tőke és a külföldről érkezett munkavállalók jelentette munkatöbblet adta a növekedés hajtóerejét, azonban ez az ezredforduló után a tőkéért folytatott verseny kiszélesedésével és a szigetország létből fakadó kapacitási korlátok miatt szükségszerűen lassult le, így ez is hozzájárulhatott, hogy ez a modell a 2000-es évekre veszített önálló tipológiai jellegéből, ugyanakkor rávilágított a kapitalista modellek változására, átalakulására is.

A kapott klaszterek földrajzi megoszlását mutatja az 5. ábra, ahol az egyes klasztereket eltérő színnel különböztettük meg.

5. ábra: Piacgazdasági modellek földrajzi megoszlása
az 1995-2000 közti időszakban

Forrás: saját ábra

További általános tapasztalatainkat a következőképpen foglalhatjuk össze, egyben kitérve az ezredforduló utáni klaszterfelosztás főbb különbségeire is:

- A CME és LME típusú gazdaságok szétválása az 1990-es évek második felében sem figyelhető meg a klaszterezés során, az LME és CME típusú modellek példaországai a hirschmani mérce szerint többé-kevésbé hasonló tőke- és munkaerőpiaci jellemzőkkel rendelkeztek. Megemlítjük, hogy a volt szocialista országok közül egyedülként Csehország is ebbe a csoportba került az 1990-es években, aminek szintén történelmi okai vannak. Az Osztrák-Magyar Monarchiában Csehország volt a legiparosodottabb rész, így a későbbi keleti blokk országai közül itt indulhatott meg legkorábban a társadalom széles tömegeit érintő kapitalista tőkefelhalmozás és a munkásosztály megerősödése (lsd. pl. Berend – Ránki 1987), emiatt a kapitalista tőkés- és munkáskultúra is ebben a gazdaságban a legmélyebb a kelet-európai országok között.
- A CME és LME gazdaságok elkülönülése mellett az 1990-es évek második felében is visszaköszön az Esping-Andersen (1990) által vizsgált

szociáldemokrata modell, apró változás, hogy ekkor még Finnország is ebbe a blokkba tartozott. Ezzel együtt is a modell és annak jegyeinek kimutatása mindkét esetben azt jelzi, érdemes külön kezelni a skandináv országokat a CME és LME típusú gazdaságoktól.

- Az átalakuló országok zöme a Nölke – Vliegenthart (2009), Nölke (2011) által leírt dependens, függő gazdasági modell jellemzőit mutatja. A kelet-európai országok ezredforduló utáni szétválása és a román, orosz gazdaságban az árnyékgazdaság megerősödése azt mutatja, hogy alternatív koordinációs formák is kialakulhatnak a rendszerváltó országok csoportjain belül a nyugati típusú kapitalista formákon kívül, azonban az „árnyékgazdaság” nevű modellnek az életképessége hosszabb távon megkérdőjelezhető az állami szabályozói szerep kiüresedése révén.
- Csehország helyének alakulása, azaz átkerülése az ezredforduló előtti nyugat-európai blokkból a kelet-európaiba a 2000-es évekre több tényezőre vezethető vissza. Egyrészt azt mutatja, hogy a már ismertett sajátos adottságok mellett a kelet-európai vonásai, gyökerei is erősek a cseh gazdaságnak, másrészt azt jelzi, hogy a többi kelet-európai állam is csökkentette intézményi eltérését a csehországitól. Harmadrészt arra is felhívja a figyelmet, hogy a külső környezet jelentette kihívások, így pl. NATO és EU csatlakozás jelentette szabályozás, európai munkaerőpiacok átmeneti korlátozása az új EU-tagállamok munkavállalói előtt, euróbevezetési törekvések, a kelet-európai országok nemzetközi tőkebefektetésekért való versengése, stb. hasonló pályára terelte az egyébként eltérő adottságú országok gazdasági és intézményi fejlődését. A külső környezet intézményformáló hatásának becsatornázása az elemzésbe – amit többek között Bohle és Greskovits (2008), Morgan (2011) is számon kért Hall és Soskice (2001) elemzésén – azt jelenti, hogy a VoC elmélettel szembeni kritikát figyelembe véve Schneider (2008), Nölke – Vliegenthart (2009) irányába tettünk lépést. Hozzátehetjük, hogy a kelet-európai országok kapcsán a külső környezet intézményformáló hatásának felismerése nélkül egyoldalú bármilyen kapitalizmus vizsgálat, s meglátásunk szerint a hirschmani gondolati keret alkalmas eszköz ennek a célnak a betöltésére.

- A dél-európai klaszter gazdasági eredményei ugyan mindkét esetben az utolsók között voltak, azonban valamelyest javult az 1990-es évekhez képest mind a munkaerő, mind a tőke lojalitása a munkavállalást, ill. az FDI import egyenlegét nézve. A spanyol és olasz gazdaság elkülönülése már az 1990-es években is egyértelműen megfigyelhető volt, s részben előre vetítette, hogy a 2008-ban induló gazdasági válság egyik fő veszteseivé válhatnak.

A disszertációban áttekintett szakirodalom többsége a kelet-európai országokat vagy a liberális, ill. a koordinált nyugati modellek közé sorolja (pl. McMenamin 2004, Hoffmann 2004b, Buchen 2004, Adam et al. 2009), vagy annak valamely módosultabb változataként különbözteti meg (pl. Greskovits – Bohle 2007). A klaszterezésünk azonban azt mutatja, hogy éles törésvonal választja el a tranzíciós országokat a többi vizsgált gazdaságtól.

Az empirikus irodalom ismételt áttekintése helyett azt emeljük ki, hogy az elvégzett számítások Nölke – Vliegenthart (2009), Balatoni – Törös (2010), Nölke (2011), Farkas (2011a, 2011b) eredményeivel vannak szinkronban, miszerint megfontolandó lehet egy önálló kelet-európai modellel szélesíteni a kapitalizmus változatairól kialakult képet. Ugyanakkor az általunk bemutatott karakteres jegyeket mutató – nagyfokú tőkeimportra, a munkaerő alacsony lojalitására épülő, enklávé jegyeket hordozó – kelet-európai variánsról meg kell jegyezni, hogy Farkas (2011a), ill. Nölke (2011) módszerétől eltérő, a VoC eszközrendszerébe kevésbé illeszkedő módszerrel különítettük el a kelet-európai modellt. Az egymás eredményeit kölcsönösen alátámasztó elemzések azt sugallják, hogy a jelzett törésvonal mélyebb, mint az egy-egy kutatás alapján felmerül.⁷⁹ Ez felveti annak kérdését, hogy vajon milyen gyors, s mennyire eredményes konvergenciára lehet számítani a térség országaiban mind az intézmények, mind a gazdasági fejlettség tekintetében. A két időszakra elvégzett számítások azt sejtetik, hogy inkább távolodás, mintsem közeledés ment végbe, hiszen egyrészt Csehország az 1990-es évekbeli nyugat-európai jegyei az ezredfordulót követően közeledtek a többi kelet-európai országban tapasztalthoz, másrészt a piacgazdasági modellektől nagyobb távolságot mutató „árnyékgazdaság” egy önálló fejlődési út kibontakozását mutatja.

⁷⁹ Ráadásul elemzésünkben alacsonyabb klaszterszám választása mellett is kimutatható volt az eltérés a kelet- és nyugat-európai gazdaságok között.

Eredményeink szerint nincs nagyobb különbség a Kelet-Európa klaszter tagjai között, ami Farkas (2011b) klaszterezési eredményeit támasztja alá, ettől függetlenül természetesen lehet egyéb jelentősebb differencia az egyes kelet-európai országok között az állami szerepvállalás (Csaba 2007), a szocialista múlthoz való viszony (Soulsby – Clark 2007, Juhász 2010), vagy egyéb komplexen vizsgált gazdasági tényezők alapján (pl. Lane 2005, 2007). Elemzésünk alapján egy sajátos, kis létszámú – román és orosz gazdaságot tartalmazó – csoportot lehet elkülöníteni ugyanakkor a régióban, amely modell elsősorban az árnyékgazdaságba való kivonulást választók magas arányában tér el a többi piacgazdasági modelltől.

IV.3. A hirschmani változók kölcsönhatása

Hirschman (1970, 1993) úgy vélte, hogy a kivonulás és a tiltakozás egyes esetekben gyengítheti, máskor erősítheti egymást. A következőkben azt tekintjük át, hogy milyen összefüggések érvényesültek a vizsgált mintában a munkaerőpiacon, ill. a tőkepiacon a 2000-es években. Ugyan erre vonatkozóan nem fogalmaztunk meg hipotézist, de az elemzés szerves részét képezi véleményünk szerint a kapcsolatok feltárása.

Elemzési módszerünk két utat követ. Egyrészt megnézzük azt, hogy generálisan milyen a viszonyrendszer a változók között a teljes mintában (IV.3.1. alfejezet), másrészt áttekintjük azt, hogy ez általánosan érvényesül-e az egyes klaszterekben (IV.3.2. alfejezet). A vizsgálathoz a változók közti korrelációt vesszük alapul (ld. 29. melléklet).

IV.3.1. Általános kapcsolódási pontok

A munkaerőpiaci, ill. tőkepiaci szereplők viselkedésével kapcsolatban az alábbi megállapításokat tehetjük a korrelációk alapján:

- A munkaerő külföldre való kivándorlásának erősödése szignifikánsan csökkenti a sztrájktevékenységet, azaz az elemzés tapasztalatai szerint általában a migráció a lobbanékonyabb munkavállalók kivonulásával jár, s ezzel aláássa a sztrájkok gyakoriságát, azaz gyengítőleg hat a munkavállalói tiltakozásra (a szakszervezeti

létszámra, azaz a szakszervezetek erejének alakulására ugyanakkor a kapott eredmények alapján nem hat maga a kivándorlás).

- A munkavállalók *de jure* kivonulásának, *de facto* maradásának tekintett szürkegazdaságba való kivonulás („átvonulás”) magától értetődően rontja a munkavállalók lojalitásának tekintett foglalkoztatási adatokat, s emeli a munkanélküliségi rátát, míg a sztrájkra vonatkozóan nem gyakorol kimutatható hatást.
- A munkanélküliségbe való kivonulás a foglalkoztatással szintén egyértelmű módon negatív korrelációs kapcsolatban van.
- A munkanélküliség és a szakszervezeti lefedettség közötti kapcsolat negatív irányú. Utóbbi azt jelzi, hogy a munkanélküliség választása általában vonzóbb alternatívát jelent a szakszervezeti tagoknak, mint a többi dolgozónak (a munkanélküliségi ráta emelkedésével nem kellene szükségszerűen csökkennie a szakszervezeti lefedettségnek, azonban a tapasztalt csökkenés azt jelzi, hogy nagyobb arányban hagyják el a munkaerőpiacot és választják a munkanélküliséget a szakszervezeti tagok, mint a többi dolgozó). Ebben a viszonyban is – akárcsak a migráció és a sztrájk kapcsán – azt tapasztaljuk, hogy a kivonulás és tiltakozás gyengíti egymást.
- Végezetül a foglalkoztatás és a szakszervezeti sűrűség között pozitív a kapcsolat (amit a skandináv modellben már érintettünk), annak okozati irányáról azonban a munkánk alapján legfeljebb sejtésünk lehet. A foglalkoztatás bővülésével nem csökken, hanem nő a szakszervezetek sűrűsége, ami a szakszervezetek reputációjának erősödéséből fakad, illetve a foglalkoztatás javulásával a munkaerőpiacra aktívan belépő munkavállalók számára plusz védelmet jelenthet a szakszervezeti védőernyő, és a munkaerőpiac szélesedésével a munkájukat féltő dolgozók is felértékelhetik magukban a munkavállalói érdekképviseltek jelentőségét. Az ok-okozati viszony másik irányból való értelmezése szerint pedig az erősebb szakszervezetek hozzájárulhatnak a magasabb foglalkoztatás kiharcolásához.

- A tőkepiaci kapcsolatokat hasonló módon elemezve az alábbi összefüggést emelnénk ki: a tiltakozás erősödésének tekinthető romló országhozzáértékelés (csökkenő Euromoney index) mellett általában javul az országba beáramló tőke, azaz a tiltakozás erősödése a kivonulást is visszafogja. Az összefüggés mögött részben az a történelmi, gazdasági összefüggés áll, hogy a kevésbé fejlett (s alacsonyabb országhozzáértékelést kapó országokban) általában magasabb hozamot érhet el a tőke, ezért ezek az országok sokszor népszerű befektetési célpontnak számítanak (természetesen csak amennyiben a beruházók biztonságosnak tekintik ezen befektetéseiket). Ugyanakkor az is felvethető, hogy esetleg a negatívabb külső kritika arra sarkallja az adott gazdaság vezetését, hogy javítsanak a befektetői környezeten, ami lényegében ösztönzően hat a külföldi beruházók tevékenységére.

IV.3.2. Klaszterspecifikus viszonyrendszerek

Három kapcsolódási lehetőséget vizsgálunk a kivonulás és a tiltakozás közötti viszonyrendszerben (ld. 30. melléklet).

- A munkaerő kivándorlása elsősorban a két kelet-európai országcsoporthoz jellemző, s ebben a két klaszterben a legalacsonyabb a sztrájktevékenység is. Ezzel szemben a spanyol és olasz gazdaság alkotta Dél-Európa klaszterben figyelhető meg leginkább a magas sztrájkaktivitás és az alacsony kivándorlás. Azaz míg a kelet-európai államokban a potenciális tiltakozók kivándorlása révén is mérséklődik a sztrájkveszély, addig a spanyol és olasz gazdaságban az alacsony nemzetközi mobilitásból fakadóan az elégedetlenségre hajlamos munkavállalók is a két gazdaságban maradnak.
- A munkanélküliség választása és a szakszervezeti tiltakozási formák feladása ugyanakkor egyaránt jellemző a kelet-európai országokra és a Dél-Európa klaszterre, míg a munkanélküliséggel szemben a szervezett tiltakozási fórumnak tekinthető szakszervezeti tagság felértékelődése az észak-európai országok sajátossága.

- A tőkepiacok esetében figyelhető meg a kelet-európai klaszterek legerősebb elkülönülése a többi országtól, ami valószínűleg a jelentős tőkehiányból fakad. Míg előbbi csoportra az erős befektetői tiltakozás és a nagyfokú lojalitás a jellemző, addig az észak-, dél- és nyugat-európai gazdaságokban a gyenge tiltakozás és nagymértékű kivonulás figyelhető meg. Mivel a tőke jóval mobilabb termelési tényező, mint a munka, ezért lényegében a világrendszer szemlélet (a tőke fejlettebb gazdaságokból fejletlenebb gazdaságokba történő áramlása) is megmagyarázza az egyes modellek nagyfokú elkülönülését.
- Összességében megfigyelhető, hogy egyrészt a vizsgált viszonyrendszerekben az egyes klaszterek tagjai többé-kevésbé homogén, de egymástól többnyire eltérő tömböket alkotnak, ami a kapitalizmus modellek különbözőségét jelzi és a klaszterezésünk eredményességét mutatja. Másrészt valamennyi vizsgált kapcsolatban az egyes klaszterek a kivonulás-tiltakozás közti vagylagosságot, helyettesítést, azaz a trade-off elméletet erősítik, mivel nagyjából a trendvonalra illeszkednek. Nem tapasztaltunk olyan országcsoporthoz, ami ettől jelentősen eltért volna. Mindez azt is mutatja, hogy a kivonulás-tiltakozás trade-off a kapitalizmus modellektől függetlenül is érvényesülő mechanizmus. Megjegyezzük ezzel kapcsolatban, hogy statikus keresztmetszeti elemzéssel jutottunk erre a megállapításra, Hirschman (1993) azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy dinamikus szemléletben a kivonulás és tiltakozás között kölcsönösen erősítő hatásmechanizmus érvényesül.
- Az elemzésünkben nyert megállapítások közé tartozik az is, hogy a nyugat-európai országok zömének pozíciója a kelet-európai és az észak-európai országok között van. Ez azt a felvetést engedi sejtetni, hogy a kelet-európai országok modellje rendkívül messze van az észak-európai gazdaságokétól, s a tranzíciós országok esetleges további átalakulását tekintve esetükben várhatóan előbb alakul ki egy nyugat-európai mintájú modell, mint a skandináv országokéhoz hasonló kapitalizmus változat.

A következőkben az eredményeink szakirodalmi összevetésére fókuszálunk.

A kivándorlás és a sztrájkolás (valamint tüntetések) közti kapcsolat iránya megegyezik a közgazdasági irodalom tapasztalataival. Kína, az NDK, ill. a kubai rezsím például szándékosan oldotta, ill. oldja fel időről időre a kivándorlás előtti akadályokat, mivel ezáltal a politikai rendszer legfőbb kritikusaitól, egyben legjelentősebb veszélyeztetőitől tudtak, ill. tudnak megszabadulni, ahogy arra pl. Hirschman (1993), Hoffmann (2004a), Li – McHale (2004) rámutatott. Az összefüggés azonban eredményeink szerint nem csupán a migrációt, a hangosabb lakossági megmozdulást blokkoló, s a migrációs politikát társadalmi feszültségvezetésként alkalmazó politikai rendszerekben teljesül, hanem nyitott határok mellett is megfigyelhető: minél mobilabbak a társadalom tagjai, annál könnyebben választják vélt, ill. valós problémák során az elköltözést, ami adott esetben és rugalmasságtól függően lehet akár országhatár átlépése is, ezáltal azonban általában a belföldi tiltakozások potenciális vezetői is elhagyják az országot, ami visszafogja a kevésbé bátor tiltakozók csatlakozási kedvét a sztrájkokhoz, tüntetésekhez.

A szakszervezetek és a munkanélküliségi ráta közötti kapcsolat alapvetően eltér a szakirodalomban kialakult nézőponttól. A konszenzus szerint (pl. Nickell 1997, Horváth 2006) minél erősebbek a szakszervezetek, annál inkább magasabb béreket tudnak kiharcolni, ami azonban negatívan érinti a foglalkoztatást, mivel a bérek emelkedésével csökken a munkaerő iránti vállalati kereslet, így emelkedik a munkanélküliségi ráta. Meg kell jegyeznünk, hogy nem foglalkoztunk a szakszervezetek valódi érdekérvényesítési képességével, mi csupán a mögöttük állók, azaz a taglétszám alapján közelítettük meg a tevékenységüket, így az eredményt óvatosan érdemes kezelni. Azonban megemlítjük, hogy munkánkkal azonos kapcsolati irányt tapasztalt Oskarsson (2005) 1970-1997 között mind liberális, mind koordinált piacgazdaságok keresztmetszeti elemzése során. Azt is érdemes figyelembe venni, hogy a szakszervezeti politizálás is egyre komplexebb irányba mutat: a bérek pusztá emelésére való törekvés mellett a foglalkoztatás segítése is felértékelődően van (Nickell 1997), másrészt a szürkegazdaság alternatív utat jelent a szakszervezeteken keresztüli jövedelemnöveléssel szemben, ami versenyt támaszt a szakszervezeti tagsággal szemben, s a szürkegazdaság irányába mozduló egykori munkavállalók sok esetben a formális gazdaságban végzett munkájukat is feladják, míg az észak-európai országokban a szakszervezetek sikeresen képviselik a magas szintű foglalkoztatással kapcsolatos munkavállalói érdekeket.

A közgazdasági irodalom egyik uralkodó tézise, hogy az országhoz tartozó országkockázat csökkenése pozitívan hat egy adott ország tőkevonzó képességére, s emelkedik az országba érkező tőke (pl. Carstensen – Toubal 2004, Wyk – Lal 2008). Az utóbbi időben ugyanakkor egyes elemzések megkülönböztették az országkockázati tényezőket aszerint, hogy pozitívan vagy negatívan befolyásolják a befektetők véleményét. Hayakawa és szerzőtársai (2011) 1985-2007 közti időszakot felölelő és 93 országra kiterjedő keresztmetszeti vizsgálata utóbbi közé sorolta a folyó fizetési mérleg alakulását, a külső adósság GDP arányos méretét, az import arányában kifejezett devizatartalékokat egyes esetekben, míg Lee – Rajan (2011) ázsiai országokat vizsgálva tapasztalta, hogy a politikai stabilitás is inkább negatívan befolyásolja ex post adatok szerint a tőkevonzó képességet. A BRIC-országok (pl. Ranjan – Agrawal 2011) és a kelet-európai gazdaságok (pl. Walch – Wörz 2012) legfrissebb tapasztalati is arra hívják fel a figyelmet, hogy a korábbi szempontok átalakulóban vannak a külföldi befektetők értékelésében, s a piacok mérete, nyitottsága, növekedési potenciálja, a munkaerő költsége, makroökonómiai stabilitás is egyre fontosabb szemponttá válik. Utóbbi tendenciákat tekintve a kelet-európai országok tőkevonzó ereje nagyobb, mint ahogy az az Euromoney országkockázati rangsorából kiolvasható lenne, míg a fejlettebb országok növekedési potenciálja alacsonyabb, s ez megmagyarázza az oda irányuló GDP arányosan alacsonyabb FDI nagyságát.

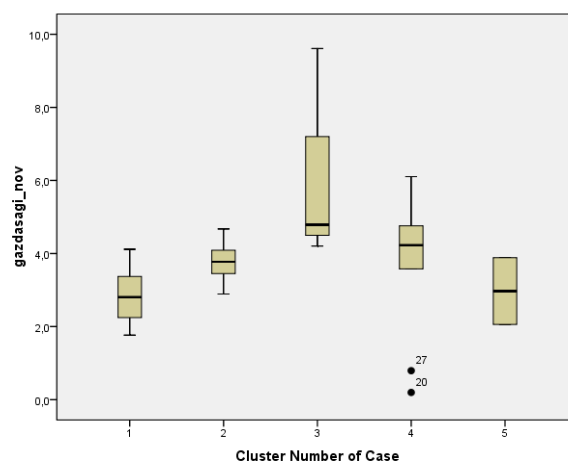
IV.4. A klaszterek gazdasági növekedési üteme közti különbség

A következő részben azt vizsgáljuk meg, hogy az egyes klaszterek között van-e szignifikáns eltérés a növekedési teljesítményt illetően. Ehhez az SPSS program ANOVA, azaz variancia analízis eszköztárából a Tukey- és a Scheffe-tesztet végezzük el, amelyek eltérő erényekkel rendelkeznek. Míg a Scheffe-próba viszonylag konzervatív módszernek számít, azaz csak nagy különbségek esetén jelez szignifikánsan eltérő klaszterátlagokat, addig a Tukey-teszt a leggyakrabban használt és a legkevesebb ellentmondást tartalmazó vizsgálati módszernek számít (Sajtos – Mitev 2007).

Az 1995-2000 közötti időszakra első közelítésként megnézzük a klaszterek növekedési adatai alapján kialakuló doboz diagramot (6. ábra). Ebben a klaszterek medián tagjának növekedési értékét vonal jelzi, míg egy téglalap alakú doboz mutatja a 25 és 75%-os

percentilis adatok értékét. Az ábra szerint leginkább várhatóan a 3. csoport tér el a 1. és 5. klasztertől, a pontosabb válaszhoz azonban statisztikai összehasonlítást is végzünk, melynek eredményeit a 31. mellékletben közöljük. Az elfogadottabb Tukey-teszt szerint Nyugat-Európa (1. klaszter) és a „periférikus szigetcsoporthoz” (3. klaszter) gazdasági növekedése tér el szignifikánsan egymástól (évi átlagban 2,9%, ill. 6,2%), a többi csoport esetében nem mondható el egyértelmű elkülönülés. A Scheffe-próba esetében nincs kimutatható különbség egyik klaszter gazdasági növekedése között sem 5%-os szignifikanciaszint mellett, azonban az előbbi két csoport (1. és 3. klaszter) gazdasági növekedési üteme esetében majdnem teljesül a növekedési adatok különbségére vonatkozó hipotézisünk. Mivel a két teszt közül egyik határozottan megerősíti, míg a másik éppen csak elveti a nyugat-európai klaszter eltérő gazdasági dinamikáját, ezért mi elfogadjuk a nyugat-európai és a „periférikus szigetországok” gazdasági növekedésének különbségét.

6. ábra: Az 1995-2000 közti időszakra nem hierarchikus klaszterezéssel kapott 5 klaszter tagjainak gazdasági növekedését mutató doboz diagram

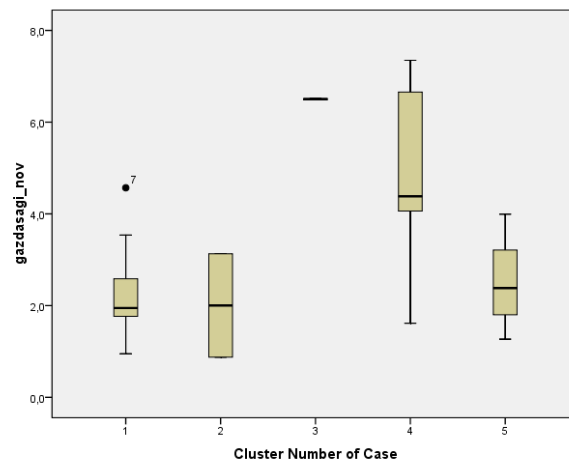
Forrás: saját számítás

Megj.: 1 = Nyugat-Európa, 2 = Észak-Európa, 3 = „periférikus szigetországok”, 4 = Kelet-Európa, 5 = Dél-Európa; a 20. és 27. számmal jelölt Oroszország és Románia gazdasági növekedési rátája outlier adatnak számít

A 2001-2008 közötti időszak esetében a klaszterek növekedési adataiból képzett doboz diagramot a 7. ábra mutatja, eszerint a 3. és 4. klaszter növekedési teljesítménye várhatóan szignifikánsan eltérő az 1., a 2. és az 5. klaszterétől. Sejtésünket megvizsgáljuk számításokkal is, melynek eredményeit a 32. melléklet tartalmazza. A szigorúbb Scheffe-

próba szerint az 1. és a 3., valamint az 1. és a 4. klaszter növekedése tér el egymástól szignifikánsan, azaz Nyugat-Európa gazdasági növekedése szignifikánsan különbözik mind Kelet-Európától, mind az „árnyékgazdaság” névvel használt országcsoporttól. A növekedési ütem rendre 2,3% és 6,5%, ill. 2,3 és 5,0%. A többi klaszter esetében nem mutatható ki statisztikailag az eltérő gazdasági növekedési ráta. A puhább feltételeket támaztató Tukey-teszt további szignifikáns különbségeket mutat ki a klaszterek növekedési rátái között. Összességében – elfogadva a Scheffe-teszt eredményeit – a nyugat-európai és a volt szocialista országok gazdasági növekedése között egyértelmű eltérés figyelhető meg.

7. ábra: A 2001-2008 közti időszakra nem hierarchikus klaszterezéssel kapott 5 klaszter tagjainak gazdasági növekedését mutató doboz diagram

Forrás: saját számítás

Megj.: 1 = Nyugat-Európa, 2 = Dél-Európa, 3 = „árnyékgazdaság”, 4 = Kelet-Európa, 5 = Észak-Európa; a 7. számmal jelzett Finnország gazdasági növekedési rátája outlier adatnak számít

A számítások azt mutatják, hogy a kapitalizmuson belül vannak bizonyos hirschmani modelljellegből fakadó különbségek a növekedési teljesítményben. Az ezredforduló előtti években az ír, ciprusi, máltai gazdaság profitált legjobban a beáramló tőkére és növekvő munkaerő-állományra (azaz a munkaerő és a tőke lojalitására) épülő gazdasági modellből, míg az ezredforduló után az ugyancsak a beáramló tőkére támaszkodó, de magas munkanélküliséggel, viszonylag magas kivándorlási rátával jellemezhető dependens gazdasági modell („Kelet-Európa”) mutatott fel jobb eredményeket a gazdasági növekedés terén, ill. ennek egy olyan válfaja (a román és orosz gazdaságot

felölő „árnyékgazdaság”), ahol a szürkegazdaság is viszonylag erősnek volt mondható. A szürkegazdaság pozitív hatása abból eredhet, hogy részben a fehér gazdaságba is tovagyrűző hatásokat gerjesztett a tőke és munka rekombinálásával, másrészt a gyenge állami szerep következtében amolyan alternatív intézményi koordinációt is ellátott (Hámori 1998).

Emellett vannak természetesen mélyebb, a disszertáció kereteit meghaladó mélységű elemzést kívánó törésvonalak is az egyes klaszterek között és klasztereken belül is (pl. technológiai fejlettség, innováció, humán tőke nagysága és színvonala, stb.), amelyek meghatározzák a növekedési ráták eltérését az egyes országok között, ezeket azonban mi figyelmen kívül hagytuk, mivel a hirschmani jellegű vonásokra koncentráltunk elsősorban, és végül ennek a kimutatható hatását sikerült alátámasztanunk.

A VoC fő állításai közé tartozik, hogy a kevert intézményű variánsokkal szemben a homogén, komplementer intézményi struktúrájú modellek teljesítménye jobb (Hall – Soskice 2001a). Az esetünkben tapasztalt eredmények, miszerint a kelet-európai modellek gyorsabban növekednek, mint a nyugat-európai modellek, önmagukban nem jelentenek újdonságot gazdaságtörténeti oldalról, azonban a „kapitalizmus változatai” elmélet szempontjából érdekes megvilágítás alá kerülnek. Mivel átalakuló, épp ezért a VoC szerint többnyire kevert intézményű országokról van szó, ezért a kelet-európai térség gyorsabb gazdasági növekedése abba az irodalmi szálba illeszkedik bele, miszerint nem feltétlenül nyújtanak rosszabb gazdasági teljesítményt a heterogén intézményi szerkezetű országok (Crouch 2005a, Campbell – Pedersen 2007, Chester 2011, Konzelmann 2011). Ugyanakkor a dél-európai, a VoC által kevert intézményűnek tekintett modellektől (Trigilia – Burroni 2009, Kornelakis 2011, Simoni 2012) eltérően sokkal jobb teljesítményt nyújtanak az átalakuló országok, ami azt sugallja, hogy jobb az intézmények közti összhang, vagy olyan tényezővel rendelkeznek ezek az országok, amivel a dél-európai országok nem.

Felvetődik ezek után ismét az az elméleti kérdés, miszerint a kelet-európai országok önálló intézményi modellt alkotnak-e, s ebből fakad-e a gyorsabb gazdasági növekedésük? A kelet-európai országok gazdasági növekedését a következő blokkban tárgyaljuk majd, s megpróbáljuk azonosítani azokat a tényezőket, amelyek magyarázhatják a gyorsabb dinamikát.

IV.5. A hirschmani változók gazdasági növekedésre gyakorolt hatása⁸⁰

A következő kérdésünk az, hogy a tőke és a munka hirschmani viselkedése hogyan befolyásolja a gazdasági növekedést.

A kérdés megválaszolását egyrészt elméleti úton, növekedésméleti levezetéssel (IV.5.1. alfejezet), másrészt empirikusan, lineáris regresszió segítségével vizsgáljuk (IV.5.2. alfejezet), ami módot ad arra, hogy a két megközelítés eredményeit összevessük egymással.

IV.5.1. Növekedésméleti összefüggések

Első lépésben a növekedési modellből kiindulva matematikailag próbáljuk levezetni a tőke és a munka kivonulása, hűsége valamint a gazdasági növekedés közti kapcsolatot. Kiindulásként módosítjuk a termelési függvényt az EVL-paradigma alkalmazhatósága érdekében. A Cobb-Douglas formában felírt, ill. a tőke szétbontásával módosított termelési függvény⁸¹ formája a következő:

$$Y = K^\alpha D^{1-\alpha} = (C+FDI)^\alpha * (L-M-B-U)^{1-\alpha} \quad (1)$$

ahol

Y = megtermelt jövedelem (kibocsátás),

K = tőke,

D = munka,

α = a tőke termelési rugalmassága, $0 < \alpha < 1$,

C = a gazdaságban megtermelt tőke,

FDI = a termelésbe befogadott külföldi működőtőke,

L = belföldi munkavállalók,

M = külföldre migráló munkavállalók,

B = szürkegazdaságban dolgozók,

U = munkanélküliek,

⁸⁰ A fejezet írása során végzett előzetes eredmények kapcsán lsd. Szabó (2012b).

⁸¹ A Cobb-Douglas-függvény választását az egyszerűsége, könnyű kezelhetősége indokolta, a későbbiekben azonban megfontolandó lehet a függvény finomítása.

$K = C + FDI$ (tőke = régi tőke + friss tőke),

$D = L - M - B - U$ (munkaerő = régi munkaerő – külföldre vándorló munkavállalók – szürkegazdaságban dolgozók – munkanélküliek).

Ebből deriválással adódik a munka, ill. a tőke határterméke, azaz a munkabér (w) és a kamat (r) – ezeket felhasználjuk majd az elemzésben később.

A munka határterméke:

$$w = \delta Y / \delta D \quad (2)$$

$$w = (1-\alpha) * K^\alpha * D^{-\alpha} = (1-\alpha) * (K/D)^\alpha \quad (3)$$

$$w = (1-\alpha) * \left(\frac{K}{D} \right)^\alpha \quad (4)$$

$$w = (1-\alpha) * \left(\frac{C + FDI}{L - M - B - U} \right)^\alpha \quad (5)$$

Az (1) összefüggést D -vel osztva adódik az alábbi egyenlet:

$$\frac{Y}{D} = K^\alpha * D^{-\alpha} = \frac{K^\alpha}{D^\alpha} = \left(\frac{K}{D} \right)^\alpha \quad (6)$$

Amennyiben a (6) egyenletet a (4) összefüggésbe helyettesítjük, akkor a következő összefüggés adódik:

$$w = (1-\alpha) * \frac{Y}{D} = (1-\alpha) * \frac{Y}{L - M - B - U} \quad (7)$$

A tőke határterméke az (1) egyenletből kiindulva:

$$r = \delta Y / \delta K \quad (8)$$

$$r = \alpha * K^{\alpha-1} * D^{1-\alpha} = \alpha * (D/K)^{1-\alpha} \quad (9)$$

$$r = \alpha * \left(\frac{D}{K} \right)^{1-\alpha} \quad (10)$$

$$r = \alpha * \left(\frac{L - M - B - U}{C + FDI} \right)^{1-\alpha} \quad (11)$$

Mivel (1) egyenlet alapján:

$$\frac{Y}{K} = K^{\alpha-1} * D^{1-\alpha} = \frac{D^{1-\alpha}}{K^{1-\alpha}} = \left(\frac{D}{K}\right)^{1-\alpha} \quad (12)$$

Ezért (12) és (10) alapján:

$$r = \alpha * \frac{Y}{K} = \alpha * \frac{Y}{C + FDI} \quad (13)$$

Ezután a két választott, Hirschman (1995) alapján krízisbe forduló, ill. a Barry (1974) alapján konfliktusos piacon keresztül analitikusan bemutatjuk a piaci aktorok döntési lehetőségeit, a döntéseket befolyásoló tényezőket.

A munkaerőpiacon a kivonulás és a tiltakozás több formáját tekintjük át. „Kemény” kivonulás alatt a migrációt, míg a „puha” kivonulás alatt a munkanélküliségi státuszba, ill. szürkegazdaságba való átlépést értjük. „Puha”, ill. „kemény” tiltakozásnak pedig a szakszervezeti egyeztetéseket, ill. a munkavállalói sztrájkot tekintjük.

I.1. „Kemény” kivonulás

Kilépés formája: migráció – (M)

A (7) összefüggés átrendezésével adódik:

$$M = L - B - U * (1-\alpha) * \frac{Y}{w} \quad (14)$$

Ebből parciális deriválással adódik:

$$\frac{\partial Y}{\partial M} < 0 \quad (15)$$

Megfogalmazhatjuk állításunkat (15) alapján:

Áll. No.1.: nagyobb migráció → *lassabb növekedés*

I.2. „Puha” kivonulás

A munkaerőpiacról való kilépés lehet a munkanélküliségbe, ill. a szürkegazdaságba való menekülés lehet.

A (7) összefüggés átrendezése alapján adódik:

$$B = L - M - U - (1-\alpha) * \frac{Y}{w} \quad (16)$$

$$U = L - M - B - (1-\alpha) * \frac{Y}{w} \quad (17)$$

Ebből parciális deriválással adódik (15)-höz hasonlóan:

$$\frac{\partial Y}{\partial B} < 0, \quad \text{és} \quad \frac{\partial Y}{\partial U} < 0 \quad (18)$$

A (18) összefüggések alapján megfogalmazhatjuk állításainkat:

Áll. No.2.: nagyobb munkanélküliség \rightarrow **lassabb növekedés**

Áll. No.3.: nagyobb szürkegazdaság \rightarrow **lassabb növekedés**

II.1. „Puha” tiltakozás

Tiltakozás formája: szakszervezeti egyeztetés

Tegyük fel, a tiltakozás célja bértöbblet szerzés, ahol

$$w_v = \pi * w \quad (19)$$

ahol

w = eredeti bér,

w_v = a szakszervezeti egyeztetés (tiltakozás) utáni bér,

TC_{TU} = szakszervezetek működésének tranzakciós költsége,

$\pi - 1$ = szakszervezet által kiharcolt bértöbblet ($\pi \geq 1$),

$$\pi = f(TC_{TU}), \quad \frac{\partial \pi}{\partial TC_{TU}} < 0 \quad (20)$$

(19) és (7) egyenletek alapján:

$$w_v = \pi * (1-\alpha) * \frac{Y}{L - M - B - U} \quad (21)$$

Átrendezve (21) összefüggést:

$$\pi = \frac{w_v}{1-\alpha} * \frac{L - M - B - U}{Y} = \frac{w_v}{1-\alpha} * \frac{D}{Y} \quad (22)$$

(22) parciális deriválásával adódik:

$$\frac{\partial Y}{\partial \pi} < 0, \quad (23)$$

Felhasználva (20) és (23) összefüggéseket kapjuk:

$$\frac{\partial Y}{\partial TC_{TU}} > 0, \quad (24)$$

A (24) összefüggésre támaszkodóan megfogalmazhatjuk állításunkat:

Áll. No.4.: olcsóbb szakszervezeti működés → lassabb növekedés

II.2. „Kemény” tiltakozás

Tiltakozás formája: munkavállalói sztrájk

Tegyük fel, a tiltakozás célja bértöbblet szerzés, ahol

$$w_v = \varepsilon * w \quad (25)$$

ahol

w_v = a sztrájk utáni bér,

L_s = sztrájkolók száma,

$\varepsilon - 1$ = sztrájk utáni bértöbblet ($\varepsilon \geq 1$),

$$\varepsilon = f(L_s), \quad \frac{\partial \varepsilon}{\partial L_s} > 0 \quad (26)$$

A (25) és (7) egyenletek alapján:

$$w_v = \varepsilon * (1 - \alpha) * \frac{Y}{L - M - B - U} \quad (27)$$

Átrendezve a (27) egyenletet:

$$\varepsilon = \frac{w_v}{1 - \alpha} * \frac{L - M - B - U}{Y} = \frac{w_v}{1 - \alpha} * \frac{D}{Y} \quad (28)$$

A (28) egyenlet parciális deriválásával adódik:

$$\frac{\partial Y}{\partial \varepsilon} < 0, \quad (29)$$

Felhasználva (26) és (29) összefüggéseket kapjuk:

$$\frac{\partial Y}{\partial L_s} < 0, \quad (30)$$

Megfogalmazhatjuk állításunkat (30) alapján:

Áll. No.5.: több sztrájkoló \rightarrow **lassabb növekedés**

TŐKEPIAC

I. Kivonulás

A (13) összefüggésből indulunk ki:

$$r = \alpha * \frac{Y}{C + FDI} \quad (31)$$

$$C + FDI = \alpha * \frac{Y}{r} \quad (32)$$

(31) parciális deriválásával adódik:

$$\frac{\partial Y}{\partial FDI} > 0 \quad (33)$$

A (33) összefüggés segítségével megfogalmazhatjuk állításunkat a kivonuló működő tőkével kapcsolatban:

Áll. No.6.: nagyobb FDI menekülés \rightarrow **lassabb növekedés**

II. Tiltakozás

Tegyük fel, a tiltakozás célja többlethozam szerzés, ahol

$$r_v = \eta * r \quad (34)$$

ahol

r_v = a tiltakozás utáni hozam

$INT_{g.lib.}$ = gazdasági liberalizáció

$\eta - 1$ = beruházók által kiharcolt hozamtöbblet ($\eta \geq 1$)

$$\eta = f(INT_{g.lib.}), \quad \frac{\partial \eta}{\partial INT_{g.lib.}} > 0 \quad (35)$$

(34) és (13) alapján:

$$r_v = \eta * r = \eta * \alpha * \frac{Y}{K} = \eta * \alpha * \frac{Y}{C + FDI} \quad (36)$$

A (36) egyenletet átrendezve kapjuk:

$$\eta = \frac{r_v}{\alpha} * \frac{C + FDI}{Y} \quad (37)$$

Parciális deriválással adódik:

$$\frac{\partial Y}{\partial \eta} < 0 \quad (38)$$

A (35) és (38) alkalmazásával:

$$\frac{\partial Y}{\partial INT_{g.lib}} < 0 \quad (39)$$

Végül (39) segítségével megfogalmazhatjuk állításunkat:

Áll. No.7.: nagyobb gazdasági lib. → lassabb növekedés

IV.5.2. Lineáris regressziós elemzés

A hirschmani változók növekedési szerepét empirikusan tanulmányozva második lépcsőben lineáris regressziós vizsgálatot végzünk a teljes mintára, melyet a 2001-2008 közötti időszak esetében végzünk el.⁸²

Az alábbi lineáris regressziós becslőfüggvénnyel dolgozunk:

$$\begin{aligned} \text{growth} = & \beta_0 + \beta_1 * \text{unemployment} + \beta_2 * \text{migration} + \beta_3 * \text{shadow} + \beta_4 * \\ & \text{strike} + \beta_5 * \text{trade_union} + \beta_6 * \text{employment} + \beta_7 * \text{Euromoney} + \beta_8 * \\ & \text{FDI_net} + \beta_9 * \text{FDI_inflow} + \beta_{10} * \text{FDI_outflow} \end{aligned}$$

A regressziós elemzés előtt megvizsgáltuk az egyes magyarázóváltozók közötti korrelációt (32. melléklet). A 45 páronkénti korreláció közül 18 esetében van legalább 10%-os szignifikanciaszint mellett kimutatható korreláció, ami a multikollinearitás

⁸² Az 1990-es évekre lefuttatott regressziós elemzés könnyen hibás eredményt hozna, mivel számos országban a transzformációs sokk, ill. a Jánossy-féle helyreállítási periódus (Jánossy 1966) torzítaná a kapott eredményeket, különösen keresztmetszeti elemzés során. A 2000-es évek eleje ebből a szempontból kisebb kockázatot hordoz, azonban az átmenet és a szocialista múlt hagyatéka nehezen becsülhető mértékben, de ugyancsak befolyásolják a volt szocialista országok gazdasági növekedését.

veszélyét hordozza magában. Viszonylag kedvező eredmény, hogy a Pearson-féle korrelációs együtthatók abszolútértéke csak a szürkegazdaság és foglalkoztatás közti korreláció esetében haladta meg a 0,7-es értéket (-0,838), s csupán a foglalkoztatás és a munkanélküliség (-0,682), valamint az FDI egyenleg és az Euromoney intézményi pontszámai (-0,680) esetében közelíti meg a 0,7-es határt. Mivel kifejezetten a hirschmani tényezők növekedésre gyakorolt hatását vizsgáltuk, ezért egyik változót sem hagyjuk ki, s többféle regressziót futtatunk le a vizsgálat során, s az egyes elemzések során vizsgáljuk a multikollinearitást a kondíciós indexszel.⁸³

A regressziós elemzés alkalmazási feltételei közé tartozik a reziduumok (hibatagok) normális eloszlása, amit a legkisebb négyzetek módszerével (OLS) végzett elemzés önmagában biztosít, valamint ugyancsak kritérium a reziduumok varianciájának konstans értéke, azaz a homoszkedaszticitás, amit egyenként ellenőrizzük majd. A lefuttatott regressziós eredményeket a 33. melléklet tartalmazza. A táblázatban – az (1) regressziós egyenlet kivételével, ahol valamennyi magyarázóváltozót a köztük lévő korreláció ellenére beépítettük a modellbe – olyan egyenleteket tüntettünk fel, ahol egyrészt a regressziós egyenletek globális F-próba értéke alapján 1, 5, ill. 10%-os szinten szignifikáns a magyarázóváltozók ereje, másrészt az egyes magyarázóváltozókra megvizsgált t-próba is azt jelzi, hogy 1, 5, ill. 10%-os szinten szignifikáns az egyes magyarázóváltozók hatása az eredményváltozóként vizsgált gazdasági növekedésre.

Az egyes regressziós függvények egyenkénti felsorolása helyett a mélyebb következtetésekre koncentrálva a regressziós számítások alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

- A valamennyi változó felhasználásával épített regressziós modell magyarázóereje ugyan magas, azonban a magyarázóváltozók zöme nem szignifikáns és előzetes várakozásunkat igazolva nagymértékű multikollinearitás van a modellben, amit a magas (94,1 értékű) kondíciós index is jelez.⁸⁴

⁸³ Az adatok közti autokorreláció vizsgálatától eltekintünk, mivel keresztmetszeti adatsort, s nem idősoros adatokat vizsgálunk.

⁸⁴ Hüveljkujszabály szerint 15 feletti kondíciós index problémát jelez, míg a 30 feletti kondíciós index komoly multikollinearitást mutat a független változók között (Kovács 2006).

- A szürkegazdaság gazdasági növekedésre gyakorolt hatása ugyancsak pozitív: a szürkegazdaság GDP arányos mértékének 1 százalékpontos emelkedése a becslőfüggvények szerint kb. 0,15-0,19 százalékponttal növeli a gazdasági növekedési rátát. A következtetés ellentmond a hagyományos közgazdasági várakozásnak. Baumol (1990) például bemutatja, hogy a destruktív, a gazdaság szürke és fekete zónájában tevékenykedő (adócsaló, bűnöző, stb.) vállalkozók rövid távon ugyan egyéni hasznukat maximalizálják, azonban holtteher veszteséget okoznak a társadalomnak, ami lassítja a gazdasági növekedést. Ebből kiindulva feltételezhetjük, hogy a gazdaság fehéredése a gazdasági növekedés felgyorsulásához vezet, s ezt mondaná a hirschmani logika is, hiszen az árnyékgazdaság lényegében a fehérgazdaságból már „kivonult” erőforrásokat jelent, ami matematikai levezetésünk alapján lassabb gazdasági dinamikát eredményez. A minta összetétele csak részben magyarázza a meglepő irányú összefüggést, mivel mind az egykori szocialista utódállamokra szűkített, mind a nyugat-európai gazdaságokra korlátozott regressziós számítások ugyanezen eredményhez vezetnek, azaz pozitív a korreláció a szürkegazdaság és a gazdasági dinamika között, ugyanakkor nem szignifikáns a regressziós kapcsolat ezekben az esetekben (Hátori 1998).

Az ellentmondás feloldását vélhetően abban lehet keresni – s ez lényegében egybeesik Adam – Ginsburgh (1985) következtetéseivel –, hogy míg a matematikailag levezetett összefüggés szerint a munkavállalók inaktív státusba való menekülése, azaz a munkaerőpiacról való *de facto* kilépése csökkenti a növekedési ütemet, addig az árnyékgazdaságba való *de jure* kivonulással a munka az adott gazdaságban marad, s olyan erőforrásokat hozhat működésbe, amiket a hagyományos gazdasági szereplők nem tudnak, s ennek tovaggyűrűző hatásai a későbbiekben megjelennek a hivatalos növekedési statisztikákban is.

A szürkegazdaság és gazdasági növekedés viszonyára vonatkozó következtetésünk egybevág Schneider – Buehn (2009) kutatásával, mivel szerintük a szürkegazdaságban keletkező jövedelmek mintegy 2/3-a visszaáramlik a legális gazdaságba, így nem válik a fejlett gazdaságoknak feltétlenül az érdekévé a szürkegazdaság maradéktalan felszámolása.

- A szakszervezeti tevékenység erősödése a matematikailag várt eredményt hozta, azaz a dolgozók szakszervezeti arányának 1 százalékpontos emelkedése kb. 0,03 százalékponttal lassítja a növekedési ütemet. A kapcsolatot a szakszervezetek foglalkoztatásra gyakorolt hatásában kereshetjük. Az erősebb szakszervezetek a magasabb bér kiharcolásával oly mértékben drágítják meg a foglalkoztatást, hogy az részben elbocsátásokkal jár, részben a munkaerő árának emelkedése a termelésre is negatívan hat. Minél erősebbek a szakszervezetek, annál jobban fékezhetik a gazdasági növekedést.

Az eredmények lényegében konzisztensek Lane – Ersson (1986) és Horváth (2006) következtetéseivel.

- A munkanélküliségi ráta emelkedése a közgazdasági várokozások (magasabb foglalkoztatási ráta a szélesebb tömegeket felölelő munkaerő-állomány következtében jobban kedvez a gazdasági dinamikának) és a levezetett modellünk következtetései ellenére is pozitívan hat a gazdasági növekedési ütemre az adatok szerint, a paraméterek 0,18-0,38 között szóródnak a regressziós modellekben. Ennek keresztmetszeti oka, hogy a mintában szereplő volt szocialista országokban általában magasabb az állástalanok aránya, mint a nyugat-európai államokban, s előbbi gazdaságokban a konvergencia, a beáramló tőke és a transzformációs sokkot követő rekombinálódó tőke-munka⁸⁵ kapcsolat magasabb növekedési rátát eredményez. A másik ok az árnyékgazdaság hatásában gyökerezik: a formális munkaerőpiacról kivonuló munkaerő egy része a szürkegazdaságban újra termelő tevékenységet folytathat, amely ugyan nem jelenik meg a hivatalos statisztikákban, azonban a munkavégzés tovagyrűző hatásai (pl. az ott realizált jövedelmekre támaszkodó élénkülő fogyasztás és magánberuházás) pozitívan érintik a hivatalos növekedési adatokat is. Adott esetben hatékonyabb és jövedelmezőbb munkavégzésre kerülhet sor, mint a formális gazdaságban, mivel a szürkegazdaság kisebb-nagyobb gazdasági körben

⁸⁵ A kifejezés itt annyiban támaszkodik Stark (1994a, 1994b) rekombináns tulajdon fogalmára, hogy Stark gondolatmenetét alkalmazva és folytatva arra gondolunk, miszerint a rendszerváltás elején szétbomló, tőkét és munkát felhasználó egykori vállalatokat felváltó új vállalkozások a tranzíciós sokkot követően a munka és tőke allokációja, reallokációja, azaz rekombinálása révén tudtak gyors növekedést elérni, ami makrogazdasági szinten gyorsította a gazdasági növekedés rátáját.

az erőforrások hatékonyabb allokációját valósíthatja meg, s intézményi koordinációs funkciót is betölthet (Hámori 1998).

Az összefüggés iránya lényegében az Okun-törvénnyel⁸⁶ ellentétes, s eredményünk magyarázata alapvetően a szürkegazdaság hatásából fakad. Az értekezésünkkel azonos irányú kapcsolatot mutat ki pl. Cernat (2002), mivel a szocializmusban mesterségesen magasán tartott foglalkoztatás jelentős számú potenciális munkanélküli állampolgárt csatornázott be a munkaerőpiacra, s a rendszerváltást követő teremtő rombolás során és azt követően a beinduló növekedés és a vállalatok hatékonyságjavítása, racionalizálása azt eredményezi, hogy prosperálás mellett is csökken a foglalkoztatás a bezárásra, átalakításra ítélt üzemekből, gyárakból utcára kerülő munkaerő révén.

- A sztrájkolás, mint munkavállalói tiltakozás hatása (a levezetett összefüggéseket igazolva) negatív a gazdasági növekedésre. A száz foglalkoztatottra eső sztrájkolók számának egy fővel való emelkedése a különböző becslőfüggvényektől függően 0,12-0,40 százalékponttal veti vissza a gazdasági növekedés ütemét.

Az állításunk egybecseng Schneider – Buehn (2009) következtetésével, akik – a szürkegazdaság beiktatásával – azt állították, hogy minél kevesebbet tüntet, sztrájkol egy munkavállaló, annál több időt tölt el a munkahelyén (legyen az akár a formális gazdaság, akár a szürkegazdaság), s ezáltal annál jobban hozzájárul a gazdasági kibocsátás növekedéséhez.

- A munkavállalói lojalitás erősödése pozitívan hat a növekedésre, mégpedig a foglalkoztatási ráta 1 százalékpontos emelkedése a becslőfüggvények szerint átlagosan 0,09-0,20 százalékpontos növekedési többletet eredményez. Ez az eredmény is egybecseng a matematikai levezetés alapján várt összefüggéssel.

Az eredmény lényegében az Okun-törvény módosított verziójának tekinthető, ezért a következtetés nem tér el a mainstream közgazdaságtan állításaitól.

⁸⁶ Az Okun-törvény szerint a kibocsátás két százalékpontos emelkedése a munkanélküliségi ráta egy százalékpontos csökkenését indukálja (Okun 1962).

- A gazdaságba beáramló FDI mennyiségének csökkenése és a tőkeexport felgyorsulása levezetett egyenleteinknek megfelelően fékezik a gazdasági dinamikát. A beáramló tőke (GDP arányosan) 1 százalékpontos visszaesése a növekedési ráta 0,19-0,29 százalékpontos lassulásához járul hozzá, míg az FDI export (GDP arányosan) 1 százalékpontos emelkedése 0,14-0,27 százalékponttal mérsékli a növekedési ütemet.

Az eredmény ebben az esetben egybecseng a szakirodalommal, azonban pl. Borensztein és szerzőtársai (1998) minimális szintű humántőkéhez kötik a hatást, hogy ne zsákmányolja ki egyoldalúan a beáramló tőke révén a donor fél a recipiens gazdaságot.

- A befektetői, tőketulajdonosi tiltakozás pozitívan hat a gazdasági növekedésre, mégpedig az Euromoney 0-100-as értékskáláján 1 ponttal kedvezőtlenebb országvélemény átlagosan 0,10-0,12 százalékponttal magasabb növekedési rátához vezet. Az összefüggés egyrészt egybecseng az általunk levezett matematikai eredményekkel, másrészt az országhoz tartozó kockázat és a tőkeimport alakulása közti viszony utóbbi évtizedekben átalakult kapcsolatával (IV.3.2. alfejezet) is szinkronban van.

IV.6. Hirschmani kategorizálás és a post-Hall-Soskice konszenzus

Mendelski (2008) tesztjét figyelembe véve a klaszterezési eredményeinkről a következők állapíthatók meg.

- *regionális metszet*: a kialakult klasztereket tekintve mind 1995-200 között, mind a 2001-2008 közti időszakban alapvetően megfigyelhető a földrajzi elhatárolódás, ami a történelmi gyökerek modellformáló hatásának a kérdését veti fel.
- *koordináció*: Hall – Soskice (2001a)-féle értelemben nem foglalkoztunk a koordinációs mechanizmusokkal, azonban mégis beszélhetünk az egyes modelleket elválasztó koordinációs erőkről valamilyen szinten. Ez az észak- és

nyugat-európai gazdaságok esetében a tőke-munka szövetségben keresendő, az árnyékgazdaság modellben a munkaerő és a tőke *de facto* lojalitása és *de jure* menekülése pótol bizonyos állami koordinációs mechanizmusokat, míg a kelet-európai modellben a külső tőkepiaci szereplők szerepe értékelődik fel: részben tiltakozás, részben lojalitás révén lényegében egy speciális, enklávészerű gazdaság kialakulása irányába mutat, míg a munkavállalók relatíve nagy hányada különböző kivonulási technikákat alkalmaz. A dél-európai modellben a tőke menekülés formájában, míg a munkaerő eseti tiltakozási csatornák igénybevételel próbál visszajelzést adni az államnak, mint formális intézményformáló erőnek.

- *kapitalista érettség*: a követett módszerünk nem az intézményi előrehaladás szerint osztályozta az egyes országokat, azonban ezzel kapcsolatban is tehetünk bizonyos megállapításokat. A nyugat-európai, ill. az észak-európai modellben adottak voltak a feltételek a szerves intézményi fejlődéshez az elmúlt évszázadokban, ill. a gyors gazdasági felzárkózáshoz az elmúlt évtizedekben, ami mélyen gyökerező társadalmi kompromisszumhoz vezetett a munkavállalók és a befektetők között. Ennek a fejlődési útnak az összetevői nem álltak rendelkezésre a két kelet-európai modell gazdaságai számára 1990-ig, azt követően pedig a felgyorsított felzárkózási törekvésekben és a globalizálódással összhangban a korai kapitalizálódáshoz hasonló átalakulás indult el az 1990-es évek elején.
- *eredet*: az észak- és nyugat-európai gazdaságoknál egyértelműen a belső erők irányítják a modelleket, míg kelet-európai gazdasági variánsok esetében erősek a külső hatások, ami a nemzetközi bérkülönbségek révén hat a munkavállalókra, másrészt a tőkehiányból fakadóan komoly szerepet ad a külföldi befektetőknek is.

Drahokoupil – Myant (2012) kritériumai alapján elemzésünk az alábbi módon illeszkedik a VoC továbbfejlesztését célzó ún. post-Hall-Soskice irodalomba:

- *intézményi koherencia meghaladása*: a munka során nem tételeztünk fel az intézmények között komplementer vonást. A klaszterezéssel kapott csoportok közül leginkább a tőke és a munka lojalítására épülő nyugat-európai és észak-európai klaszterben mutatható ki koherencia, amit a tőkepiaci szereplők, ill. a

munkavállalók lojalitásából vezettünk le, míg a dél-európai modellben és az „árnyékgazdaság” klaszterben a kialakult intézményi mix a modellek működésének gazdasági alapjait áthatja alá, amennyiben nem történik intézményi változás.

- *politika súlyának növelése*: a hirschmani tiltakozás (voice) alkalmazásával az érdekek közvetlenül a szereplők közti konfliktusmező részeivé válnak, a bemutatott elemzési keretben ugyanis a modellek kialakítását megelőzően, azaz ex ante a tipizálás részeként tekintettünk a munkavállalók és a tőkések tiltakozására.
- *kapitalizmus szellemiségének erősítése*: ugyancsak ex ante kiindulópont volt a tőkések és a munkavállalók érdekkifejezésére való koncentráció, ami a munkavállalók esetében a magasabb bérek, ill. a létbiztonság iránti vágyból eredt, míg a tőkések lépéseit a magasabb profit iránti törekvés hajtotta. Ennek ugyan csak egy leegyszerűsített metszetét adtuk, azonban a tőke és munka közti eltérő mobilitás, s az egyes országok közti összekapcsolódás (amit a tőke és a munka nemzetközi áramlásában ragadtunk meg) ugyancsak a kapitalizmusról, ill. a világgazdaságról alkotott képhez (ld. pl. Szentés 1999) áll közel.

Összességében tehát a VoC elmélet meghaladását szem előtt tartó módon közelítettünk a piacgazdasági modellek tipologizálásához. Mindazonáltal leszögezzük, hogy egy rendkívül leegyszerűsített modellel, egy viszonylag lehatárolt intézményi hálózattal mutattuk be a hirschmani eszközök alkalmazhatóságát a komparatív közgazdaságtanban.

V. KÖVETKEZTETÉSEK

V.1. Az elméleti és empirikus eredmények összefoglalása

Dolgozatunkban azt próbáltuk megvizsgálni több oldalról, hogy a hirschmani módszerek mennyire illeszthetők be a „kapitalizmus változatai” iskola tanaiba. Munkánkat egyrészt a VoC folyamatos megújítására vállalkozó kísérletek bátorították, másrészt a VoC egyéb elméletekkel való összepárosítása (pl. Mendelski 2009, Ellerman 2005) ösztönözte, végezetül pedig Hall és Gingerich (2004, 2009) EVL irányba tett apró, s empirikus kutatásokat nem eredményező felvetése segítette.

Az alábbi hipotéziseket fogalmaztuk meg munkánk elején, ill. a következő válaszokat kaptuk feltett kérdéseinkre.

1. A Hirschman-trilemma és a „kapitalizmus változatai” koncepció között van kapcsolat, amely lehetőséget biztosít a kapitalizmus különböző variánsainak hirschmani elemzéséhez.

Úgy véljük, hogy sikerült a liberális és koordinált piacgazdaság felosztást a kivonulás és tiltakozás típusú vállalat gondolkörének felhasználásával kiszélesíteni, és a fókusz a munkavállalók és a tőketulajdonosok magatartására helyezve a termelési folyamatok meghatározó szereplőinek viselkedésére, intézményformáló hatására koncentrálni. Ezzel feladtuk ugyan a VoC perspektíváját, azaz a vállalati rendezőelv szerepét, azonban a termelési függvény két klasszikus dimenzióját választva a mikro- és makroszintű gazdasági folyamatok, a piacgazdasági modellek értelmezésének új szintjét sikerült megragadnunk. Mivel az elemzési dimenzióink megváltozott a vállalati centrum elhagyásával, ezért nem vártuk el, hogy szükségszerűen eljutunk az országok VoC-ban megfogalmazott felosztásához, amit az empirikus elemzésünk végül vissza is igazolt. Ezzel együtt olyan intézményi metszetét tudtuk adni a kapitalizmusok vizsgálatának a munkaerőpiaci és tőkepiaci szereplők viselkedésének bemutatásával, ami beleillik a piacgazdasági modelleket tanulmányozó irodalomba.

2. A volt szocialista és a többi európai piacgazdaságok olyan klaszterekbe csoportosulnak az EVL-paradigma felhasználásával, amelyekben a „régí” és „új” kapitalista államok vegyesen vannak.

A hipotézist megcáfolták az eredményeink, ugyanis továbbra is megmaradt a kelet-nyugat törésvonal az elemzéseinkben. Ez alól csupán Csehország a kivétel, ugyanis az 1990-es évek második felében – az említett történelmi örökségek, hagyományok révén – bizonyos nyugat-európai országokra jellemző stílusjegyeket viselt a cseh gazdaság, azonban az ezredforduló után a többi tranzíciós ország felzárkózása és a külső erők intézményformáló, a szereplők viselkedését orientáló hatása folytán Csehország ismét a kelet-európai országokra jellemző vonásokkal bírt.

Kutatásunk több másodlagos, eredetileg nem tervezett eredménnyel járt. Egyrészt sikerült elkülönítenünk mindkét időszakban az észak-európai országokat, másrészt sajátos jegyei miatt önálló klaszterbe rendeződött a spanyol és olasz gazdaság, ahol a munkavállalói tiltakozás szerepe jelentősnek mondható. Ezek az eredmények azt jelzik, hogy a VoC keretein belül nem illeszthetők be sem a kelet-európai, sem a dél-európai, sem az észak-európai gazdaságok, mivel azoktól eltérő (a VoC által kevésbé hangsúlyosan kezelt) karakterisztikával rendelkeznek. Azt is megállapítottuk, hogy az észak-európai variáns esetében tapasztalható a legszorosabb hasonlóság a nyugat-európai modellhez.

Míg a kelet-európai országok az ezredforduló előtt – Csehország sajátos pályájától eltekintve – lényegében egy csoportba tartoztak, addig az ezredforduló után két részre szakadtak, s kivált belőlük az ún. árnyékgazdaság csoportot alkotó Románia és Oroszország. A formális gazdasági viszonyokat megkerülő gazdasági modellek ugyancsak kívül esnek a VoC értelmezési körén, azonban elemzésünk szerint a kelet-európai gazdaságok esetében szükséges az informális gazdasági tevékenységek figyelembevétele a modellalkotás során.

3. Az egyes klaszterek növekedési teljesítményében különbség mutatkozik.

A disszertáció empirikus eredményei azt mutatják, hogy az ezredforduló előtt a tőkeimportra berendezkedő „periférikus szigetcsoport” és a nyugat-európai gazdasági

modell gazdasági növekedési üteme között volt szignifikáns eltérés, míg az ezredforduló után a két kelet-európai variáns mutatott lényegesen jobb gazdasági teljesítményt, mint a nyugat-európai. Az ezredforduló utáni klasszikus kelet-európai modellváltozat a tőkeimportra épülő, transznacionális beruházóktól aszimmetrikusan függő viszonyba kerülő modell archetípusaként is felfogható, míg az árnyékgazdaság variáns az alternatív kivonulás példájának tekinthető.

4. A gazdasági szereplők hirschmani viselkedése befolyásolja a makroszintű gazdasági teljesítményt, így a klaszterek eltérő növekedési teljesítménye a hirschmani tényezőkre (kivonulás-tiltakozás-hűség) is visszavezethető.

A regressziós számítások azt mutatják, hogy a tőke és a munkaerő tiltakozása, kivonulása, hűsége egyaránt befolyásolja a gazdasági teljesítményt. Külön kiemelnénk emellett egyrészt a tőke-munka szövetségeként megfogalmazott nyugat- és észak-európai modell típust, amely a történelmi tapasztalatok szerint hosszú távon fenntartható gazdasági növekedést eredményez, másrészt a tőkeimportra, a tőkebefektetők irányából érkező tiltakozására épülő gazdasági modellt, ami az ezredforduló előtt a „periférikus szigetcsoporthoz”, míg az ezredforduló után a kelet-európai országok jellemzője volt, valamint a de facto lojalitásra és de jure kivonulásra épülő árnyékgazdaság variánsát, amely hosszabb távon az állami szerep visszaszorulásával, a növekedés humántartalékainak (pl. oktatás, egészségügy, stb.) felszámolásával a növekedési potenciál felélésének a kockázatát is magában rejt.

5. A hirschmani kapitalizmus variációk kiegészítik a VoC eredményeit, s beleillenek az ún. post-VoC konszenzus kereteibe.

Ugyan nem tudtunk egyértelműen sem a liberális, sem a koordinált piacgazdasági modellre jellemző munkaerőpiaci és tőkepiaci viselkedési formával bővíteni a VoC elméletet, azonban újabb törésvonalakat sikerült megragadnunk a munkaerő és a tőke kivonulása, tiltakozása, hűsége kapcsán. Elemzésünk azt mutatja, hogy a LME-CME bináris rendszerbe nehezen illeszthetőek bele a kelet-európai gazdaságok mind az ezredfordulót megelőzően, mind azt követően, ettől függetlenül azonban bizonyos konvergencia megindulhat a nyugat-európai országok intézményi berendezkedése felé (pl. a tőkeimport mellett a későbbiekben felerősödhet a tőkeexport, a tőketulajdonosok

tiltakozása elcsendesedhet a nyugati típusú piacgazdasági szabályok, elvek és attitűd megerősödésével).

A kapitalizmusok különböző fajtáinak kutatása a piacgazdaságok változásai, az újabb elméleti viszonyítási pontok, az alkalmazási módszerek átalakulása és a bővülő adatsorok jelentette lehetőségek következtében a továbbiakban is a közgazdaságtan kurrens területei és nyitott kérdései között marad. Ehhez az irodalomhoz a disszertáció a Hirschman-trilemma alkalmazása, a munkaerő- és tőkepiaci szereplők viselkedésének áttekintése és az európai országok együttes kezelésével kívánt hozzájárulni, míg eredményeink alapvetően az útfüggőséget, a történelmi örökséget előtérbe helyező eredményekkel vannak szinkronban. A disszertáció során megfogalmazott hipotéziseinket meg tudtuk válaszolni, emellett több mellékeredményhez is jutottunk.

Az értekezés eredményei azt erősítik, hogy a közös gyökerek révén releváns kutatási irányt jelent a Voc és EVL elméletek összekapcsolása, s ennek révén a nyugati (liberális, ill. koordinált) kapitalizmusokhoz képest szélesebb spektrumon lehet elhelyezni a különböző gazdasági modelleket Európában. Az empirikusan leszűrt tapasztalataink szerint a rendszerváltó országok összességében önálló és viszonylag egységes modellt alkotnak, növekedési teljesítményük pedig a kimutatott sajátos jegyekből (pl. nagyfokú tőkeimport, a szürkegazdaság magas aránya) fakad, ugyanakkor enklávészerű fejlődési modelljük a 2008-ban kirobbant gazdasági válságtól függetlenül bizonyos korlátokat szabhat a későbbiekben a további felzárkózás során. A jövőbeli lehetséges fejlődési pályát vizsgálva megállapítottuk, hogy különösen nagy ellentét mutatható ki az észak-európai és a kelet-európai gazdasági modellek között, míg a nyugat-európai modellek köztes (de az észak-európaihoz sokkal közelebbi) pozíciót foglalnak el, ráadásul egyes jelek (elsősorban Csehország, Románia, Oroszország pályája) arra utalnak, hogy nem feltétlenül ment végbe közeledés az ezredforduló környékén a kelet- és nyugat-európai országok intézményi struktúrája között.

A dolgozat tovább szélesítette a hirschmani módszer alkalmazási lehetőségeit, ezúttal a munkaerőpiaci és a tőkepiaci folyamatok együttes kezelésével próbáltuk meg a kapitalizmus különböző változatait kitapintani. Hirschman fogyasztói oldalról, a romló minőségű terméket gyártó termelők felé adott lehetséges válaszok irányából látott különbséget a kapitalista és szocialista rendszerek szembeállításában, ezzel szemben mi a

munkavállalói és befektetői oldal elemzése segítségével mutattunk ki különbségeket az európai országok, köztük az egykori szocialista országok között, ami ismereteink alapján új alkalmazási területet jelent. Keresztmetszeti dimenzióban, statikus vizsgálat szerint a tőke- és a munkaerőpiacon is helyettesítő viszony figyelhető meg a kivonulás és tiltakozás között.

V.2. További kutatási irányok meghatározása

A bemutatott elemzési keret mind térben, mind időben, mind tematikusan nagyfokú rugalmassággal bír, ezért a kutatás további mélyítésére és szélesítésére több irányban is lehetőség kínálkozik, amelyre a disszertáció végén felhívjuk a figyelmet.

Alapvetően európai gazdaságokra koncentráltunk, azonban a továbbiakban adott a lehetőség, hogy más térségekkel is mélyüljön az összehasonlíthatóság. Különösen nagy elemzési potenciált rejt a latin-amerikai országok és a kelet-európai államok piaczgazdasági rendszereinek hirschmani összevetése. A két térségben kialakuló kapitalizmus összehasonlítása kapcsán a külső gazdasági szereplők, a transznacionális vállalatok (pl. Kuokštis 2011, Schneider 2008, Sánchez-Ancochea 2009) közös nevezőt jelenthetnek, ami az elemzési módszerünkben a tőketulajdonosok kivonulásában, tiltakozásában, hűségében ragadható meg. Emellett a munkavállalók választási lehetőségeinek és döntéseinek elemzésével tudjuk tovább mélyíteni eredményeinket a bemutatott metódust követve, így újra feltehetjük a közel két évtizede Greskovits (1995) által feltett kérdést, miszerint Latin-Amerika sorsára jut-e Kelet-Közép-Európa? Ezúttal azonban nem a demokratikus intézmények kialakulása, hanem a piaczgazdaság intézményi, tőke- és munkaerőpiaci hátterének vizsgálata jelentené az összevetés tárgyát.

A regionális kiterjesztés helyett a kelet-európai országokra jobban koncentrálok, így Bulgáriának, a jugoszláv és a szovjet utódállamoknak nagyobb hangsúlyt adó elemzés lehet a további kutatások egy másik iránya. Ezt az utat esetünkben a szándék ellenére az elsősorban sztrájkokkal kapcsolatos adatok hiánya hiúsította meg, azonban várhatóan az ilyenfajta statisztikai adatsorok kiépülésével választ adhatunk majd arra, hogy vajon a klasszikus kelet-európai kapitalista modellbe, vagy inkább az árnyékgazdaság típusú

piacgazdaságba, vagy esetleg egy harmadik kelet-európai variánsba tartoznak-e ezek a gazdaságok.

A nyugat- és kelet-európai modellek közti ellentétek kapcsán további kutatások tárgya lehet, hogy mennyire illik be a két modellváltozat a Wallerstein-féle világrendszer elméletbe, azaz egy centrum-periféria viszonyrendszerbe. A tőke nemzetközi mozgása, nagymértékű tiltakozási potenciálja és az egyes országok eltérő fejlettségi szintje azt sugallja, hogy a két modelltípus egymástól nem függetlenül alakult ki. A gondolatmenetet továbbszöve tehető fel az az újabb kérdés, hogy a kelet-európai variánsban belül van-e mélyebb megosztottság, s melyek azok a gazdaságok, amelyek sikerrel prosperálnak a nyugati típusú piacgazdasági modell kiépítésére.

A dolgozatban nem foglalkoztunk a válsággal annak széleskörű hatásai miatt, ezért szabtuk meg az elemzési horizont végének a 2008-as évet, ráadásul az azt követő időszakban ismét felerősödik az adathiány problematikája. Ugyanakkor a válság elmúltával mindenképpen tanácsosnak tartjuk elvégezni az elemzéseket ugyanezen országokkal, egyrészt mivel ebben az esetben már három időszakot, azaz hosszabb trendet áll módunkban vizsgálni, másrészt úgy gondoljuk, a válság nagyobb törést okozhatott a kapitalista modellek struktúrájában, típusaiban, mint az ezredforduló, s a kelet-európai országok kapcsán például valószínűleg felerősíthette a divergens folyamatokat.

Úgy véljük, hogy a bemutatott hirschmani változók várhatóan tovább bővíthetők az adatok jelentette korlátoktól függően a későbbiekben többek között pl. a portfóliótőke tulajdonosok vizsgálatával, a férfi és női munkavállalók reakcióinak elemzésével. A hirschmani teória megújításán, kiszélesítésén munkálkodó irodalom további eredményeinek beemelése is újabb irányba viheti el a kutatást. Ezzel kapcsolatban jegyezzük meg, hogy egyebek között az egyéni és kollektív munkavállalói tiltakozást nem vizsgáltuk külön, s érdekes kérdésként merül fel a munkavállalói lojalitás nemzetközi attitűdvizsgálatokkal való színesítése is (pl. Inglehart 2008, World Value Survey).

Az elemzésben foglalkoztunk ugyan a Hirschman által is vizsgált kérdéssel, miszerint a kivonulás és a tiltakozás erősítették, avagy inkább ellenkezőleg, rontották egymás

hatásfokát, azonban ezt keresztmetszeti oldalról végeztük. A téma mélyebb megértését segíthetik idősoros vizsgálatok, valamint esettanulmányok feldolgozása, utóbbira példa lehet az NDK felbomlása kapcsán végzett tanulmány – lsd. Hirschman (1993).

A gazdasági rendszerek és a politikai rendszerek szinkronba hozásának irányába is el lehet vinni a további elemzést, amennyiben a választói magatartást vizsgáljuk, ahol a hirschmani fogalmak többek között az alábbi viselkedésekkel azonosíthatóak: ellenzéki pártokra szavazás (kivonulás), kormánypárt(ok)ra szavazás (hűség), tüntetések, tiltakozások, megmozdulások, puccs, polgárháború, forradalom (tiltakozás), választói passzivitás, választói bojkott (hanyagság). A továbblépés szempontjából segítséget ad, hogy egyrészt ennek nemzetközi irodalma folyamatosan bővül, másrészt komparatív elemzéshez kiindulási adatbázist jelent pl. a Világbank politikai intézményekről összeállított, folyamatosan frissülő adatbázisa (Beck et al. 2000, 2001, Keefer 2010). Ezáltal olyan kérdésekre kereshetünk választ, hogy a tartós ideig működő kormányok, a nagykoalíciók, a szoros választási eredmények és a katonai szervek jelentette nyomás mellett milyen piacgazdasági modellek alakulnak ki. Ugyan a választási rendszerek (pl. arányos vagy többségi) jelentős mértékben megszabják a kormányok típusát (koalíciós vagy egypárti), azonban a választók magatartását egyéb szempontok is orientálják. A választói magatartás kifejeződése sokszínű lehet a hirschmani dimenziók szerint, míg az eltérő választói kultúra különböző gazdaságpolitikához, intézményi berendezkedéshez és különböző piacgazdasági modellekhez is vezethet.

Szélesebb perspektívában értékelve munkánkat úgy véljük, hogy a VoC elmélet korlátainak oldása érdekében kívánatos és szükséges a VoC formalizált kereteinek lazítása annak érdekében, hogy klasszikus piacgazdasági modellektől eltérő variánsok is értelmezhetőek legyenek. A hirschmani szemszög egyebek mellett arra hívta fel a figyelmet, hogy a piacgazdasági keretek informális irányába (szürkegazdaság felé) érdemes lehet további lépéseket tenni, mivel azok tovább gazdagíthatják a VoC kereteit.

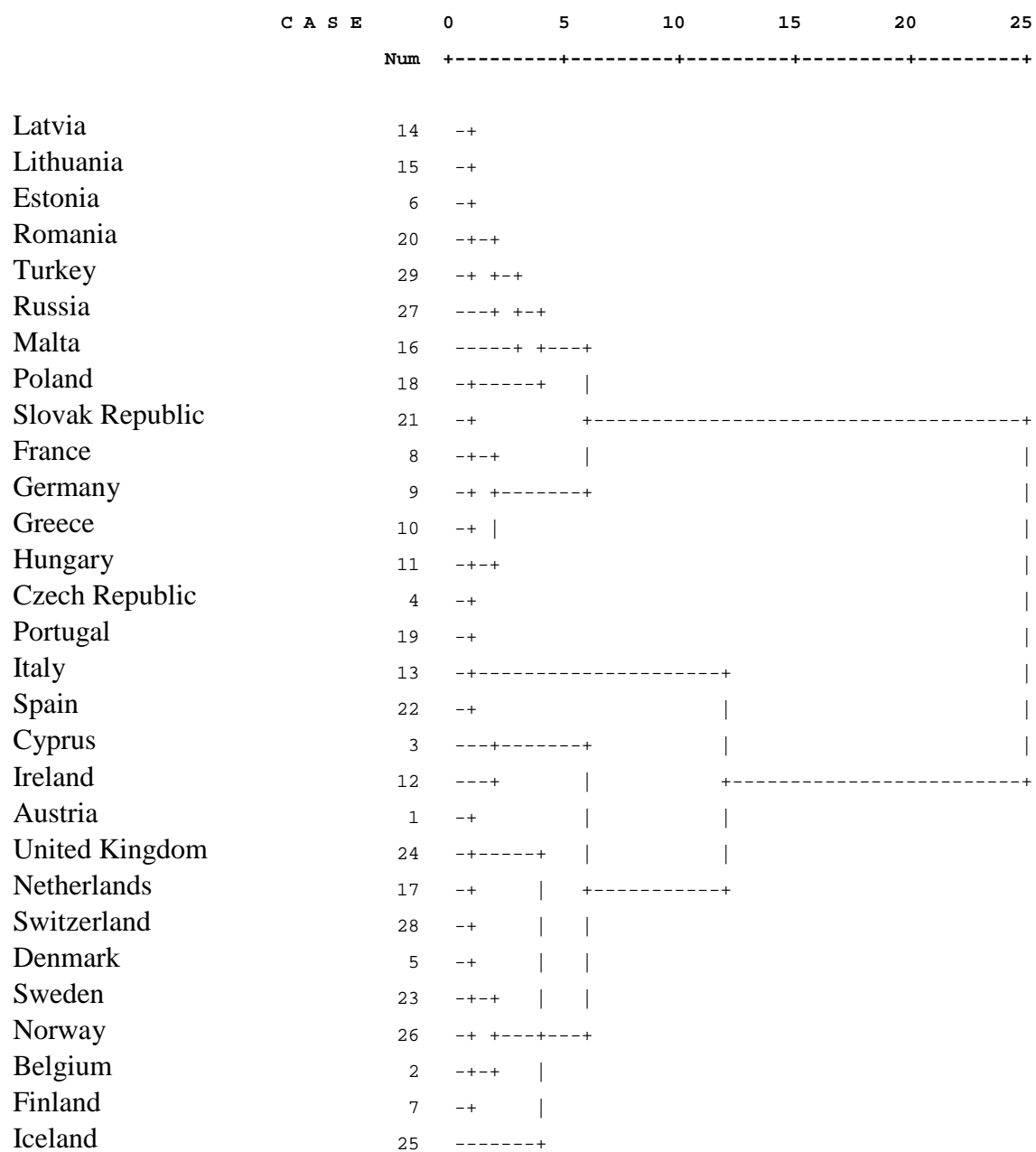
MELLÉKLETEK

1. melléklet: A klaszterelemzéshez felhasznált változók jelentése és forrása

Kód	Elnevezés	Forrás
unemployment	munkanélküliségi ráta: munkanélküliek száma a munkaerő-állomány arányában (%)	World Development Indicators (WDI)
migration	a kivándorlók és a bevándorlók számának különbsége 1000 lakosra vetítve. Negatív érték nettó kivándorlást jelent	Factfish
shadow	szürkegazdaság nagysága a GDP arányában (%)	Schneider (2002, 2012a, 2012b)
strike	sztrájkolók száma a 15 évnél idősebb foglalkoztatottak arányában (%)	ILO, WDI alapján saját számítás
trade_union	szakszervezeti lefedettség: szakszervezeti tagok száma a foglalkoztatottak arányában (%)	ICTWSS, OECD, Hayter - Stoevska (2011)
employment	foglalkoztatási ráta: a 15 évnél idősebb foglalkoztatottak száma a 15 évnél idősebb lakosság számához viszonyítva (%)	World Development Indicators (WDI)
Euromoney	Euromoney országhoz tartozó pontszáma (0-100 skála). Magasabb pontszám kisebb kockázatot jelent. Három pontszámból áll: 1) piaci indikátorok (40%) - a kötvénypiachoz, kereskedelem finanszírozásához stb. való hozzáférést méri; 2) hitelindikátorok (20%) - hitelezési, hitelmegújítási körülményeket méri; 3) elemzői indikátorok (40%) - elemzői véleményeket összesít a politikai kockázatokkal és a gazdasági kilátásokkal	Euromoney
FDI_net	nettó FDI beáramlás: a devizakülföldiek adott gazdaságban való befektetéseinek és a devizabelföldiek külföldi beruházásainak egyenlege a GDP arányában (%). Negatív érték nettó tőkekiáramlást jelent	WDI alapján saját számítás

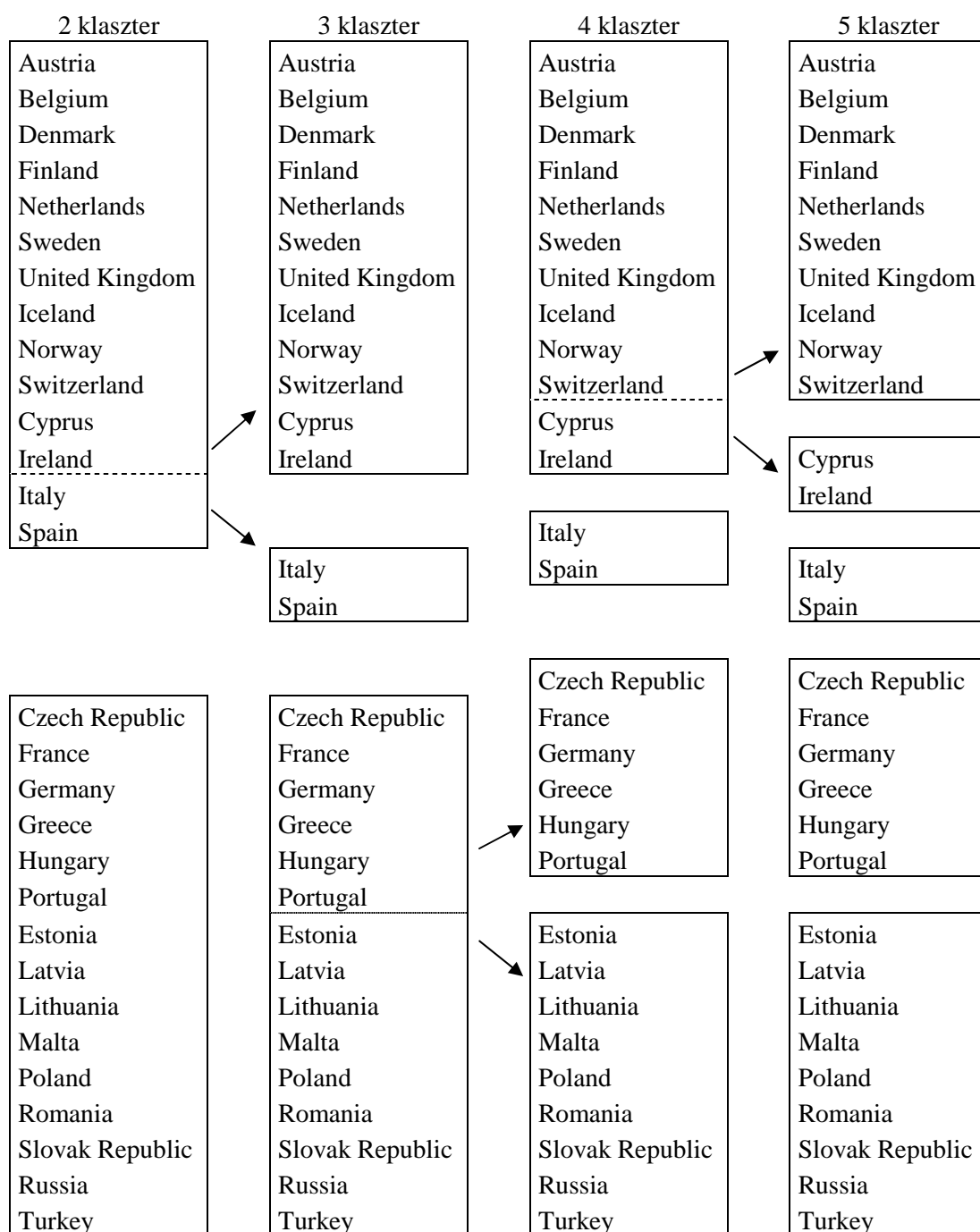
Forrás: saját összeállítás

2. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra hierarchikus klaszterezéssel képzett csoportok dendogramja (Ward-módszer)

Forrás: saját számítás

3. melléklet: Hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok a 2001-2008 közötti időszak adatai alapján (Ward-módszer)

Forrás: saját számítás

4. melléklet: Agglomerációs táblázat a 2001-2008 közötti időszakra lefuttatott hierarchikus klaszterezés során (Ward-módszer)

Agglomeration Schedule						
Stage	Cluster Combined		Coefficients	Stage	Cluster	First
	Cluster 1	Cluster 2		Appears		
				Cluster 1	Cluster 2	Next Stage
1	14	15	,218	0	0	4
2	1	24	,562	0	0	14
3	8	9	,920	0	0	18
4	6	14	1,633	0	1	10
5	5	23	2,666	0	0	8
6	18	21	3,736	0	0	24
7	17	28	4,825	0	0	14
8	5	26	5,975	5	0	17
9	10	11	7,183	0	0	15
10	6	20	8,896	4	0	13
11	2	7	10,845	0	0	17
12	4	19	12,841	0	0	15
13	6	29	15,378	10	0	20
14	1	17	17,971	2	7	22
15	4	10	20,573	12	9	18
16	13	22	23,659	0	0	27
17	2	5	28,025	11	8	22
18	4	8	32,510	15	3	26
19	3	12	37,135	0	0	25
20	6	27	42,885	13	0	21
21	6	16	50,330	20	0	24
22	1	2	60,094	14	17	23
23	1	25	71,103	22	0	25
24	6	18	82,136	21	6	26
25	1	3	97,674	23	19	27
26	4	6	115,159	18	24	28
27	1	13	148,813	25	16	28
28	1	4	224,000	27	26	0

Forrás: saját számítás

5. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 2 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
unemployment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	97,6	1	97,6	15,251	,001
	Within Groups		172,8	27	6,4		
	Total		270,4	28			
migration * Ward Method	Between Groups	(Combined)	123,8	1	123,8	8,974	,006
	Within Groups		372,4	27	13,8		
	Total		496,1	28			
shadow * Ward Method	Between Groups	(Combined)	625,9	1	625,9	14,032	,001
	Within Groups		1204,4	27	44,6		
	Total		1830,3	28			
strike * Ward Method	Between Groups	(Combined)	22,0	1	22,0	8,050	,009
	Within Groups		73,9	27	2,7		
	Total		95,9	28			
trade_union * Ward Method	Between Groups	(Combined)	4209,4	1	4209,4	11,618	,002
	Within Groups		9782,3	27	362,3		
	Total		13991,7	28			
employment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	308,9	1	308,9	9,074	,006
	Within Groups		919,2	27	34,0		
	Total		1228,1	28			
Euromoney * Ward Method	Between Groups	(Combined)	3880,6	1	3880,6	32,328	,000
	Within Groups		3241,0	27	120,0		
	Total		7121,7	28			
FDI_net * Ward Method	Between Groups	(Combined)	165,0	1	165,0	18,446	,000
	Within Groups		241,6	27	8,9		
	Total		406,6	28			

Forrás: saját számítás

6. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 3 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
unemployment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	127,1	2	63,5	11,528	,000
	Within Groups		143,3	26	5,5		
	Total		270,4	28			
migration * Ward Method	Between Groups	(Combined)	177,2	2	88,6	7,223	,003
	Within Groups		318,9	26	12,3		
	Total		496,1	28			
shadow * Ward Method	Between Groups	(Combined)	714,5	2	357,3	8,325	,002
	Within Groups		1115,8	26	42,9		
	Total		1830,3	28			
strike * Ward Method	Between Groups	(Combined)	81,9	2	40,9	75,794	,000
	Within Groups		14,0	26	0,5		
	Total		95,9	28			
trade_union * Ward Method	Between Groups	(Combined)	5400,0	2	2700,0	8,171	,002
	Within Groups		8591,7	26	330,5		
	Total		13991,7	28			
employment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	583,0	2	291,5	11,749	,000
	Within Groups		645,1	26	24,8		
	Total		1228,1	28			
Euromoney * Ward Method	Between Groups	(Combined)	3905,2	2	1952,6	15,783	,000
	Within Groups		3216,5	26	123,7		
	Total		7121,7	28			
FDI_net * Ward Method	Between Groups	(Combined)	165,5	2	82,7	8,922	,001
	Within Groups		241,1	26	9,3		
	Total		406,6	28			

Forrás: saját számítás

7. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 4 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
unemployment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	142,7	3	47,6	9,314	,000
	Within Groups		127,7	25	5,1		
	Total		270,4	28			
migration * Ward Method	Between Groups	(Combined)	195,2	3	65,1	5,405	,005
	Within Groups		301,0	25	12,0		
	Total		496,1	28			
shadow * Ward Method	Between Groups	(Combined)	1061,0	3	353,7	11,494	,000
	Within Groups		769,3	25	30,8		
	Total		1830,3	28			
strike * Ward Method	Between Groups	(Combined)	82,3	3	27,4	50,193	,000
	Within Groups		13,7	25	0,5		
	Total		95,9	28			
trade_union * Ward Method	Between Groups	(Combined)	5570,6	3	1856,9	5,513	,005
	Within Groups		8421,1	25	336,8		
	Total		13991,7	28			
employment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	585,2	3	195,1	7,586	,001
	Within Groups		642,9	25	25,7		
	Total		1228,1	28			
Euromoney * Ward Method	Between Groups	(Combined)	5566,8	3	1855,6	29,836	,000
	Within Groups		1554,8	25	62,2		
	Total		7121,7	28			
FDI_net * Ward Method	Between Groups	(Combined)	202,0	3	67,3	8,227	,001
	Within Groups		204,6	25	8,2		
	Total		406,6	28			

Forrás: saját számítás

8. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 5 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
unemployment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	143,3	4	35,8	6,769	,001
	Within Groups		127,0	24	5,3		
	Total		270,4	28			
migration * Ward Method	Between Groups	(Combined)	422,3	4	105,6	34,294	,000
	Within Groups		73,9	24	3,1		
	Total		496,1	28			
shadow * Ward Method	Between Groups	(Combined)	1133,4	4	283,3	9,757	,000
	Within Groups		697,0	24	29,0		
	Total		1830,3	28			
strike * Ward Method	Between Groups	(Combined)	82,3	4	20,6	36,270	,000
	Within Groups		13,6	24	0,6		
	Total		95,9	28			
trade_union * Ward Method	Between Groups	(Combined)	5578,8	4	1394,7	3,979	,013
	Within Groups		8412,9	24	350,5		
	Total		13991,7	28			
employment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	586,8	4	146,7	5,490	,003
	Within Groups		641,3	24	26,7		
	Total		1228,1	28			
Euromoney * Ward Method	Between Groups	(Combined)	5724,2	4	1431,0	24,576	,000
	Within Groups		1397,5	24	58,2		
	Total		7121,7	28			
FDI_net * Ward Method	Between Groups	(Combined)	214,6	4	53,6	6,707	,001
	Within Groups		192,0	24	8,0		
	Total		406,6	28			

Forrás: saját számítás

9. melléklet: Nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok a 2001-2008 közötti időszak adatai alapján

2 klaszter	3 klaszter	4 klaszter	5 klaszter
Belgium Czech Republic Estonia France Germany Greece Hungary Italy Latvia Lithuania Malta Poland Portugal Romania Slovak Republic Spain Russia Turkey	Austria Belgium Finland France Germany Greece Italy Portugal Spain	Austria Denmark Finland Netherlands Sweden United Kingdom Iceland Norway Switzerland	Austria Belgium Cyprus Finland France Germany Ireland Netherlands Portugal United Kingdom Switzerland
	Czech Republic Estonia Hungary Latvia Lithuania Malta Poland Romania Slovak Republic Russia Turkey	Italy Spain	Denmark Sweden Iceland Norway
Austria Cyprus Denmark Finland Ireland Netherlands Sweden United Kingdom Iceland Norway Switzerland	Cyprus Denmark Ireland Netherlands Sweden United Kingdom Iceland Norway Switzerland	Belgium Czech Republic Estonia France Germany Greece Hungary Latvia Lithuania Malta Poland Romania Slovak Republic Russia Turkey	Romania Russia
		Cyprus Ireland Portugal	Czech Republic Estonia Greece Hungary Latvia Lithuania Malta Poland Slovak Republic Turkey
			Italy Spain

Forrás: saját összeállítás

10. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (2 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Zscore(unemployment) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	13,6	1	13,6	25,483	,000
	Within Groups		14,4	27	0,5		
	Total		28,0	28			
Zscore(migration) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	2,5	1	2,5	2,680	,113
	Within Groups		25,5	27	0,9		
	Total		28,0	28			
Zscore(shadow) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	10,6	1	10,6	16,451	,000
	Within Groups		17,4	27	0,6		
	Total		28,0	28			
Zscore(strike) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	0,1	1	0,1	0,101	,753
	Within Groups		27,9	27	1,0		
	Total		28,0	28			
Zscore(trade_union) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	9,2	1	9,2	13,250	,001
	Within Groups		18,8	27	0,7		
	Total		28,0	28			
Zscore(employment) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	15,9	1	15,9	35,670	,000
	Within Groups		12,1	27	0,4		
	Total		28,0	28			
Zscore(Euromoney) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	11,2	1	11,2	17,970	,000
	Within Groups		16,8	27	0,6		
	Total		28,0	28			
Zscore(FDI_net) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	9,1	1	9,1	12,950	,001
	Within Groups		18,9	27	0,7		
	Total		28,0	28			

Forrás: saját számítás

11. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (3 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Zscore(unemployment) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	14,1	2	7,0	13,109	,000
	Within Groups		13,9	26	0,5		
	Total		28,0	28			
Zscore(migration) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	7,0	2	3,5	4,306	,024
	Within Groups		21,0	26	0,8		
	Total		28,0	28			
Zscore(shadow) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	13,5	2	6,7	12,081	,000
	Within Groups		14,5	26	0,6		
	Total		28,0	28			
Zscore(strike) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	7,0	2	3,5	4,358	,023
	Within Groups		21,0	26	0,8		
	Total		28,0	28			
Zscore(trade_union) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	6,9	2	3,5	4,281	,025
	Within Groups		21,1	26	0,8		
	Total		28,0	28			
Zscore(employment) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	16,4	2	8,2	18,416	,000
	Within Groups		11,6	26	0,4		
	Total		28,0	28			
Zscore(Euromoney) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	22,9	2	11,5	58,853	,000
	Within Groups		5,1	26	0,2		
	Total		28,0	28			
Zscore(FDI_net) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	17,0	2	8,5	20,063	,000
	Within Groups		11,0	26	0,4		
	Total		28,0	28			

Forrás: saját számítás

12. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (4 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Zscore(unemployment) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	13,9	3	4,6	8,196	,001
	Within Groups		14,1	25	0,6		
	Total		28,0	28			
Zscore(migration) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	19,5	3	6,5	19,098	,000
	Within Groups		8,5	25	0,3		
	Total		28,0	28			
Zscore(shadow) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	12,4	3	4,1	6,667	,002
	Within Groups		15,6	25	0,6		
	Total		28,0	28			
Zscore(strike) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	24,2	3	8,1	53,061	,000
	Within Groups		3,8	25	0,2		
	Total		28,0	28			
Zscore(trade_union) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	8,2	3	2,7	3,463	,031
	Within Groups		19,8	25	0,8		
	Total		28,0	28			
Zscore(employment) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	18,0	3	6,0	14,891	,000
	Within Groups		10,0	25	0,4		
	Total		28,0	28			
Zscore(Euromoney) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	15,2	3	5,1	9,869	,000
	Within Groups		12,8	25	0,5		
	Total		28,0	28			
Zscore(FDI_net) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	12,7	3	4,2	6,954	,001
	Within Groups		15,3	25	0,6		
	Total		28,0	28			

Forrás: saját számítás

13. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (5 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Zscore(unemployment) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	13,0	4	3,2	5,167	,004
	Within Groups		15,0	24	0,6		
	Total		28,0	28			
Zscore(migration) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	10,8	4	2,7	3,743	,017
	Within Groups		17,2	24	0,7		
	Total		28,0	28			
Zscore(shadow) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	18,9	4	4,7	12,400	,000
	Within Groups		9,1	24	0,4		
	Total		28,0	28			
Zscore(strike) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	23,5	4	5,9	31,336	,000
	Within Groups		4,5	24	0,2		
	Total		28,0	28			
Zscore(trade_union) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	15,3	4	3,8	7,226	,001
	Within Groups		12,7	24	0,5		
	Total		28,0	28			
Zscore(employment) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	16,9	4	4,2	9,115	,000
	Within Groups		11,1	24	0,5		
	Total		28,0	28			
Zscore(Euromoney) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	23,6	4	5,9	32,368	,000
	Within Groups		4,4	24	0,2		
	Total		28,0	28			
Zscore(FDI_net) * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	16,5	4	4,1	8,607	,000
	Within Groups		11,5	24	0,5		
	Total		28,0	28			

Forrás: saját számítás

14. melléklet: A 2001-2008 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott öt csoport főbb tulajdonságai (csoportátlagok*)

	Nyugat-Európa	Észak-Európa	"árnyék-gazdaság	Kelet-Európa	Dél-Európa
unemployment	6,0	4,3	7,2	9,8	9,0
long_unemployment_per_u	34,5	14,0	53,8	47,1	44,3
long_unemployment	2,2	0,6	3,8	5,0	3,9
migration	4,1	2,0	0,5	0,2	9,5
migration_diploma	14,4	9,9	6,3	15,3	6,9
shadow	15,6	16,6	37,5	26,3	22,8
strike	1,1	1,3	0,1	0,5	7,2
trade_union	34,1	71,6	42,2	21,0	24,6
employment	54,4	62,6	53,2	48,2	45,2
participation	60,6	69,0	58,9	55,1	52,2
FDI_out	6,6	7,0	1,1	2,4	3,9
Euromoney	90,3	93,6	49,3	65,5	87,9
FDI_inflow	5,6	3,6	4,1	6,5	2,5
FDI_net	-1,1	-3,4	3,0	4,1	-1,4
stock_exchange	87,0	84,5	37,6	28,4	64,9
growth	2,3	2,5	6,5	5,0	2,0
pop_density	180,9	42,0	51,6	204,2	142,3
population	24 212 460	4 841 175	82 690 178	15 320 484	50 709 617
GDP_capita	24 283	34 221	2 327	6 807	17 730
GDP_capita_PPP	31 390	36 445	10 493	16 498	27 785
school	10,2	11,0	10,9	10,4	9,9
GINI	30,7	24,8	35,4	33,0	32,0
urban_rate	73,3	84,9	63,4	68,3	72,2
remittance	0,7	0,3	1,7	1,2	0,4
social_transfers	20,5	17,7	13,1	16,3	18,5
education_GDP	5,5	7,5	3,6	4,6	4,5
health_GDP	9,3	9,3	5,2	7,0	8,6

Forrás: saját számítás

* számtani átlag

** az adatok leírása kapcsán lsd.: 15. melléklet

15. melléklet: Az adatok forrása és a változók jelentése

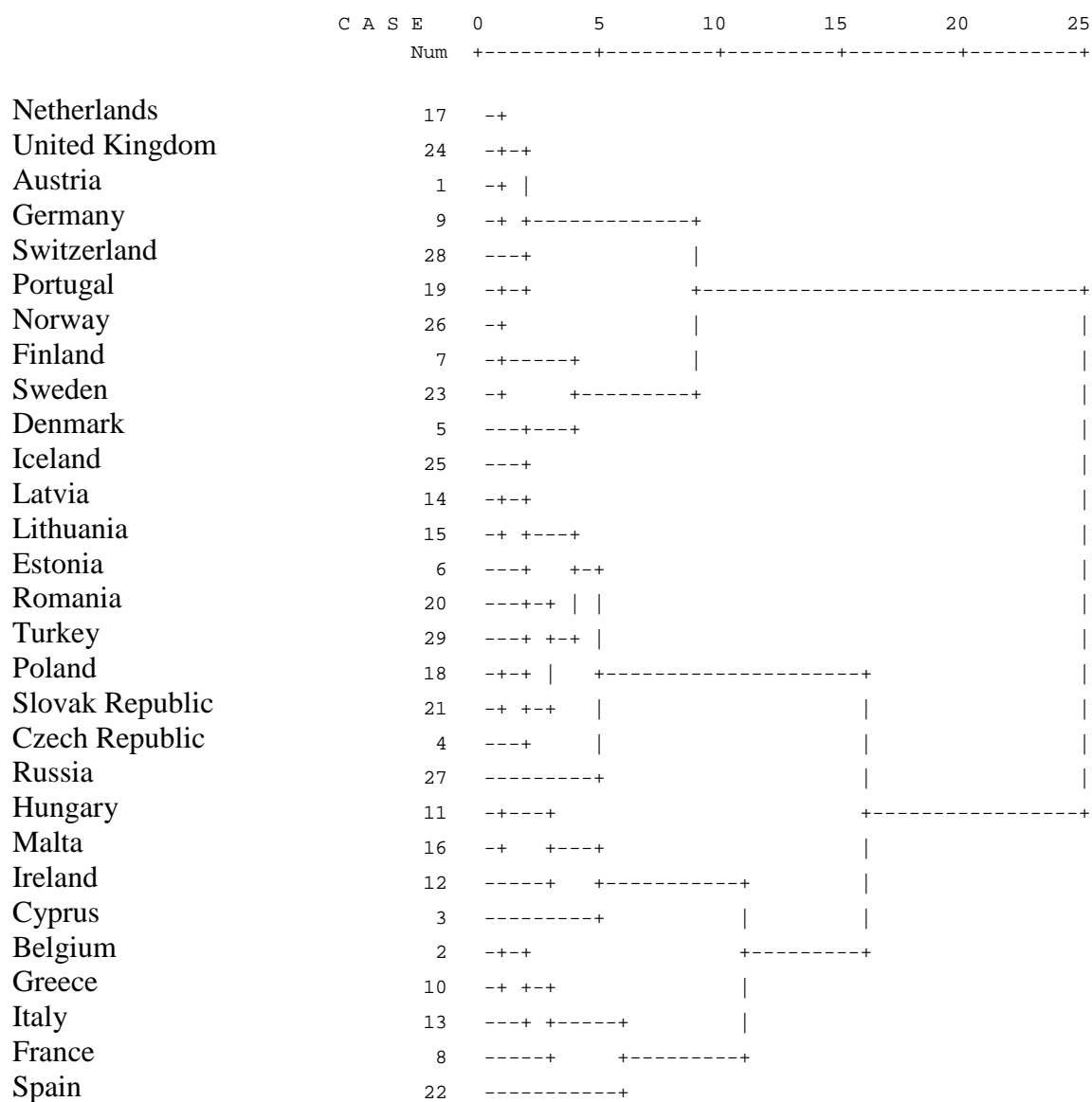
Kód	Elnevezés	Forrás
unemployment	munkanélküliségi ráta (%)	WDI
long_unemployment_per_u	hosszan tartó munkanélküliek száma a munkanélküliek számához viszonyítva (%)	WDI
long_unemployment	hosszan tartó munkanélküliek száma a munkaerő-állomány számához viszonyítva (%)	WDI
migration	a kivándorlók és a bevándorlók számának különbsége 1000 lakosra vetítve	Factfish
migration_diploma	kivándorlók aránya a diplomások számához viszonyítva (%)	WDI
shadow	szürkegazdaság nagysága a GDP arányában (%)	Schneider (2002, 2012a, 2012b)
strike	sztrájkolók száma a 15 évnél idősebb foglalkoztatottak arányában (%)	ILO, WDI alapján saját számítás
trade_union	szakszervezeti lefedettség (%)	ICTWSS, OECD, Hayter - Stoevska (2011)
employment	foglalkoztatási ráta (15 évesnél idősebb korosztályra számolva, %)	WDI
participation	aktivitási ráta	WDI
FDI_out	devizabelföldiek befektetései külföldön a GDP arányában (%)	WDI
Euromoney	Euromoney országkockázati pontszáma (0-100 skála)	Euromoney
FDI_inflow	devizakülföldiek befektetése egy adott országban a GDP arányában (%)	WDI
FDI_net	nettó FDI beáramlás a GDP arányában (%)	WDI
stock_exchange	tőzsdei cégek kapitalizációja a GDP arányában (%)	WDI

(folytatás a következő oldalon)

Kód	Elnevezés	Forrás
growth	gazdasági növekedés éves üteme (%)	WDI
pop_density	népsűrűség (lakosságszám/négyzet km)	WDI
population	népesség szám	WDI
GDP_capita	GDP/fő (USD, 2000. évi árfolyamon számolva)	WDI
GDP_capita_PPP	Vásárlóerő-paritáson számolt GDP/fő (2005. évi dollár árfolyamon számolva)	WDI
school	iskolában átlagosan eltöltött évek száma a 15 évesnél idősebb lakosság körében	Barro – Lee (2011)
GINI	GINI-index értéke	WDI, CIA factbook, Eurofund
urban_rate	városi lakosság aránya	WDI
remittance	külföldön dolgozók hazautalásai a GDP arányában (%)	WDI
social_transfers	jóléti kiadások a GDP arányában (%)	Free The World
education_GDP	oktatásra fordított állami kiadások a GDP arányában (%)	WDI
health_GDP	egészségügyre fordított kiadások a GDP arányában (%)	WDI

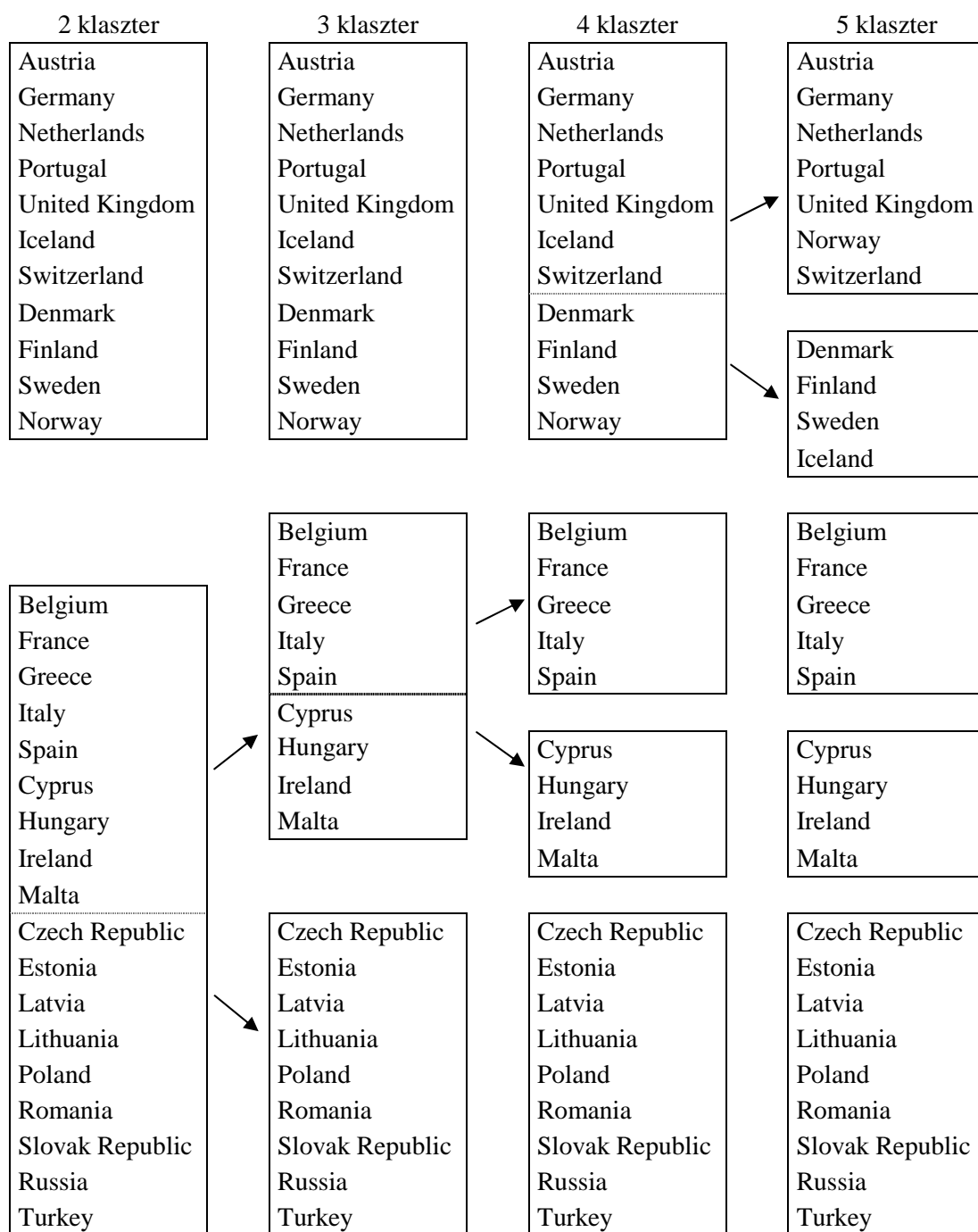
Forrás: saját összeállítás

**16. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra képzett klaszterek dendogramja
(Ward-módszer)**

Forrás: saját számítás

17. melléklet: Hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok az 1995-2000 közötti időszak adatai alapján (Ward-módszer)

Forrás: saját számítás

18. melléklet: Agglomerációs táblázat az 1995-2000 közötti időszakra lefuttatott hierarchikus klaszterezés során (Ward-módszer)

Agglomeration Schedule						
Stage	Cluster Combined		Coefficients	Stage	Cluster	First
	Cluster 1	Cluster 2		Appears		
				Cluster 1	Cluster 2	Next Stage
1	17	24	,280	0	0	5
2	18	21	,852	0	0	15
3	14	15	1,824	0	0	10
4	1	9	2,926	0	0	5
5	1	17	4,183	4	1	13
6	2	10	5,867	0	0	11
7	11	16	7,566	0	0	18
8	19	26	9,549	0	0	16
9	7	23	11,807	0	0	21
10	6	14	14,245	0	3	20
11	2	13	17,024	6	0	17
12	20	29	19,826	0	0	19
13	1	28	22,698	5	0	16
14	5	25	26,006	0	0	21
15	4	18	29,462	0	2	19
16	1	19	33,060	13	8	25
17	2	8	37,638	11	0	24
18	11	12	42,463	7	0	22
19	4	20	47,883	15	12	20
20	4	6	55,056	19	10	23
21	5	7	63,085	14	9	25
22	3	11	72,899	0	18	26
23	4	27	83,262	20	0	27
24	2	22	96,049	17	0	26
25	1	5	115,055	16	21	28
26	2	3	136,601	24	22	27
27	2	4	170,561	26	23	28
28	1	2	224,000	25	27	0

Forrás: saját számítás

19. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 2 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
unemployment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	125,7	1	125,7	10,970	0,003
	Within Groups		309,3	27	11,5		
	Total		435,0	28			
migration * Ward Method	Between Groups	(Combined)	1,5	1	1,5	0,204	0,655
	Within Groups		200,5	27	7,4		
	Total		202,1	28			
shadow * Ward Method	Between Groups	(Combined)	822,8	1	822,8	18,703	0,000
	Within Groups		1187,8	27	44,0		
	Total		2010,5	28			
strike * Ward Method	Between Groups	(Combined)	0,1	1	0,1	0,024	0,879
	Within Groups		100,4	27	3,7		
	Total		100,5	28			
trade_union * Ward Method	Between Groups	(Combined)	1104,2	1	1104,2	2,403	0,133
	Within Groups		12408,3	27	459,6		
	Total		13512,5	28			
employment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	490,5	1	490,5	15,251	0,001
	Within Groups		868,5	27	32,2		
	Total		1359,0	28			
Euromoney * Ward Method	Between Groups	(Combined)	4120,7	1	4120,7	18,962	0,000
	Within Groups		5867,4	27	217,3		
	Total		9988,0	28			
FDI_net * Ward Method	Between Groups	(Combined)	130,2	1	130,2	14,335	0,001
	Within Groups		245,2	27	9,1		
	Total		375,4	28			

Forrás: saját számítás

20. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 3 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
unemployment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	129,6	2	64,8	5,519	0,010
	Within Groups		305,4	26	11,7		
	Total		435,0	28			
migration * Ward Method	Between Groups	(Combined)	68,4	2	34,2	6,656	0,005
	Within Groups		133,6	26	5,1		
	Total		202,1	28			
shadow * Ward Method	Between Groups	(Combined)	972,0	2	486,0	12,168	0,000
	Within Groups		1038,5	26	39,9		
	Total		2010,5	28			
strike * Ward Method	Between Groups	(Combined)	22,9	2	11,4	3,837	0,035
	Within Groups		77,6	26	3,0		
	Total		100,5	28			
trade_union * Ward Method	Between Groups	(Combined)	1195,9	2	598,0	1,262	0,300
	Within Groups		12316,5	26	473,7		
	Total		13512,5	28			
employment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	680,0	2	340,0	13,020	0,000
	Within Groups		679,0	26	26,1		
	Total		1359,0	28			
Euromoney * Ward Method	Between Groups	(Combined)	8346,5	2	4173,2	66,098	0,000
	Within Groups		1641,6	26	63,1		
	Total		9988,0	28			
FDI_net * Ward Method	Between Groups	(Combined)	131,0	2	65,5	6,966	0,004
	Within Groups		244,4	26	9,4		
	Total		375,4	28			

Forrás: saját számítás

21. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 4 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
unemployment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	187,9	3	62,6	6,333	0,002
	Within Groups		247,2	25	9,9		
	Total		435,0	28			
migration * Ward Method	Between Groups	(Combined)	87,8	3	29,3	6,402	0,002
	Within Groups		114,3	25	4,6		
	Total		202,1	28			
shadow * Ward Method	Between Groups	(Combined)	976,4	3	325,5	7,868	0,001
	Within Groups		1034,1	25	41,4		
	Total		2010,5	28			
strike * Ward Method	Between Groups	(Combined)	23,2	3	7,7	2,506	0,082
	Within Groups		77,2	25	3,1		
	Total		100,5	28			
trade_union * Ward Method	Between Groups	(Combined)	2483,1	3	827,7	1,876	0,159
	Within Groups		11029,4	25	441,2		
	Total		13512,5	28			
employment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	744,0	3	248,0	10,081	0,000
	Within Groups		615,0	25	24,6		
	Total		1359,0	28			
Euromoney * Ward Method	Between Groups	(Combined)	8562,0	3	2854,0	50,034	0,000
	Within Groups		1426,0	25	57,0		
	Total		9988,0	28			
FDI_net * Ward Method	Between Groups	(Combined)	270,1	3	90,0	21,358	0,000
	Within Groups		105,4	25	4,2		
	Total		375,4	28			

Forrás: saját számítás

22. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (Ward-módszer, 5 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
unemployment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	196,3	4	49,1	4,935	0,005
	Within Groups		238,7	24	9,9		
	Total		435,0	28			
migration * Ward Method	Between Groups	(Combined)	89,2	4	22,3	4,743	0,006
	Within Groups		112,9	24	4,7		
	Total		202,1	28			
shadow * Ward Method	Between Groups	(Combined)	1010,3	4	252,6	6,060	0,002
	Within Groups		1000,2	24	41,7		
	Total		2010,5	28			
strike * Ward Method	Between Groups	(Combined)	39,1	4	9,8	3,827	0,015
	Within Groups		61,3	24	2,6		
	Total		100,5	28			
trade_union * Ward Method	Between Groups	(Combined)	8554,9	4	2138,7	10,354	0,000
	Within Groups		4957,6	24	206,6		
	Total		13512,5	28			
employment * Ward Method	Between Groups	(Combined)	764,3	4	191,1	7,711	0,000
	Within Groups		594,7	24	24,8		
	Total		1359,0	28			
Euromoney * Ward Method	Between Groups	(Combined)	8587,3	4	2146,8	36,784	0,000
	Within Groups		1400,7	24	58,4		
	Total		9988,0	28			
FDI_net * Ward Method	Between Groups	(Combined)	273,9	4	68,5	16,197	0,000
	Within Groups		101,5	24	4,2		
	Total		375,4	28			

Forrás: saját számítás

23. melléklet: Nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok az 1995-2000 közötti időszak adatai alapján

2 klaszter	3 klaszter	4 klaszter	5 klaszter
<div>Czech Republic</div> <div>Estonia</div> <div>Greece</div> <div>Hungary</div> <div>Latvia</div> <div>Lithuania</div> <div>Malta</div> <div>Poland</div> <div>Romania</div> <div>Slovak Republic</div> <div>Russia</div> <div>Turkey</div>	<div>Belgium</div> <div>Czech Republic</div> <div>Estonia</div> <div>France</div> <div>Greece</div> <div>Hungary</div> <div>Latvia</div> <div>Lithuania</div> <div>Malta</div> <div>Poland</div> <div>Romania</div> <div>Slovak Republic</div> <div>Russia</div> <div>Turkey</div>	<div>Austria</div> <div>Denmark</div> <div>Finland</div> <div>France</div> <div>Germany</div> <div>Netherlands</div> <div>Portugal</div> <div>Sweden</div> <div>United Kingdom</div> <div>Iceland</div> <div>Norway</div> <div>Switzerland</div>	<div>Austria</div> <div>Belgium</div> <div>Czech Republic</div> <div>France</div> <div>Germany</div> <div>Greece</div> <div>Netherlands</div> <div>Portugal</div> <div>United Kingdom</div> <div>Switzerland</div>
<div>Austria</div> <div>Belgium</div> <div>Cyprus</div> <div>Denmark</div> <div>Finland</div> <div>France</div> <div>Germany</div> <div>Ireland</div> <div>Italy</div> <div>Netherlands</div> <div>Portugal</div> <div>Spain</div> <div>Sweden</div> <div>United Kingdom</div> <div>Iceland</div> <div>Norway</div> <div>Switzerland</div>	<div>Austria</div> <div>Cyprus</div> <div>Denmark</div> <div>Finland</div> <div>Germany</div> <div>Ireland</div> <div>Netherlands</div> <div>Portugal</div> <div>Sweden</div> <div>United Kingdom</div> <div>Iceland</div> <div>Norway</div> <div>Switzerland</div>	<div>Belgium</div> <div>Cyprus</div> <div>Czech Republic</div> <div>Greece</div> <div>Hungary</div> <div>Ireland</div> <div>Malta</div>	<div>Denmark</div> <div>Finland</div> <div>Sweden</div> <div>Iceland</div> <div>Norway</div>
	<div>Austria</div> <div>Cyprus</div> <div>Denmark</div> <div>Finland</div> <div>Germany</div> <div>Ireland</div> <div>Netherlands</div> <div>Portugal</div> <div>Sweden</div> <div>United Kingdom</div> <div>Iceland</div> <div>Norway</div> <div>Switzerland</div>	<div>Estonia</div> <div>Latvia</div> <div>Lithuania</div> <div>Poland</div> <div>Romania</div> <div>Slovak Republic</div> <div>Russia</div> <div>Turkey</div>	<div>Estonia</div> <div>Hungary</div> <div>Latvia</div> <div>Lithuania</div> <div>Poland</div> <div>Romania</div> <div>Slovak Republic</div> <div>Russia</div> <div>Turkey</div>
	<div>Italy</div> <div>Spain</div>	<div>Estonia</div> <div>Latvia</div> <div>Lithuania</div> <div>Poland</div> <div>Romania</div> <div>Slovak Republic</div> <div>Russia</div> <div>Turkey</div>	<div>Italy</div> <div>Spain</div>
		<div>Italy</div> <div>Spain</div>	<div>Cyprus</div> <div>Ireland</div> <div>Malta</div>

Forrás: saját összeállítás

24. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (2 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
unemployment * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	43,6	1	43,6	3,010	,094
	Within Groups		391,4	27	14,5		
	Total		435,0	28			
migration * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	47,8	1	47,8	8,361	,007
	Within Groups		154,3	27	5,7		
	Total		202,1	28			
shadow * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	866,1	1	866,1	20,433	,000
	Within Groups		1144,5	27	42,4		
	Total		2010,5	28			
strike * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	13,7	1	13,7	4,271	,048
	Within Groups		86,7	27	3,2		
	Total		100,5	28			
trade_union * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	598,8	1	598,8	1,252	,273
	Within Groups		12913,7	27	478,3		
	Total		13512,5	28			
employment * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	80,4	1	80,4	1,698	,204
	Within Groups		1278,6	27	47,4		
	Total		1359,0	28			
Euromoney * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	7898,9	1	7898,9	102,086	,000
	Within Groups		2089,1	27	77,4		
	Total		9988,0	28			
FDI_net * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	118,3	1	118,3	12,420	,002
	Within Groups		257,1	27	9,5		
	Total		375,4	28			

Forrás: saját számítás

25. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (3 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
unemployment * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	196,7	2	98,4	10,733	,000
	Within Groups		238,3	26	9,2		
	Total		435,0	28			
migration * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	52,6	2	26,3	4,577	,020
	Within Groups		149,5	26	5,7		
	Total		202,1	28			
shadow * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	798,9	2	399,4	8,571	,001
	Within Groups		1211,7	26	46,6		
	Total		2010,5	28			
strike * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	50,4	2	25,2	13,092	,000
	Within Groups		50,1	26	1,9		
	Total		100,5	28			
trade_union * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	2098,6	2	1049,3	2,390	,111
	Within Groups		11413,9	26	439,0		
	Total		13512,5	28			
employment * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	668,3	2	334,2	12,580	,000
	Within Groups		690,7	26	26,6		
	Total		1359,0	28			
Euromoney * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	5788,7	2	2894,3	17,920	,000
	Within Groups		4199,3	26	161,5		
	Total		9988,0	28			
FDL_net * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	85,5	2	42,7	3,832	,035
	Within Groups		289,9	26	11,2		
	Total		375,4	28			

Forrás: saját számítás

26. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (4 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
unemployment * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	208,2	3	69,4	7,650	,001
	Within Groups		226,8	25	9,1		
	Total		435,0	28			
migration * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	70,7	3	23,6	4,481	,012
	Within Groups		131,4	25	5,3		
	Total		202,1	28			
shadow * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	1174,0	3	391,3	11,695	,000
	Within Groups		836,5	25	33,5		
	Total		2010,5	28			
strike * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	49,7	3	16,6	8,147	,001
	Within Groups		50,8	25	2,0		
	Total		100,5	28			
trade_union * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	1301,5	3	433,8	,888	,461
	Within Groups		12210,9	25	488,4		
	Total		13512,5	28			
employment * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	593,9	3	198,0	6,469	,002
	Within Groups		765,1	25	30,6		
	Total		1359,0	28			
Euromoney * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	8737,3	3	2912,4	58,212	,000
	Within Groups		1250,8	25	50,0		
	Total		9988,0	28			
FDL_net * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	223,3	3	74,4	12,237	,000
	Within Groups		152,1	25	6,1		
	Total		375,4	28			

Forrás: saját számítás

27. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott csoportok ANOVA-táblája (5 klaszter)

ANOVA Table							
			Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
unemployment * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	199,3	4	49,8	5,072	,004
	Within Groups		235,8	24	9,8		
	Total		435,0	28			
migration * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	105,2	4	26,3	6,516	,001
	Within Groups		96,9	24	4,0		
	Total		202,1	28			
shadow * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	1047,6	4	261,9	6,528	,001
	Within Groups		962,9	24	40,1		
	Total		2010,5	28			
strike * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	72,4	4	18,1	15,519	,000
	Within Groups		28,0	24	1,2		
	Total		100,5	28			
trade_union * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	9165,8	4	2291,5	12,652	,000
	Within Groups		4346,6	24	181,1		
	Total		13512,5	28			
employment * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	581,4	4	145,3	4,486	,008
	Within Groups		777,6	24	32,4		
	Total		1359,0	28			
Euromoney * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	8207,5	4	2051,9	27,658	,000
	Within Groups		1780,5	24	74,2		
	Total		9988,0	28			
FDL_net * Cluster Number of Case	Between Groups	(Combined)	216,2	4	54,1	8,149	,000
	Within Groups		159,2	24	6,6		
	Total		375,4	28			

Forrás: saját számítás

28. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszakra vonatkozó nem hierarchikus klaszterezéssel kapott öt csoport főbb tulajdonságai (csoportátlagok*)

	Nyugat-Európa	Észak-Európa	Dél-Európa	Kelet-Európa	"periférikus szigetországok"
unemployment	7,2	6,7	15,3	11,2	6,7
long_unemployment_per_u	43,3	22,7	58,3	44,1	45,7
long_unemployment	3,3	1,8	8,8	5,0	3,5
migration	1,8	1,7	3,1	-0,4	6,2
migration_diploma	10,8	10,6	7,5	8,8	44,1
shadow	16,5	18,3	25,0	30,6	24,1
strike	0,5	2,8	5,8	0,4	2,7
trade_union	29,4	75,8	26,2	34,6	59,1
employment	52,5	59,5	40,2	50,7	50,4
participation	58,5	66,9	49,1	58,3	54,8
FDI_out	6,8	5,2	2,5	0,3	1,8
Euromoney	89,2	91,6	88,3	52,6	81,5
FDI_inflow	6,0	4,7	1,6	3,7	9,0
FDI_net	-0,8	-0,5	-0,8	3,4	7,2
stock_exchange	81,8	71,6	49,2	13,4	41,6
growth	2,9	3,8	3,0	3,8	6,2
pop_density	198,8	36,1	136,5	74,7	445,3
population	27 091 258	4 795 713	48 311 825	32 796 872	1 614 061
GDP_capita	19 015	27 644	15 747	3 309	14 254
GDP_capita_PPP	25 787	29 899	24 563	9 389	22 512
school	9,3	9,9	8,4	10,0	9,8
GINI	32,4	25,6	35,3	33,0	31,1
urban_rate	73,5	79,4	71,6	64,3	72,8
remittance	1,0	0,4	0,4	0,5	0,5
social_transfers	22,8	22,9	23,6	13,6	14,1
education_GDP	4,7	6,9	4,5	4,8	4,9

Forrás: saját számítás

* számtani átlag

** az adatok leírása kapcsán lsd.: 15. melléklet

29. melléklet: A 2001-2008 közötti időszak változóinak korrelációs mátrixa

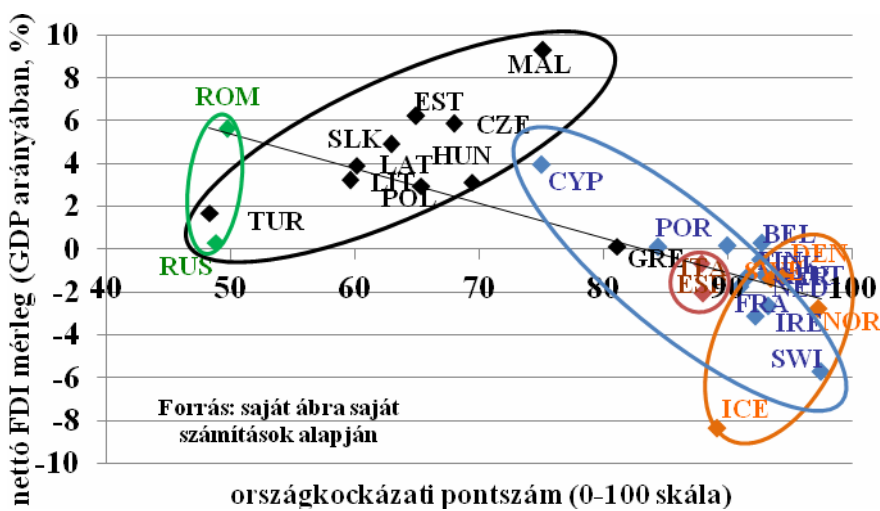
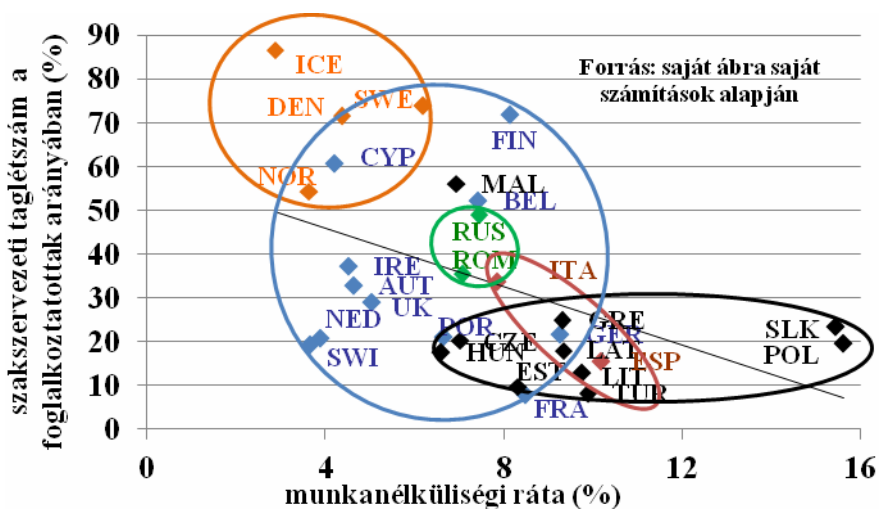
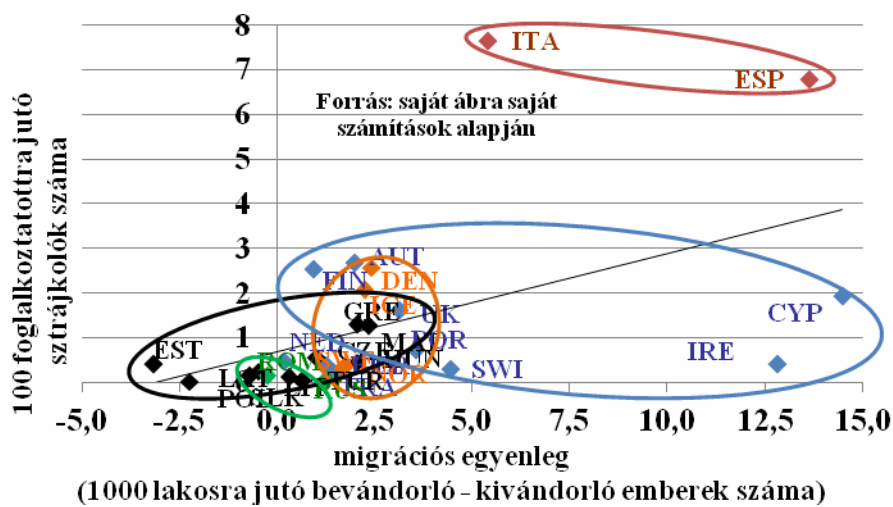
		unemp- loyment	migra- tion	shadow	strike	trade_ union	employ- ment	Euro- money	FDI_ net	FDI_ inflow	FDI_ out
unemp- loyment	Pearson Corr.	1	-,278	,381*	-,059	-,464*	-,682**	-,511**	,464*	-,133	-,515**
	Sig. (2-tailed)		,145	,041	,761	,011	,000	,005	,011	,491	,004
	N	29	29	29	29	29	29	29	29	29	29
migra- tion	Pearson Corr.		1	-,172	,499**	,159	,118	,338	-,279	-,039	,200
	Sig. (2-tailed)			,372	,006	,410	,542	,073	,142	,840	,297
	N		29	29	29	29	29	29	29	29	29
shadow	Pearson Corr.			1	-,115	-,120	-,411*	-,838**	,575**	,067	-,425*
	Sig. (2-tailed)				,554	,535	,027	,000	,001	,731	,021
	N			29	29	29	29	29	29	29	29
strike	Pearson Corr.				1	,149	-,132	,337	-,220	-,166	,034
	Sig. (2-tailed)					,441	,496	,073	,251	,389	,860
	N				29	29	29	29	29	29	29
trade_ union	Pearson Corr.					1	,520**	,340	-,260	,065	,280
	Sig. (2-tailed)						,004	,071	,173	,737	,142
	N					29	29	29	29	29	29
employ- ment	Pearson Corr.						1	,404*	-,577**	-,167	,336
	Sig. (2-tailed)							,030	,001	,387	,075
	N						29	29	29	29	29
Euro- money	Pearson Corr.							1	-,680**	-,112	,473**
	Sig. (2-tailed)								,000	,564	,009
	N							29	29	29	29
FDI_ net	Pearson Corr.								1	,357	-,520**
	Sig. (2-tailed)									,057	,004
	N								29	29	29
FDI_ inflow	Pearson Corr.									1	,612**
	Sig. (2-tailed)										,000
	N									29	29
FDI_ out	Pearson Corr.										1
	Sig. (2-tailed)										
	N										29

Forrás: saját számítás

* = 10%-os szinten szignifikáns, ** = 5%-os szinten szignifikáns,

*** = 1%-os szinten szignifikáns

30. melléklet: A mintában szereplő országok néhány hirschmani változó szerinti elrendeződése a 2001-2008 közötti időszakban

31. melléklet: Az 1995-2000 közötti időszak öt klaszterének gazdasági növekedését összehasonlító poszt-hoc teszt

	(I) Cluster Number of Case	(J) Cluster Number of Case	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Tukey HSD	1	2	-,8883	,8603	,838	-3,423	1,646
		3	-3,3146*	1,0339	,028	-6,361	-,269
		4	-,8902	,7217	,732	-3,016	1,236
		5	-,0846	1,2166	1,000	-3,669	3,500
	2	1	,8883	,8603	,838	-1,646	3,423
		3	-2,4263	1,1471	,246	-5,806	,953
		4	-,0018	,8761	1,000	-2,583	2,579
		5	,8037	1,3141	,972	-3,068	4,675
	3	1	3,3146*	1,0339	,028	,269	6,361
		2	2,4263	1,1471	,246	-,953	5,806
		4	2,4244	1,0471	,175	-,660	5,509
		5	3,2300	1,4338	,195	-,994	7,454
	4	1	,8902	,7217	,732	-1,236	3,016
		2	,0018	,8761	1,000	-2,579	2,583
		3	-2,4244	1,0471	,175	-5,509	,660
		5	,8056	1,2278	,964	-2,812	4,423
	5	1	,0846	1,2166	1,000	-3,500	3,669
		2	-,8037	1,3141	,972	-4,675	3,068
		3	-3,2300	1,4338	,195	-7,454	,994
		4	-,8056	1,2278	,964	-4,423	2,812
Scheffe	1	2	-,8883	,8603	,897	-3,755	1,979
		3	-3,3146	1,0339	,064	-6,760	,131
		4	-,8902	,7217	,820	-3,295	1,515
		5	-,0846	1,2166	1,000	-4,139	3,970
	2	1	,8883	,8603	,897	-1,979	3,755
		3	-2,4263	1,1471	,371	-6,249	1,396
		4	-,0018	,8761	1,000	-2,921	2,918
		5	,8037	1,3141	,984	-3,575	5,183
	3	1	3,3146	1,0339	,064	-,131	6,760
		2	2,4263	1,1471	,371	-1,396	6,249
		4	2,4244	1,0471	,284	-1,065	5,914
		5	3,2300	1,4338	,310	-1,548	8,008
	4	1	,8902	,7217	,820	-1,515	3,295
		2	,0018	,8761	1,000	-2,918	2,921
		3	-2,4244	1,0471	,284	-5,914	1,065
		5	,8056	1,2278	,979	-3,286	4,897
	5	1	,0846	1,2166	1,000	-3,970	4,139
		2	-,8037	1,3141	,984	-5,183	3,575
		3	-3,2300	1,4338	,310	-8,008	1,548
		4	-,8056	1,2278	,979	-4,897	3,286

Forrás: saját számítás,

Megj.: * a klaszterátlagok 5%-os szinten szignifikánsan eltérnek egymástól

32. melléklet: A 2000-2008 közötti időszak öt klaszterének gazdasági növekedését összehasonlító poszt-hoc teszt

	(I) Cluster Number of Case	(J) Cluster Number of Case	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Tukey HSD	1	2	,2567	1,0957	,999	-2,971	3,485
		3	-4,2421*	1,0957	,006	-7,470	-1,014
		4	-2,6977*	,6228	,002	-4,532	-,863
		5	-,2467	,8322	,998	-2,698	2,205
	2	1	-,2567	1,0957	,999	-3,485	2,971
		3	-4,4989*	1,4254	,032	-8,698	-,300
		4	-2,9544	1,1041	,088	-6,207	,298
		5	-,5035	1,2344	,994	-4,140	3,133
	3	1	4,2421*	1,0957	,006	1,014	7,470
		2	4,4989*	1,4254	,032	,300	8,698
		4	1,5444	1,1041	,634	-1,708	4,797
		5	3,9954*	1,2344	,026	,359	7,632
	4	1	2,6977*	,6228	,002	,863	4,532
		2	2,9544	1,1041	,088	-,298	6,207
		3	-1,5444	1,1041	,634	-4,797	1,708
		5	2,4510	,8433	,054	-,033	4,935
	5	1	,2467	,8322	,998	-2,205	2,698
		2	,5035	1,2344	,994	-3,133	4,140
		3	-3,9954*	1,2344	,026	-7,632	-,359
		4	-2,4510	,8433	,054	-4,935	,033
Scheffe	1	2	,2567	1,0957	1,000	-3,395	3,908
		3	-4,2421*	1,0957	,017	-7,893	-,591
		4	-2,6977*	,6228	,006	-4,773	-,622
		5	-,2467	,8322	,999	-3,020	2,527
	2	1	-,2567	1,0957	1,000	-3,908	3,395
		3	-4,4989	1,4254	,070	-9,249	,251
		4	-2,9544	1,1041	,164	-6,634	,725
		5	-,5035	1,2344	,996	-4,617	3,610
	3	1	4,2421*	1,0957	,017	,591	7,893
		2	4,4989	1,4254	,070	-,251	9,249
		4	1,5444	1,1041	,744	-2,135	5,224
		5	3,9954	1,2344	,060	-,118	8,109
	4	1	2,6977*	,6228	,006	,622	4,773
		2	2,9544	1,1041	,164	-,725	6,634
		3	-1,5444	1,1041	,744	-5,224	2,135
		5	2,4510	,8433	,111	-,359	5,261
	5	1	,2467	,8322	,999	-2,527	3,020
		2	,5035	1,2344	,996	-3,610	4,617
		3	-3,9954	1,2344	,060	-8,109	,118
		4	-2,4510	,8433	,111	-5,261	,359

Forrás: saját számítás

Megj.: * az klaszterátlagok 5%-os szinten szignifikánsan eltérnek egymástól

33. melléklet: Keresztmetszeti regressziós becslések OLS-módszerrel európai országok gazdasági növekedésére, 2001-2008 közötti időszakra

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
constant	-1,803 (-0,258)	-12,355*** (-3,493)	-11,385*** (-3,065)	2,201** (2,424)	3,224 (1,067)	-9,439** (-2,158)
unemployment	0,227* (1,845)	0,290** (2,5696)	0,335** (2,881)	0,239** (2,202)	0,178* (1,834)	0,371** (2,701)
migration	0,021 (0,323)					
shadow	0,041 (0,647)	0,175*** (5,106)	0,164*** (4,582)			
strike	-0,006 (-0,037)			-0,374* (-2,051)		
trade_union	-0,014 (-0,940)	-0,027** (-2,021)				
employment	0,182** (2,647)	0,207*** (3,729)	0,169*** (3,053)		0,139** (3,247)	0,190** (2,722)
Euromoney	-0,084** (-2,186)				-0,105*** (-6,981)	
FDI_net	0,000 (-0,002)					0,278** (2,771)
FDI_inflow	0,051 (0,749)					
FDI_out						
R-négyzet	0,756	0,640	0,579	0,270	0,737	0,407
korrigált R-négyzet	0,640	0,580	0,528	0,214	0,706	0,336
megfigyelések száma	29	29	29	29	29	29
globális F-próba	6,532***	10,670***	11,452***	4,812**	23,386***	5,722***
kondíciós index	94,1	40,3	36,0	5,7	35,8	32,4
homoszkedaszticitás	igen	igen	igen	igen	igen	igen

Forrás: saját számítás

Megj.: zárójelben a t-statisztikák értéke

* = 10%-os szinten szignifikáns, ** = 5%-os szinten szignifikáns,

*** = 1%-os szinten szignifikáns

33. melléklet – folytatás

	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
cosntant	-9,769*	0,148	0,733	-6,461**	3,994***	11,181***
	(-2,049)	(0,174)	(0,864)	(-2,148)	(9,307)	(9,094)
unemployment	0,383**					
	(2,500)					
migration						
shadow		0,156***	0,148***	0,190***		
		(4,202)	(4,189)	(5,098)		
strike			-0,324**		-0,398*	-0,122
			(-2,099)		(-2,044)	(-0,891)
trade_union				-0,034**		
				(-2,329)		
employment	0,193**			0,134**		
	(2,653)			(2,524)		
Euromoney						-0,095***
						(-6,006)
FDI_net						
FDI_inflow	0,287**					
	(2,553)					
FDI_out	-0,269**					
	(-2,425)					
R-négyzet	0,408	0,395	0,483	0,539	0,134	0,637
korrigált R-négyzet	0,309	0,373	0,443	0,484	0,102	0,609
megfigyelések száma	29	29	29	29	29	29
globális F-próba	4,136**	17,657***	12,144***	9,743***	4,177*	22,841***
kondíciós index	40,6	5,6	6,3	29,4	1,9	11,8
homoszkedaszticitás	igen	igen	igen	igen	igen	igen

Forrás: saját számítás

Megj.: zárójelben a t-statisztikák értéke

* = 10%-os szinten szignifikáns, ** = 5%-os szinten szignifikáns,

*** = 1%-os szinten szignifikáns

33. melléklet – folytatás

	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)
konstans	4,647***	7,804***	11,406***	3,350***	3,690***	4,162***
	(8,640)	(4,394)	(9,517)	(9,608)	(6,352)	(8,062)
unemployment						
migration						
shadow						
strike	-0,386**					
	(-2,072)					
trade_union						
employment		0,091**				
		(2,570)				
Euromoney		-0,115***	-0,100***			
		(-7,799)	(-6,726)			
FDI_net				0,227**		
				(2,479)		
FDI_inflow					0,186*	
					(1,716)	
FDI_out	-0,144*				-0,253**	-0,149*
	(-1,878)				(-2,558)	(-1,841)
R-négyzet	0,237	0,702	0,756	0,185	0,202	0,112
korrigált R-négyzet	0,179	0,679	0,640	0,155	0,141	0,079
megfigyelések száma	29	29	29	29	29	29
globális F-próba	4,048**	30,612***	6,532***	6,144**	3,291*	3,391*
kondíciós index	2,9	20,0	10,2	1,2	4,1	2,5
homoszkedaszticitás	igen	igen	igen	igen	igen	igen

Forrás: saját számítás

Megj.: zárójelben a t-statisztikák értéke

* = 10%-os szinten szignifikáns, ** = 5%-os szinten szignifikáns,

*** = 1%-os szinten szignifikáns

IRODALOMJEGYZÉK

- Adam, F. – Kristan, P. – Tomšič, M. (2009): Varieties of Capitalism in Eastern Europe (with Special Emphasis on Estonia and Slovenia). *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 42. No. 1. pp. 65-81.
- Adam, M. C. – Ginsburgh, V. (1985): The Effects of Irregular Markets on Macroeconomic Policy: Some Estimates for Belgium. *European Economic Review*, Vol. 29. No. 1. pp. 15-33.
- Adelman, J. I. (2013): *Worldly Philosopher: The Odyssey of Albert O. Hirschman*. Princeton University Press (megjelenés 2013. márciusban várható)
- Aghion, P. – Blanchard, O. J. (1994): On the Speed of Transition in Central Europe. In: Fischer, S. – Rotemberg, J. J. (eds): *NBER Macroeconomic Annual*, Vol. 9, MIT Press, pp. 283-320.
- Aguilera, R. V. – Jackson, G. (2003): The Cross-National Diversity of Corporate Governance: Dimensions and Determinants. *The Academy of Management Review*, Vol. 28. No. 3. pp. 447-465.
- Ahlquist, J. S. – Breunig, C. (2009): Country Clustering in Comparative Political Economy. MPIfG Discussion Paper 2009/5
- Akerlof, G. A. (1983): Loyalty Filters. *American Economic Review*, Vol. 73. No. 1. pp. 54-63.
- Albert, M. (1993): *Capitalism vs. Capitalism: How America's Obsession with Individual Achievement and Short-Term Profit Has Led to the Brink of Collapse*. Four Walls Eight Windows, New York
- Alexeev, M. – Pyle, W. (2001): Note on Measuring the Unofficial Economy in the Former Soviet Republics. William Davidson Working Paper No. 436. September 2001
- Almond, G. (1990): *A Discipline Divided. Schools and Sects in Political Science*. SAGE, Newbury Park – London – New Delhi
- Alvesson (2000): Social Identity and the Problem of Loyalty in Knowledge-Intensive Companies. *Journal of Management Studies*, Vol. 37. No. 8. pp. 1101-1123.
- Amable, B. (2003): *The Diversity of Modern Capitalism*. Four Walls Eight Windows, New York
- Amable, B. – Palombarini (2009): A Neorealist Approach to Institutional Change and the Diversity of Capitalism. *Socio-Economic Review*, Vol. 7. No. 1. pp. 123-143.
- Aoki, M. (1984): *The Economic Analysis of the Japanese Firm*. Contributions to Economic Analysis. North-Holland, Amsterdam

- Aoki, M. (1990): Toward an Economic Model of the Japanese Firm. *Journal of Economic Literature*, Vol. 28. No. 1. pp. 1-27.
- Averitt, R. T. (1972): The Liberation of American Politics from Economy. *Journal of Economic Issues*, Vol. 6. No. 1. pp. 29-34.
- Balatoni, A. – Törös, Á. (2010): Gazdaságfejlesztési modellek empirikus klasszifikációja és a poszt-szocialista növekedés szűk keresztmetszete. *Külgazdaság*, Vol. 54. No. 5-6. pp. 33-58.
- Balázs, Z. (1997): A hűségről. *Világosság*, Vol. 38. No. 8. pp. 43-52.
- Bandelj, N. (2003): Varieties of Capitalism in Central and Eastern Europe. For Presentation at the Society of Comparative Research, May 9-10 2003. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.202.13848&rep=rep18&type=pdf>. Letöltés ideje: 2010.09.30.
- Bara, Z. – Szabó, K. (2000): Gazdasági rendszerek és intézmények. In: Bara, Z. – Szabó, K. (szerk.) (2000): *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények: Bevezetés az összehasonlító gazdaságtanba*. Aula, Budapest, pp. 53-77.
- Barro, R. J. – Lee, J. (2011): Educational Attainment Dataset. <http://www.barrolee.com/>. Letöltés ideje: 2012.06.20.
- Barry, B. (1974): Review Article: 'Exit, Voice, and Loyalty'. *British Journal of Political Science*, Vol. 4. No. 1. pp. 79-107.
- Baumol, W. J. (1990): Entrepreneurship: Productive, Unproductive and Destructive. *Journal of Political Economy*, Vol. 98. No. 5. Part 1. pp. 893-919.
- Baumol, W. J. – Litan, R. E. – Schramm, C. J. (2007): *Good Capitalism, Bad Capitalism, and the Economics of Growth and Prosperity*. Yale University Press, New Haven and London
- Beck, T. – Clarke, G. – Groff, A. – Keefer, P. – Walsh, P. (2000): New Tools and New Tests in Comparative Political Economy. *The Database of Political Institutions*. World Bank Policy Research Working Paper No. 2283.
- Beck, T. – Clarke, G. – Groff, A. – Keefer, P. – Walsh, P. (2001): New Tools in Comparative Political Economy: The Database of Political Institutions. *The World Bank Economic Review*, Vol. 15. No. 1. pp. 165-176.
- Becker, U. (2007): Open Systemness and Contested Reference Frames and Change. A Reformulation of the Varieties of Capitalism Theory. *Socio-Economic Review*, Vol. 5. No. 2. pp. 261-286.
- Beckert, J. (2012): Capitalism as a System of Contingent Expectations. Toward a Sociological Microfoundation of Political Economy. MPIfG Discussion Paper 2012/4

- Benczes, I. (2000a): A csoda anatómiája I. Távol-keleti gazdasági rendszerek összehasonlító elemzése, Valóság, Vol. 43. No. 2. pp. 47-65.
- Benczes, I. (2000b): A csoda anatómiája II. Távol-keleti gazdasági rendszerek összehasonlító elemzése. Valóság, Vol. 43. No. 3. pp. 44-59.
- Bennett, J. C. (2001): The End of Capitalism and the Triumph of the Market Economy. http://explorersfoundation.org/archive/anglosphere_endcap.pdf. Letöltés ideje: 2011.10.10
- Berend, T. I. (2004): Változások Közép- és Kelet-Európában a 20. század utolsó negyedében. Fejlesztés és Finanszírozás, Vol. 2. No. 4. pp. 3-12.
- Berend, T. I. – Ránki, Gy. (1987): Európa gazdasága a 19. században 1780-1914. Gondolat, Budapest
- Berger, S. – Dore, R. (1996): National Diversity and Global Capitalism. Cornell University Press, Ithaca
- Bergheim, S. (2007): The Happy Variety of Capitalism. Deutsche Bank Research, 25 April 2007. http://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_EN-PROD/PROD0000000000209864.pdf. Letöltés ideje: 2012.08.08.
- Bergheim, S. (2008): Well-being in Germany. Deutsche Bank Research, 7 January 2008. http://www.dbresearch.de/PROD/DBR_INTERNET_EN-PROD/PROD0000000000219608.pdf
- Blanchard, O. (2006): A posztkommunista átmenet közgazdaságtana. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Blau, P. M. (1964): Exchange and Power in Social Life. John Wiley and Sons, New York
- Blyth, M. (2003): Same as it Never Was: Temporality and Typology in the Varieties of Capitalism. Comparative European Politics, Vol. 1. No. 2. pp. 215-225.
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2007): The State, Internationalization, and Capitalist Diversity in Eastern Europe. Competition & Change, Vol. 11. No. 2. pp. 89-115.
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2008): Állam, nemzetköziesedés és a kapitalizmus változatai Kelet-Európában. Fordulat, 2008. tél, pp. 8-36.
- Boliari, N. – Topyan, K. (2007): Conceptualizing Institutions And Organizations: A Critiacl Approach. Journal of Business & Economic Research, Vol. 5. No. 1. pp. 1-9.
- Borensztein, E. – De Gregorio, J. – Lee, J-W. (1998): How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth? Journal of International Economics, Vol. 45. No. 1. pp. 115-135.
- Boyer, R. (1990): The Regulation School: A Critical Introduction. Columbia University Press, New York
- Boyer, R. (2005): How and Why Capitalisms Differ. MPIfG Discussion Paper 2005/4

- Brewster, C. – Croucher, R. – Wood, G. – Brookes, M. (2007): Collective and Individual Voice: Convergence in Europe? *International Journal of Human Resource Management*, Vol. 18. No. 7. pp. 1246-1262.
- Brousseau, E. – Harnay, S. – Sattin, J. (2009): Building Institutional Indicators: Some Theoretical Perspectives and Methodological Propositions. http://economix.fr/pdf/colloques/2009_mlaw/EBSHJFS_29_09_09.pdf. Letöltés ideje: 2011.10.05.
- Buchen, C. (2004): What Kind of Capitalism is Emerging in Eastern Europe? Varieties of Capitalism in Estonia and Slovenia. Paper presented at the 13th Research Seminar on "Managing the Economic Transition", University of Cambridge, March 12th, 2004.
- Buchen, C. (2005): East European Antipodes: Varieties of Capitalism in Estonia and Slovenia. Prepared for Pre-Publication Conference "Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries" at Paisley University on 23-24 September 2005. <http://www.uws.ac.uk/schoolsdepts/business/cces/documents/clemensbuchen.pdf>. Letöltés ideje: 2011.10.20.
- Buhr, D. – Frankenberger, R. (2011): Varieties of (Incorporated) Capitalism. Conceptualizing Governance and State Business Relations in Autocracies. Paper presented at the IPSA ECPR Joint Conference, Sao Paulo, February 19, 2011. <http://saopaulo2011.ipsa.org/sites/default/files/papers/paper-879.pdf>. Letöltés ideje: 2011.10.21.
- Bunce, V. (1999): The Political Economy of Postsocialism. *Slavic Review*, Vol. 58. No. 4. pp. 756-793.
- Busch, A. (2005): Globalisation and National Varieties of Capitalism: The Contested Viability of the 'German Model'. *German Politics*, Vol. 14. No. 2. pp. 125-139.
- Campbell, J. L. (2004): *Institutional Change and Globalization*. Princeton University Press, Princeton
- Campbell, J. L. – Pedersen, O. K. (2007): The Varieties of Capitalism and Hybrid Success: Denmark in the Global Economy. *Comparative Political Studies*, Vol. 40. No. 3. pp. 307-332.
- Cannon, W. B. (1914): The Emergency Function of the Adrenal Medulla in Pain and the Major Emotions. *American Journal of Psychology*, Vol. 33. No. 2. pp. 356-372.
- Carney, M. – Gedajlovic, E. – Yang, X. (2009): Varieties of Capitalism: Toward an Institutional Theory of Asian Enterprise. *Asia Pacific Journal of Management*, Vol. 26. No. 3. pp. 361-380.

- Carstensen, K. – Toubal, F. (2004): Foreign Direct Investment in Central and Eastern European Countries: A Dynamic Panel Analysis. *Journal of Comparative Economics*, Vol. 32. No. 1. pp. 3-22.
- Casey, T. (2007): Comparative Capitalism and Economic Performance in the New Global Era. Paper presented at the 2007 Political Studies Conference, University of Bath, Bath, England, April 11-13 2007
- Cernat, L. (2002): Institutions and Economic Growth: Which Model of Capitalism for Central and Eastern Europe? *Journal of Institutional Innovation, Development, and Transition*, Vol. 6. pp. 18-34.
- Charman, K. (2007): Kazakhstan, A State-Led Liberalized Market Economy? In: Lane, D. – Myant, M. (eds): *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Palgrave Macmillan, New York, pp. 165-182.
- Chavance, B. (2002): Why National Trajectories of Post-Socialist Transformation Differ? *Journal of Economics and Business*, Vol. 5. No. 1. pp. 47- 65.
- Chavance, B. – Magnin, E. (2000): National Trajectories of Post-Socialist Transformation: Is There a Convergence towards Western Capitalism? In: Dobry, M. (ed): *Democratic and Capitalist Transformation in Eastern Europe*. Kluwer, Dordrecht
- Chester, L. (2011): Another Variety of Capitalism? The Australian Mode of Régulation. 13th Annual Conference of the Association of Heterodox Economists: The economists of tomorrow, Nottingham Trent University, 6-9 July 2011. http://www.hetecon.net/documents/ConferencePapers/2011Refereed/Chester_AHE2011044R.pdf. Letöltés ideje: 2012.08.11.
- CIA factbook: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2172.html>. Letöltés ideje: 2012.08.01.
- Cioffi, J. W. (2003): Expansive Retrenchment: The Regulatory Politics of Corporate Governance Reform and the Foundations of Finance Capitalism. Paper prepared for workshop, “The State after Statism: New State Activities in the Age of Globalization and Liberalization,” University of California Berkeley, 13-14, November, 2003 http://ies.berkeley.edu/research/files/SAS04/SAS04-Mechanisms_Regulation.pdf. Letöltés ideje: 2011.05.10.
- Clark, I. – Heyes, J. – Lewis, P. (2011): Verities of Capitalism: Neo-liberalism and the Economic Crisis of 2008-? Paper for presentation at the 6th ECPR General Conference, University of Iceland, 25-27 August 2011. <http://www.ecprnet.eu/MyECPR/proposals/reykjavik/uploads/papers/1679.pdf>. Letöltés ideje: 2011.12.13.
- Coase, R. (1937): The Nature of Firm. *Economica*, Vol. 16. No. 4. pp. 386-405.

- Colomer, J. M. (2000): Exit, Voice, and Hostility in Cuba. *International Migration Review*, Vol. 34. No. 2. pp. 423-442.
- Cornia, G. A. (2010): Transition, Structural Divergence, and Performance. UNU-WIDER Working Paper No. 2010/31. March 2010
- Crouch, C. (2005a): Capitalist Diversity and Change: Recombinant Governance and Institutional Entrepreneurs. Oxford University Press, Oxford
- Crouch, C. (2005b): Models of Capitalism. *New Political Economy*, Vol. 10. No. 4. pp. 439-456.
- Crouch, C. – Streeck, W. (eds) (1997): The Political Economy of Modern Capitalism: Mapping Convergence and Diversity. SAGE, London
- Crowley, S. (2008): Does Labor Still Matter? East European Labor and Varieties of Capitalism. NCEER Working Paper, 2 April 2008.
- Cyert, R. M. – March, J. G. (1963): A Behavioral Theory of the Firm. Engelwood Cliffs http://www.google.com/books?hl=hu&lr=&id=W_K9JJ7xdilC&oi=fnd&pg=PR7&dq=cyert+%22a+behavioral+theory%22&ots=Nil3mWZf8N&sig=M7B3ANZX5JTqq2CXJ9q3bejYXdc#v=onepage&q&f=false. Letöltés ideje: 2011.02.12.
- Csaba, L. (1995): A nemzetközi pénzügyi szervezetek és a kelet-európai rendszerátalakító politika. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 42. No. 2. pp. 117-138.
- Csaba, L. (2000): A rendszerváltás második szakasza. *Valóság*, Vol. 43. No. 1. pp. 13-28.
- Csaba, L. (2007): Átmenet vagy spontán rend(etlenség)? *Közgazdasági Szemle*, Vol. 54, No. 9. pp. 757-773.
- Dahrendorf, R. (1990): Reflections on the Revolutions in Europe. Chatto and Winds, London
- Deeg, R. – Jackson, G. (2007): Towards a More Dynamic Theory of Capitalist Variety. *Socio-Economic Review*, Vol. 5. pp. 149-179.
- Della Sala, V. (2004): The Italian Model of Capitalism: On the Road between Globalization and Europeanization? *Journal of European Public Policy*, Vol. 11. No. 6. pp. 1041-1057.
- Dixon, A. D. (2010): Variegated Capitalism and the Geography of Finance: Towards a Common Agenda. *Progress in Human Geography*, Vol. 32. No. 2. pp. 193-210.
- Doctor, M. (2010): Is Brazilian Capitalism at an Institutional Equilibrium? A Varieties of Capitalism Approach. *Desenvolvimento em Debate*, Vol. 1. No. 1. pp. 51-69.
- Dowding, K. – John, P. (2008): The Three Exit, Three Voice and Loyalty Framework: A Test with Survey Data on Local Services. *Political Studies*, Vol. 56. pp. 288-311.

- Dowding, K. – John, P. – Mergoupis, T. – van Vugt, M. (2000): Exit, Voice and Loyalty: Analytic and Empirical Developments. *European Journal of Political Research*, Vol. 37. No. 4. pp. 469-495.
- Drahokoupil, J. (2009): After Transition: Varieties of Political-Economic Development in Eastern Europe and the Former Soviet Union. *Comparative European Politics*, Vol. 7. No. 2. pp. 279-298.
- Drahokoupil, J. – Myant, M. (2012): Putting Capitalism Research in its Place: Varieties of Capitalism in Transition Economies. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2055200
- Dupuy, C. – Lavigne, S. – Nicet-Chenaf, D. (2010): Does Geography Still Matter? Evidence on the Portfolio Turnover of Large Equity Investors and Varieties of Capitalism. *Economic Geography*, Vol 86. No. 1. pp. 75-98.
- Ellerman, D. (2005): The Two Institutional Logics: Exit-Oriented Versus Commitment Oriented Institutional Designs. *International Economic Journal*, Vol. 19. No. 2. pp. 147-168.
- Ellerman, D. (2012): Is Wall Street Capitalism really „The Model”? http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1988259. Letöltés ideje: 2012.08.16.
- Esping-Andersen, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, Polity Press
- Estevez-Abe, M. – Iversen, T. – Soskice, D. (1999): Social Protection and the Formation of Skills: Reinterpretation of the Welfare State. <http://homepage3.nifty.com/ronten/article-SocialProtection.pdf>. Letöltés ideje: 2011.08.16.
- Estevez-Abe, M. – Iversen, T. – Soskice, D. (2001): Social Protection and the Formation of Skills: A Reinterpretation of the Welfare State. In: Hall, P. A. – Soskice, D. (eds): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press, New York, pp. 145-183.
- Eurofund honlap: <http://www.eurofound.europa.eu/areas/qualityoflife/eurlife/index.php?template=3&radioindic=158&idDomain=3>. Letöltés ideje: 2012.08.01.
- Euromoney honlap: <http://www.euromoneycountryrisk.com/> Letöltés ideje: 2012.06.01.
- Factfish honlap: <http://www.factfish.com/statistic/net%20migration%20rate>. Letöltés ideje: 2012.08.01.
- Fairris, D. (1995): From Exit to Voice in Shopfloor Governance: The Case of Company Unions. *The Business History Review*, Vol. 69. No. 4. pp. 494-529.

- Farkas, B. (2011a): A közép-kelet-európai piacgazdaságok fejlődési lehetőségei az Európai Unióban. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 58. No. 5. pp. 412-429.
- Farkas, B. (2011b): A piacgazdaság intézményrendszere az Európai Unió új tagállamaiban. *Statistikai Szemle*, Vol. 89. No. 1. pp. 50-76.
- Farrell, D. – Petersen, J. C. (1982): Patterns of Political Behavior in Organizations. *The Academy of Management Review*, Vol. 7. No. 3. pp. 403-412.
- Featherstone, K. (2008): 'Varieties of Capitalism' and the Greek Case: Explaining the Constraints on Domestic Reform? GreeSE Paper No. 11. Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, February 2008. <http://www2.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/pdf/GreeSE/GreeSE11.pdf>. Letöltés ideje: 2011.09.16.
- Feldmann, M. (2007): The Origins of Varieties of Capitalism: Lessons from Post-Socialist Transition in Estonia and Slovenia. In: Hancké, B. (ed.) (2009): *Debating Varieties of Capitalism: A Reader*. Oxford University Press, Oxford, pp. 328-350.
- Fishback, P. V. (1998): Operations of "Unfettered" Labor Markets: Exit and Voice in American Labor Markets at the Turn of the Century. *Journal of Economic Literature*, Vol. 36. No. 2. pp. 722-765.
- Freeman, R. B. (1980): The Exit-Voice Tradeoff in the Labor Market: Unionism, Job Tenure, Quits, and Separations. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 94. No. 4. pp. 643-673.
- FreeTheWorld honlap: EFW dataset, <http://www.freetheworld.com/2011/2011/Dataset.xls>. Letöltés ideje: 2012.08.01.
- Fukuyama, F. (1995): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa, Budapest
- Gambarotto, F. – Solari, S. (2007): Regional Dispersion of Economic Activities and Models of Capitalism in Europe. Marco Fanno Working Paper No. 61. November 2007. <http://www.decon.unipd.it/assets/pdf/wp/20070061.pdf>. Letöltés ideje: 2011.08.16.
- Gassler, R. S. (2003): *Beyond Profit and Self-Interest. Economics with a Broader Scope*. Edward Elgar, Cheltenham
- Gelauff, G. M. M. – den Broeder, C. (1996): Governance of Stakeholder Relationships. The German and Dutch Experience. Research Memorandum No. 127, CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis, April 1996, <https://www.cpb.nl/sites/default/files/publicaties/download/governance-stakeholder-relationships-german-and-dutch-experience.pdf>. Letöltés ideje: 2010.10.18.
- Gerschenkron, A. (1962): *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts

- Goodin, R. E. (2003): Choose Your Capitalism? Comparative European Politics, Vol. 1. No. 2. pp. 203-213.
- Gorden, W. I. (1988): Range of Employee Voice. Employee Responsibilities and Rights Journal, Vol. 1. No. 4. pp. 283-299.
- Gordon, P. – Richardson. H. W. (2004): Exit and Voice in U.S. Settlement Change. The Review of Austrian Economics, Vol. 17. No. 2-3. pp. 187-202.
- Graham, J. W. – Keeley, M. (1992): Hirschman's Loyalty Construct. Employee Responsibilities and Rights Journal, Vol 5. No. 3. pp. 191-200.
- Green, A. – Mostafa, T. – Preston, J. (2010): The Chimera of Competiveness: Varieties of Capitalism and the Economic Crisis. LLAKES Research Paper No. 8.
- Greskovits, B. (1995): Latin-Amerika sorsára jut-e Kelet-Közép-Európa? Gazdasági reform és politikai stabilitás az új demokráciákban. Politikatudományi Szemle, Vol. 4. No. 1. pp. 63-94.
- Greskovits, B. – Bohle, D. (2007): A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet-Közép-Európában. Politikatudományi Szemle, Vol. 16. No. 2. pp. 7-32.
- Grimalda, G. – Barlow, D. – Meschi, E. (2010): Varieties of Capitalisms and Varieties of Performances: Accounting for Inequality in Post-Soviet Union Transition Economies. International Review of Applied Economics, Vol. 24. No. 3. pp. 379-403.
- Groenewegen, J. (1997): Institutions of Capitalisms: American, European, and Japanese Systems Compared. Journal of Economic Issues, Vol. 31. No. 2. pp. 333-347.
- Hagedoorn, M. – van Ypern, N. W. – van de Vliert, E. – Buunk, B. P. (1999): Employees' Reaction to Problematic Events: A Circumplex Structure of Five Categories of Response, and the Role of Job Satisfaction. Journal of Organizational Behaviour, Vol. 20. No. 3. pp. 309-321.
- Haggard, S. (2003): Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage by Peter Hall, David Soskice. Review Article. The Business History Review, Vol. 77. No. 2. pp. 352-355.
- Hall, P. A. – Gingerich, D. W. (2001): Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Macroeconomy: An Empirical Analysis. <http://www.jourdan.ens.fr/amable/comple/papiers/Peter%20Hall.pdf>. Letöltés ideje: 2011.08.16.
- Hall, P. A. – Gingerich, D. W. (2004): Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Macroeconomy. An Empirical Analysis. MPIfG Discussion Paper 04/5. September 2004

- Hall, P. A. – Gingerich, D. A. (2009): Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Political Economy. *British Journal of Political Science*, Vol. 39. No. 3. pp. 449-482.
- Hall, P. A. – Soskice, D. (2001a): Introduction. In: Hall, P. A. – Soskice, D. (eds): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. New York, Oxford University Press, pp. 1-68.
- Hall, P. A. – Soskice, D. (eds) (2001b): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. New York, Oxford University Press
- Halmi, G. (2005): Hans Kelsen és a magyar Alkotmánybíróság. *Világosság*, Vol. 46. No. 11. pp. 3-14.
- Hármori, B. (1998): Kutyastratégiák: fenyegetés, sarcolás, erőszak az átmeneti országok fejlődő piacain. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 45. No. 12. pp. 1096-1111.
- Hancké, B. (2009): Varieties of European Capitalism and their Transformation. In: Heywood, P. – Jones, E. – Rhodes, M. – Sedelmeier, U. (eds): *Developments in European Politics 2*, Palgrave MacMillan 2009. pp. 155-172.
http://pluto.mscc.huji.ac.il/~mshalev/ppe/Hancke_Varieties%20of%20European%20Capitalism.pdf. Letöltés ideje: 2011.07.27.
- Hancké, B. – Rhodes, M. – Thatcher, M. (2007): Introduction: Beyond Varieties of Capitalism. In: Hancké, B. – Rhodes, M. – Thatcher, M. (eds): *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford, Oxford University Press, pp. 4-38.
- Harcourt, M. – Wood, G. – Harcourt, S. (2004): Do Unions Affect Employer Compliance with the Law? New Zealand Evidence for Age Discrimination. *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 42. No. 3. pp. 527-541.
- Havrylyshyn, O. – van Rooden, R. (2000): Institutions Matter in Transition, but So Do Policies. IMF Working Paper No. 2000/70.
- Hardie, I. (2007): Trading the Risk: Financialisation, Loyalty and Emerging Market Government Policy Autonomy. PhD dissertation, Politics, University of Edinburgh.
<http://www.era.lib.ed.ac.uk/handle/1842/2744>. Letöltés ideje: 2011.04.30.
- Hardie, I. (2008): Financialization, Loyalty and the Rise of Short-Term Shareholder Value. Paper prepared for ESCR, 'Financialization of Competitiveness', Northumbria University, 25 April 2008
- Hay, C. (2004): Common Trajectories, Variable Paces, Divergent Outcomes? Models of European Capitalism under Conditions of Complex Economic Interdependence. *Review of International Political Economy*, Vol. 11. No. 2. pp. 231-262.

- Hayakawa, K. – Kimura, F. – Lee, H. (2011): How Does Country Risk Matter for Foreign Direct Investment? IDE Discussion Paper No. 281. February 2011
- Hayter, S. – Stoevska, V. (2011): Social Dialogue Indicators. International Statistical Inquiry 2008-09. Technical Brief. November 2011. ILO, Geneva
- Hellman, J. S. – Jones, G. – Kaufmann, D. (2000): Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition. World Bank Policy Research Working Paper No. 2444.
- Helper, S. (1990): Comparative Supplier Relations in the U.S. and Japanese Auto Industries: An Exit/Voice Approach. Business and Economic History, Vol. 19. No. 2. pp. 153-162.
- Hirschman, A. O. (1970): Exit, Voice, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations, and States. Harvard University Press Cambridge, Massachusetts and London, England
- Hirschman, A. O. (1980): Exit, Voice, and Loyalty: Further Reflections and a Survey of Recent Contributions. The Milbank Memorial Fund Quarterly. Health and Society, Vol. 58. No. 3. pp. 430-453.
- Hirschman, A. O. (1993): Exit, Voice, and the Fate of the German Democratic Republic: An Essay in Conceptual History. World Politics, Vol. 45. No. 2. pp. 173-202.
- Hirschman, A. O. (1995): Kivonulás, tiltakozás, hűség. Osiris, Budapest
- Hirschman, A. O. (2000a): Egy eltérő vélemény megvallása: a gazdasági fejlődés stratégiájának újragondolása. In: Hirschman, A. O.: Versengő nézetek a piaci társadalomról és egyéb újkéletű írások. Jószöveg Műhely, Budapest, pp. 11-46.
- Hirschman, A. O. (2000b): Kilépés és beleszólás: egy bővülő befolyási övezet. In: Hirschman, A. O. (2000): Versengő nézetek a piaci társadalomról és egyéb újkéletű írások. Jószöveg Műhely, Budapest, pp. 87-111.
- Hiscox M. J. (2004): International Capital Mobility and Trade Politics: Capital Flows, Political Coalitions, and Lobbying. Economics & Politics, Vol. 16. No. 4. pp. 253-285.
- Hiscox, M. J. – Rickard, S. L. (2002): Birds of a Different Feather? Varieties of Capitalism, Factor Specificity, and Interindustry Labor Movements. August 2002. <http://personal.lse.ac.uk/RICKARD/hiscox.pdf>. Letöltés ideje: 2011.09.16.
- Hodgson, G. M. (1995): Varieties of Capitalism from the Perspectives of Veblen and Marx. Journal of Economic Issues, Vol. 29. No. 2. pp. 575-584.
- Hodgson, G. M. (1996): Varieties of Capitalism and Varieties of Economic Theory. Review of International Political Economy, Vol. 3. No. 3. pp. 380-43.
- Hodson, R. (1997): Individual Voice on the Shop Floor: The Role of Unions. Social Forces, Vol. 75. No. 4. pp. 1183-1212.

- Hoffmann, B. (2004a): Exit, Voice, and the Lessons from the Cuban Case. Conceptual Notes on the Interaction of Emigration and Political Transformation. IIK Working Papers No. 19. September 2004
- Hoffmann, J. (2004b): Co-ordinated Continental European Market Economies Under Pressure From Globalisation: Germany's "Rhine-land capitalism". German Law Journal, Vol. 58. No. 8. pp. 986-1002.
- Hollingsworth, J. R. – Boyer, R. (eds) (1997): Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions. Cambridge University Press, Cambridge
- Homans, G. C. (1961): Social Behavior: Its Elementary Forms. New York, Harcourt, Brace & World
- Hopkin J. – Blyth, M. (2004): How Many Varieties of Capitalism? Structural Reform and Inequality in Western Europe. Paper prepared for Panel 'Worlds of Welfare, Hybrid Systems, and Political Choice: Do Welfare Regimes Constrain Anti-Inequality Programmes?' Annual meeting of American Political Science Association, 1-5 September 2004. <http://personal.lse.ac.uk/hopkin/apsahopkinblyth.pdf>. Letöltés ideje: 2011.08.16.
- Höpner, M. (2007): Coordination and Organization. The Two Dimensions of Nonliberal Capitalism. MPIfG Discussion Paper, 2007/12
- Höpner, M. – Schäfer, A. (2007): A New Phase of European Integration: Organised Capitalisms in Post-Ricardian Europe. MPIfG Discussion Paper, 2007/04
- Höpner, M. – Schäfer, A. (2012): Integration among Unequals. How the Heterogeneity of European Varieties of Capitalism Shapes the Social and Democratic Potential of the EU. MPIfG Discussion Paper, 2012/05
- Horváth, G. (2006): A munkapiaci intézmények hatása a munkanélküliségi rátára. Közgazdasági Szemle, Vol. 53. No. 9. pp. 744-768.
- Howell, C. (2003): Varieties of Capitalism. And Then There Was One? Politics, Vol. 36. No. 1. pp. 103-124.
- Huefner, J. C. – Hunt, H. K. (1992): Brand and Store Avoidance: The Behavioral Expression of Dissatisfaction. Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior, Vol. 5. pp. 228-232.
- Huefner, J. C. – Hunt, H. K. (1994): Extending the Hirschman Model: When Voice and Exit Don't Tell the Whole Story. Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior, Vol. 7. pp. 267-270.
- Huntington, S. P. (1968): Political Order in Changing Societies. Yale University Press, New Haven

- Hyman (2004): Varieties of Capitalism, National Industrial Relation Systems and Transnational Challenges. In: Harzing, A. – Van Ruysseveldt, J. (eds): International Human Resource Management. SAGE, London, pp. 411-432.
- ICTWSS honlap: <http://www.uva-aias.net/208>. Letöltés ideje: 2012.08.01.
- ILO LABORSTA honlap: <http://laborsta.ilo.org/>. Letöltés ideje: 2012.08.01.
- Inglehart, R. F. (2008): Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. West European Politics, Vol. 31. No. 1-2. pp. 130-146.
- Iversen, T. – Cusack, T. R. (2000): The Causes of Welfare State Expansion: Deindustrialization or Globalization? World Politics, Vol. 52. No. 3. pp. 313-349.
- Iversen, T. (2006): Democracy and Capitalism. In: Wittman, D. – Weingast, B. (eds): Oxford Handbook of Political Economy. Oxford University Press, Oxford, pp. 601-623.
- Jackson, G. – Deeg, R. (2006): How Many Varieties of Capitalism? Comparing the Comparative Institutional Analyses of Capitalist Diversity. MPIfG Discussion Paper 2006/02
- Jackson, G. – Miyajima, H. (2007): Varieties of Capitalism, Varieties of Markets: Mergers and Acquisitions in Japan, Germany, France, the UK and US. RIETI Discussion Paper Series 07-E-054 <http://www.rieti.go.jp/jp/publications/dp/07e054.pdf>. Letöltés ideje: 2011.10.13.
- Jánossy, F. (1966): A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Juhász, R. (2010): Posztoszocialista fejlődési pályák, Közgazdasági Szemle, Vol. 57. No. 3. pp. 222-240.
- Kang, N. (2006): A Critique of "Varieties of Capitalism" Approach. ICCSR Research Paper No. 45-2006
- Kassing, J. W. (1997): Articulating, Antagonizing, and Displacing: A Model of Employee Dissent. Communications Studies, Vol. 48. No. 4. pp. 311-332.
- Kassing, J. W. (2000): Investigating the Relationship between Organizational Dissent Scale. Management Communication Quarterly, Vol. 12. No. 2. pp. 183-230.
- Katzenstein, P. J. (1985): Small States in World Markets. Cornell University Press, Ithaca
- Keefer, P. (2010): DPI2010 Database of Political Institutions: Changes and Variable Definitions. http://siteresources.worldbank.org/INTRES/Resources/469232-1107449512766/DPI2010_Codebook2.pdf. Letöltés ideje: 2012.06.14.
- Keeley, M. – Graham, J. W. (1991): Exit, Voice, and Ethics. Journal of Business Ethics, Vol. 10. No. 5. pp. 349-355.

- Kenworthy, L. (2006): Institutional Coherence and Macroeconomic Performance. *Socio-Economic Review*, Vol. 4. No. 1. pp. 69-91.
- Killion, M. U. (2010): Post-Global Financial Crisis: The Measure of the 'Beijing Consensus' as a Variety of Capitalisms. 2 November 2010 http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1701868. Letöltés ideje: 2011.11.13.
- King, B. G. – Soule, S. A. (2007): Social Movements as Extra-Institutional Entrepreneurs: The Effect of Protests on Stock Price Returns. *Administrative Science Quarterly*, Vol. 52. No. 3. pp. 413-442.
- King, L. (2002): Postcommunist Divergence: A Comparative Analysis of the Transition to Capitalism in Poland and Russia. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 37. No. 3. pp. 3-34.
- King, L. (2007): Central European Capitalism in Comparative Perspective. In: Hancké, B. – Rhodes, M. – Thatcher, M. (eds): *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford, Oxford University Press, pp. 307-327.
- King, L. (2010): The Role of Existing Theory and the Need for a Theory of Capitalism in Central Eastern Europe. *Emecon*, No. 1. [http://www.emecon.eu/archive/info/?tx_damfrontend_pi1\[showUid\]=10&tx_damfrontend_pi1\[backPid\]=42](http://www.emecon.eu/archive/info/?tx_damfrontend_pi1[showUid]=10&tx_damfrontend_pi1[backPid]=42). Letöltés ideje: 2011.10.13.
- Kingshott, R. P. J. – Dincer, O. (2008): Determinants of Public Service Employee Corruption: A Conceptual Model from the Psychological Contract Perspective. *Journal of Industrial Relations*, Vol. 50. No. 1. pp. 69-85.
- Kitschelt, P. L. – Marks, G. – Stephens, J. D. (eds) (2000): *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*. Cambridge University Press, Cambridge
- Knell, M. – Srholec, M. (2007): Diverging Pathway in Central and Eastern Europe. In: Lane, D. – Myant, M. (eds): *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Palgrave Macmillan, New York, pp. 40-62.
- Knogler, M. – Lankes, F. (2012): Social Models in the Enlarged European Union: Policy Dimensions and Country Classification. *Comparative Economic Studies*, Vol. 54. No. 1. pp. 149-172.
- Kolarska, L. – Aldrich, H. (1980): Exit, Voice, and Silence: Consumers' and Managers' Responses to Organizational Decline. *Organization Studies*, Vol. 1. No. 1. pp. 41-58.
- Konzelmann, S. (2011): Anglo-Saxon Capitalism in Crisis? Models of Liberal Capitalism and the Preconditions for Financial Stability. Centre for Business Research Working Paper. No. 422.

- Kornai, J. (1993): Útkeresés. Századvég Kiadó, Budapest
- Kornai, J. (2008): A kapitalizmus néhány rendszerspecifikus vonása. Közgazdasági Szemle, Vol. 55. No. 5. pp. 377-394.
- Kornai, J. (2010a): Hiánygazdaság - többletgazdaság. Tanulmány a piac elméletéről I. rész. Közgazdasági Szemle, Vol. 57. No. 11. pp. 925-957.
- Kornai, J. (2010b): Hiánygazdaság - többletgazdaság. Tanulmány a piac elméletéről II. rész. Közgazdasági Szemle, Vol. 57. No. 12. pp. 1021-1044.
- Kornelakis, A. (2011): Dual Convergence or Hybridization? Institutional Change in Italy and Greece from the Varieties of Capitalism Perspective. CEU Political Science Journal, Vol. 6. No. 1. pp. 47-82.
- Kovács, E. (2006): Pénzügyi adatok statisztikai elemzése. Tanszék Kft, Budapest
- Kovács, J. M. (2007): A heterodoxia magánya. Lányi Kamilla írásairól. Közgazdasági Szemle, Vol. 54. No. 7-8. pp. 644-681.
- Kozma, F. (1998): A félperiféria. Aula, Budapest
- Kozma, F. (2001): Külgazdasági stratégia. Aula, Budapest
- Kuhn, T. (1984): A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat Kiadó, Budapest
- Kuokstis, V. (2011): What Type of Capitalism Do the Baltic Countries Belong to? Emecon. No. 1. <http://www.emecon.eu/current-issue/second/vytautas-kuokstis>. Letöltés ideje: 2011.09.13.
- Landau, J. (2009): To Speak or Not To Speak: Predictors of Voice Propensity. Journal of Organizational Culture, Communications and Conflict, Vol. 13. No. 1. pp. 35-54.
- Lane, C. – Bachmann, R. (1996): The Social Constitution of Trust: Supplier Relations in Britain and Germany. Organization Studies, Vol. 17. No. 3. pp. 365-395.
- Lane, D. (2000): What Kind of Capitalism for Russia? A Comparative Analysis. Communist and Post-Communist Studies, Vol. 33. No. 4. pp. 485-504.
- Lane, D. (2005): Emerging Varieties of Capitalism in Former State Socialist Societies. Competition & Change, Vol. 9. No. 3. pp. 227-247.
- Lane, D. (2007): Post-State Socialism: A Diversity of Capitalism? In: Lane, D. – Myant, M. (2007): Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries. Palgrave Macmillan, Basingstoke, pp. 40-62.
- Lane, J. – Ersson, S. (1986): Political Institutions, Public Policy and Economic Growth. Scandinavian Political Studies, Vol. 9. No. 1. pp. 19-34.
- Lányi, K. (1979): Vállalatok, piacok, versenyhelyzet. Kísérlet a vállalatok vállalati környezetének leírására. Külgazdaság, Vol. 23. No. 10, pp. 26-37.
- Lányi, K. (2001): Vázlat a globalizációnak nevezett jelenségkör értelmezéséről. Közgazdasági Szemle, Vol. 48. pp. 498-519.

- Lechavalier, S. (2009): The Diversity of Capitalism and Heterogeneity of Firms – A Case Study of Japan during the Lost Decade. *Evolutionary and Institutional Economics Review*, Vol. 4. No. 1. pp. 113-142.
- Leck, J. D. – Saunders, D. M. (1992): Hirschman's Loyalty: Attitude or Behavior? *Employee Responsibilities and Rights Journal*, Vol. 5. No. 3. pp. 219-230.
- Lee, H. – Rajan, R. S. (2011): Foreign Direct Investment in the APEC Region: The Role of Country Risk. *Journal of Korea Trade*, Vol. 15. No. 3. p. 89-123.
- Leibenstein, H. (1966): Allocative Efficiency vs. "X-Efficiency". *American Economic Review*, Vol. 56. No. 3. pp. 392-415.
- Lengyel, Gy. (2001): Action Potential, Exit and Radical Voice. *Angewandte Sozialforschung*, Vol. 22. No. 1-2. pp. 44-56.
- Lepenes, P. H. (2008): Possibilism: An Approach to Problem-Solving Derived from the Life and Work of Albert O. Hirschman. *Development and Change*, Vol. 39. No. 3. pp. 437-459.
- Li, X. – McHale, J. (2006): Does Brain Drain Lead to Institutional Gain? A Cross Country Empirical Investigation. http://dse.univr.it/espe/documents/Papers/D/5/D5_3.pdf. Letöltés ideje: 2011.06.14.
- Luchak, A. A. (2003): What Kind of Voice Do Loyal Employees Use? *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 41. No. 1. pp. 115-134.
- Luly, T. (2012): The Varieties of Capitalism Dichotomy (and Beyond) in Post-Communist States. *Vestnik*, Issue 11, http://www.sras.org/the_varieties_of_capitalism_dichotomy_and_beyond_in_post-communist_states. Letöltés ideje: 2012.08.20.
- Ma, S. (1993): The Exit, Voice, and Struggle to Return of Chinese Political Exiles. *Pacific Affairs*, Vol. 66. No. 3. pp. 368-385.
- MacDonald, J. S. (1963): Agricultural Organisation, Migration and Labour Militancy in Rural Italy. *Economic History Review*, Vol. 16. No. 1. pp. 61-75.
- Marcuse, H. (1964): *One-Dimensional Man*. Beacon Press, Boston
- Martin, R. (2008): Post-socialist Segments Capitalism: The Case of Hungary. *Developing Business System Theory. Human Relations*, Vol. 61. No. 1. pp. 131-159.
- Martínez, J. – Molyneux, M. – Sánchez-Ancochea, D. (2009): Latin American Capitalism: Economic and Social Policy in Transition. *Economy and Society*, Vol. 38. No. 1. pp. 1-16.
- Marx, K. – Engels, F. (1998): *Kommunista Kiáltvány*. Scolar Kiadó, Budapest

- Mayes, B. T. – Ganster, D. C. (1988): Exit and Voice: A Test of Hypotheses Based on Fight/Flight Responses to Job Stress. *Journal of Organizational Behavior*, Vol. 9. No. 3. pp. 199-216.
- Mazumdar, S. (2010): Indian Capitalism. A Case that Doesn't Fit? ISID Working Paper. No. 10.
- McMenamin, I. (2003): Is there an East-Central European Variety of Democratic Capitalism? A Twenty-Two Country Cluster Analysis. DCU Working Paper No. 5/2003
- McMenamin, I. (2004): Varieties of Capitalist Democracy: What Difference Does East-Central Europe Make? *Journal of Public Policy*, Vol. 24. No. 3. pp. 259-274.
- Meardi, G. (2007): More Voice after More Exit? Unstable Industrial Relations in Central Eastern Europe. *Industrial Relations Journal*, Vol. 38. No. 6. pp. 503-523.
- Mendelski, M. (2007): Can Ottoman Bureaucratic and Institutional Legacy Explain the Divergent Institutional Performance of Post-Communist Transition Countries? April 2007. <http://www.isnie.org/assets/files/papers2007/mendelski.pdf>. Letöltés ideje: 2012.06.19.
- Mendelski, M. (2008): The Varieties of Capitalism Approach Goes East: Institutional Complementarities and Law Enforcement During Post-Communist Transition. September 2008. http://www.centralasiaproject.de/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=19&dir=DESC&order=name&Itemid=7&limit=5&limitstart=10. Letöltés ideje: 2012.08.09.
- Mendelski, M. (2009): Varieties of Capitalism Approach and the New Institutional Economics of History: Towards an Integrated Framework of Institutional Change. Paper presented at the annual meeting of the SASE Annual Conference, Sciences Po, Paris, France, Jul 16, 2009. http://www.allacademic.com/meta/p309922_index.html. Letöltés ideje: 2012.08.10.
- Mészáros, Á. (2004): A magyarországi közvetlen működőtőke-beruházások exportenklávé jellege. *Külgazdaság*, Vol. 48. No. 4. pp. 48-60.
- Meyer, J. P. – Allen, N. J. (1991): A Three-Component Conceptualization of Organizational Commitment. *Human Resource Management Review*, Vol. 1. No. 1. pp. 61-89.
- Mike, K. (2008): Kivonulás, tiltakozás és hűség az Európai Unióban. A specifikus beruházások jelentősége. *Századvég*, Vol. 50. No. 4. pp. 79-117.

- Minsky, H. (1991): The Transition to a Market Economy. Jerome Levy Economics Institute Working Paper No. 66. December 1999. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=179455. Letöltés ideje: 2008.09.25.
- Minton, J. W. (1992): The Loyalty Construct: Hirschman and Beyond. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, Vol. 5. No. 3. pp. 273-281.
- Mishra, A. K. – Spreitzer, G. M. (1998): Explaining How Survivors Respond to Downsizing: The Roles of Trust, Empowerment, Justice, and World Redesign. *The Academy of Management Review*, Vol. 23. No. 3. pp. 567-588.
- Mjøset, L. (2006): The Study of Nordic Varieties of Capitalism. *Economic Sociology*, Vol. 8. No. 1. pp. 4-11.
- Morgan, G. (2011): Comparative Capitalisms. A Framework for the Analysis of Emerging and Developing Economies. *International Studies of Management & Organization*, Vol. 41. No. 1. pp. 12-34.
- Mykhnenko, V. (2007): Strengths and Weaknesses of 'Weak' Coordination: Economic Institutions, Revealed Comparative Advantages, and Socio-Economic Performance of Mixed Market Economies in Poland and Ukraine. In: Hancké, B. (ed): *Debating Varieties of Capitalism: A Reader*. Oxford: Oxford University Press
- Naus, F. – van Iterson, A. – Roe, R. (2007): Organizational Cynism: Extending the Exit, Voice, Loyalty, and Neglect Model of Employees' Responses to Adverse Conditions in the Workplace. *Human Relations*, Vol. 60. No. 5. pp. 683-718.
- Negru, I. – Ungurean, S. (2001): The Role of Business Ethics in Transition Economies: The Case of Corruption,” *Proceedings Austrian Scholars Conference 7, March 30-31, 2001. Auburn, Alabama: The Mises Institute.* <http://www.mises.org/journals/scholar/negru.pdf>. Letöltés ideje: 2007.06.17.
- Newman, K. L. (2000): Organizational Transformation during Institutional Upheaval. *The Academy of Management Review*, Vol. 25. No. 3. pp. 602-619.
- Nickell, S. (1997): Unemployment and Labor Market Rigidities: Europe versus North America. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 11. No. 3. pp. 5-74.
- Nölke, A. (2010): A “BRIC”-Variety of Capitalism and Social Inequality: The Case of Brazil. *Revista de Estudos e Pesquisas sobre as Américas*, Vol. 4. No. 1. pp. 1-14.
- Nölke, A. (2011): Transnational Economic Order and National Economic Institutions. *Comparative Capitalism Meets International Political Economy*. MPIfG Working Paper 2011/3
- Nölke, A. – Vliegenthart, A. (2009): Enlarging the Varieties of Capitalism. The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics*, Vol. 61. No. 4. pp. 670-702.

- Nooteboom, B. (1999): Voice- and Exit-Based Forms of Corporate Control: Anglo-American, European, and Japanese. *Journal of Economic Issues*, Vol. 33. No. 4. pp. 845-860.
- North, D. (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, New York
- Novoszáth, A. (2008): Albert O. Hirschman: A reakció retorikája. *Fordulat*. No. 3. pp. 54-65.
- O'Donnell, G. (1986): On the Fruitful Convergence of Hirschman's Exit, Voice and Loyalty and Shifting Involvements. Reflections from Recent Argentine Experience. In: Foxley, A. – McPherson, M. – O'Donnell, G. (eds): *Development, Democracy and the Art of Trespassing: Essays in Honor of Albert Hirschman*. Notre Dame Press, Notre Dame
- OECD honlap: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=UN_DEN. Letöltés ideje: 2012.08.01.
- Offe, C. (1991): Az egyidejűség dilemmája. *Demokratizálódás és piacgazdaság Kelet-Európában*. Társadalmi Szemle, Vol. 46. No. 8-9. pp. 113-122.
- Okun, A. M. (1962): Potential GNP, its measurement and significance. Cowles Foundation, Yale University, <http://cowles.econ.yale.edu/P/cp/p01b/p0190.pdf>. Letöltés ideje: 2012.08.15.
- Olson, M. (1997): *A kollektív cselekvés logikája*. Osiris. Budapest
- Orthmayr, I. (1997): Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, Vol. 7. No. 3. pp. 3-31.
- Oskarsson, S. (2005): Organised Labour and Varieties of Capitalism. In: Öberg, P. – Svensson, T. (eds): *Power and Institutions in Industrial Relation Regimes. Political Science Perspective on the Transition of the Swedish Model*. Arbetslivsinstitutet, Stockholm. pp. 161-187.
- Outhwaite, W. (2011): Postcommunist Capitalism and Democracy: Cutting the Postcommunist Cake. *Journal of Democratic Socialism*, Vol. 1. No. 1. <http://democraticsocialism.net/outhwaite.pdf>. Letöltés ideje: 2011.10.21.
- Özveren, E. – Havuç, U. – Karaoğuz, E. (2012): From Stages to Varieties of Capitalism: Lessons, Limits and Prospects. *Panoeconomicus*, Vol. 59. No. 1. pp. 13-36.
- Papava, V. (2006): Economic Transition to European or Post-Communist Capitalism? EACES Working Paper No. 1. <http://www.eaces.net/news/WP-1-06.pdf>. Letöltés ideje: 2011.10.01.
- Papava, V. (2010): Economy of Post-Communist Capitalism under the Financial Crisis. *Studies in Economics and Finance*, Vol. 27 No. 2. pp. 135-147.

- Peck, J. – Theodore, N. (2007): *Variegated Capitalism*. *Progress in Human Geography*, Vol. 31. No. 6. pp. 731-772.
- Peng, M. W. – Wang, D. Y. – Jiang, Y. (2008): An Institution-based View of International Business Strategy: A Focus on Emerging Economies. *Journal of International Business Studies*, Vol. 39. No. 5. pp. 920-936.
- Phelps, E. (2008): Understanding the Great Changes in the World: Gaining Ground and Losing Ground since World War II. In: Kornai, J. – Mátyás, L.– Roland, G. (eds): *Institutional Change and Economic Behaviour*. Palgrave Macmillan, New York, pp. 77-98.
- Polányi, K. (1976): A gazdaság mint intézményesített folyamat. In: Polányi, K. (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, pp. 228-273.
- Polányi, K. (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Polterovich, V. – Popov, V. (2007): *Democratization, Quality of Institutions and Economic Growth*. TIGER Working Paper No. 102.
- Pontusson, J. (2005): Varieties and Commonalities of Capitalism. In: David Coates (ed.), *Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, pp. 163-188.
- Porter, M. E. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press, New York
- Rafiqui, S. (2010): Varieties of Capitalism and Local Outcomes: A Swedish Case Study. *European Urban and Regional Studies*, Vol. 17. No. 3. pp. 309-329.
- Ranjan, V. – Agrawal, G. (2011): FDI Inflow Determinants in BRIC Countries: A Panel Data Analysis. *International Business Research*, Vol 4. No. 4. pp. 255-263.
- Ristig, K. (2008): An Empirical Investigation of the Relationship between Trust, Voice, and Proactive Personality. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*. Issue 14. pp. 141-147.
- Rubery, J. (1992): Pay, Gender and the Social Dimension to Europe. *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 30. No. 4. pp. 605-621.
- Rugman, A. M. – Verbeke, A. (2009): The Regional Dimension of Multinationals and the End of 'Varieties of Capitalism'. In: Collinson, S. – Morgan, G. (eds): *Images of The Multinational Firm*. Wiley, Chichester, pp. 23-44.
- Rusbult, C. E. – Farrell, D. – Rogers, G. – Mainous III, A. G. (1988): Impact of Exchange Variables on Exit, Voice, Loyalty, and Neglect: An Integrative Model of Responses to Declining Job Satisfaction. *The Academy of Management Journal*, Vol. 31. No. 3. pp. 599-627.

- Rusbult, C. E. – Zembrodt, I. M. – Gunn, L. K. (1982): Exit, Voice, Loyalty, and Neglect: Responses to Dissatisfaction in Romantic Involvements. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 43. No. 6. pp. 1230-1242.
- Sachs, J. (1991): Lengyelország és Kelet-Európa: mi a teendő? In: Köves, A. – Márer, P. (szerk.): Világgazdasági liberalizálás: Nemzetközi tapasztalatok és a magyar gazdaságpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, pp. 295-309.
- Sachs, J. (1995): Mi is az a „sokkterápia”? *Magyar Szemle*, Vol. 4. No. 7. pp. 690-710.
- Sajtos, L. – Mitev, A. (2007): SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv. Alinea Kiadó, Budapest
- Sánchez-Ancochea, D. (2009): State, Firms and the Process of Industrial Upgrading: Latin America's Variety of Capitalism and the Costa Rican Experience. *Economy and Society*, Vol. 38. No. 1. pp 62-86.
- Santee-Eekhuis, J. – Zhou, Q. (2009): Post-Exit Loyalty: Is it a Fantasy? Amsterdam, Paper presented at the HRM Network NL Conference. <http://www.emc-leren.nl/read/home/nieuws/42>. Letöltés ideje: 2011.08.13.
- Sapir, A. (2006): Globalization and the Reform of European Social Models. *Journal Common Market Studies*, Vol. 44. No. 2. pp. 369-390.
- Schelling, T. C. (1971): On the Ecology of Micromotives. *Public Interest*, Vol. 25, Fall, pp. 61-98.
- Schmidt, V. A. (2002): *The Futures of European Capitalism*. Oxford University Press, Oxford and New York
- Schmidt, V. A. (2003): French Capitalism Transformed, yet still a Third Variety of Capitalism. *Economy and Society*, Vol. 32. No. 4. pp. 526-554.
- Schmitter, P. C. – Lehmbruch, G. (eds) (1979): *Trends Toward Corporatist Intermediation*. SAGE, London
- Schneider, B. R. (2008): Comparing Capitalisms: Liberal, Coordinated, Network and Hierarchical Varieties. March 2008
http://www.ces.fas.harvard.edu/events/papers/Schneider_Comparing_Capitalisms.pdf.
Letöltés ideje: 2011.08.23.
- Schneider, F. (2002): The Size and Development of Shadow Economies of 22 Transition and 21 OECD Countries. IZA Discussion Paper No. 514. June 2002
- Schneider, F. (2006): Shadow Economies and Corruption All Over the World: What Do We Really Know? IZA Discussion Paper No. 2315.
- Schneider, F. (2012a): The Shadow Economy and Work in the Shadow: What We (Not) Know? IZA Discussion Paper No. 6423. March 2012

- Schneider, F. (2012b): Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2012: Some New Facts. <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2012/ShadEcEurope31.pdf>. Letöltés ideje: 2012.08.02.
- Schneider, F. – Buehn, A. (2009): Shadow Economies and Corruption All Over the World: Revised Estimates for 120 Countries. Economics – The Open Access, The Open Assessment E-Journal, Vol. 1. <http://www.economics-ejournal.org/economics/journalarticles/2007-9>
- Schumacher, J. (2005): Diversity of Capitalism in East European Transition Countries - A Survey. ESEMK WP1 Report, GERPISA, June 2005
- Schwartz, H. – Seabrooke, L. (2008): Varieties of Residential Capitalism in the International Political Economy: Old Welfare States and the New Politics of Housing. Comparative European Politics, Vol. 6. No. 3. pp. 237-261.
- Sharp, E. B. (1984): "Exit, Voice, and Loyalty" in the Context of Local Government Problems. The Western Political Quarterly, Vol. 37. No. 1. pp. 67-83.
- Shonfield, A. (1965): Modern Capitalism: The Changing Balance of Public and Private Power. Oxford University Press, Oxford
- Sík, E. (1996): Egy ló-öszvér a lovakról és szamarakról. Adalék a második gazdaság hazai esztörténetéhez. Közgazdasági Szemle, Vol. 43. No. 7-8, pp. 704-725.
- Silver, B. J. (1995): Labor Unrest and World-Systems Analysis: Premises, Concepts, and Measurement. Review (Fernand Braudel Center), Vol. 18. No. 1. pp. 7-34.
- Simai, M. (2001): The Age of Global Transformations: The Human Dimension. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Simon, J. (2006): A klaszterelemzés alkalmazási lehetőségei a marketingkutatásban. Statisztikai Szemle, Vol. 87. No. 4. pp. 627-651.
- Simoni, M. (2012): Institutional Roots of Economic Decline. Lessons from Italy. <http://personal.lse.ac.uk/simoni/Institutional%20Roots.pdf>. Letöltés ideje: 2012.08.22.
- Slichter, S. (1919): The Turnover of Factory Labor. D. Appleton, New York
- Snell, J. (2011): Varieties of Capitalism and the Limits of European Economic Integration. <http://www.jus.uio.no/ifp/forskning/prosjekter/markedsstaten/arrangementer/2011/free-movement-oslo/speakers-papers/jukka-snell.pdf>. Letöltés ideje: 2012.01.20.
- Sorge, A. – Warner, M. (1986): Comparative Factory Organization: An Anglo-German Comparison of Manufacturing, Management and Manpower. Aldershot, Gower

- Soulsby, A. – Clark, E. (2007): Organization Theory and the Post-Socialist Transformation: Contribution to Organizational Knowledge. *Human Relations*, Vol. 60. No. 10. pp. 1419-1442.
- Stark, D. (1994a): Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 41. No. 11. pp. 933-948.
- Stark, D. (1994b): Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 41. No. 12. pp. 1053-1069.
- Stark, D. (1996): Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, Vol. 101. No. 4. pp. 993-1027.
- Streeck, W. (2010): E Pluribus Unum? Varieties and Commonalities of Capitalism. MPIfG Discussion Paper 2010/12
- Swedberg, R. (2003): The Economic Sociology of Capitalism: An Introduction and Agenda. In: Nee, V. – Swedberg, R. (eds): *The Economic Sociology of Capitalism*. Princeton University Press, pp. 3-40.
- Szántó, Z. (1992). Cselekvés és interakció. *Szociológiai Szemle*, Vol. 2. No. 3. pp. 145-152.
- Szántó, Z. (1996): Politika és közgazdaságtan. *Buksz*, Vol. 8. No. 2. pp. 148-153.
- Századvég (2005): Kapitalizmus. De melyik? Kerekasztal-beszélgetés Balázs Zoltánnal, Bruszt Lászlóval, Gedeon Péterrel, Novák Csabával és Szalai Ákossal. *Századvég*, Vol. 10. No. 35. pp. 179-202.
- Szelényi, I. (2004): Kapitalizmusok, szocializmusok után. *Egyenlítő*, Vol. 2. No. 4. pp. 2-11.
- Szentes, T. (1999): Világgazdaságtan. Elméleti és módszertani alapok. Aula, Budapest
- Szentes, T. (2003): A fejlődéelméletek története és a történelmi valóság alakulása. In: Bekker, Zs. (szerk.): *Tantörténet és közgazdaságtudomány: Ünnepi dolgozatok Mátyás Antal professzor születése 80. és tanári pályájának 50. évfordulója alkalmából*. Aula, Budapest, pp. 387-407.
- Szentes, T. (2005): A nemzeti fejlődés problematikája a felgyorsult globalizáció és regionális integrációk korában. *Fejlesztés és Finanszírozás*, Vol. 3. No. 2. pp. 23-32.
- Tajfel, H. – Turner, J. (1979): An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In: W. G. Austin – Worchel, S. (eds): *The Social Psychology of Intergroup Relations*, pp. 33-47. Brooks/Cole, Monterey

- Takeuchi, H. (2008): Migration, Participation, and Taxation in Rural China. <http://people.smu.edu/htakeuch/pdfs/Migration, Participation, and Taxation in Rural China 12-21-08.doc.pdf>. Letöltés ideje: 2009.04.13.
- Taylor, M. Z. (2004): Empirical Evidence against Varieties of Capitalism's Theory of Technological Innovation. *International Organization*, Vol. 58. No. 3. pp. 601-631.
- The Economist (2012): The Choice of Models. Theme and Variations. *The Economist*, Vol. 402. No. 8768. pp. 9-11.
- Thibaut, J. W. – Kelley, H. H. (1959): *The Social Psychology of Groups*. Wiley, New York
- Thomas, D. C. – Pekerti, A. A. (2003): Effect of Culture on Situational Determinants of Exchange Behavior in Organizations. A Comparison of New Zealand and Indonesia. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 34. No. 3. pp. 269-281.
- Tipton, F. B. (2009): Southeast Asian Capitalism: History, Institutions, states and Firms. *Asia Pacific Journal of Management*, Vol. 26. No. 3. pp. 401-434.
- Trigilia, C. – Burrioni, L. (2009): Italy: Rise, Decline and Restructuring of Regionalised Capitalism. *Economy and Society*, Vol. 38. No. 4. pp. 630-653.
- Trouille, J. (2011): Is the European Project Faltering? Clash of Capitalisms, Economic Nationalism and Single Market Integration. EUSA 12th Biennial International Conference, Boston, March 3-5 2011 http://euce.org/eusa/2011/papers/2e_trouille.pdf. Letöltés ideje: 2012.02.13.
- Van Dyne, L. – Ang, S. – Botero, I. C. (2003): Conceptualizing Employee Silence and Employee Voice as Multidimensional Constructs. *Journal of Management Studies*, Vol. 40. No. 6. pp. 1360-1392.
- Van Dyne, L. – LePine, J. A. (1998): Helping and Voice Extra-Role Behaviour: Evidence of Construct and Predictive Validity. *The Academy of Management Journal*, Vol. 41. No. 1. pp. 108-119.
- Vanhuyse, P. (2007): Workers without Power: Agency, Legacies, and Labour Decline in East European Varieties of Capitalism. *Sociologický Časopis/Czech Sociological Review*, Vol. 43. No. 3. pp. 495-522.
- Vitols, S. (2004): Negotiated Shareholder Value: the German Variant of an Anglo-American Practice. *Competition & Change*, Vol. 8. No. 4. pp. 357-374.
- Vogel, S. K. (2001): The Crisis of German Japanese Capitalism. Stalled on the Road to the Liberal Market Model? *Comparative Political Studies*, Vol. 34. No. 10. pp. 1103-1133.

- Walch, N. – Wörz, J. (2012): The Impact of Country Risk Ratings and of the status of EU Integration on FDI Inflows in CESEE Countries. Focus on European Economics. 2012, Issue 3. pp. 8-26.
- Wallerstein, I. (1983): A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Gondolat, Budapest
- Weber, T. (2009): Exit, Voices, and Cyclicalities: A Micro-Logic of Voting Behaviour in European Parliament Elections. Paper for presentation at the 2009 EUSA conference in Los Angeles. http://www.euce.org/eusa2009/papers/weber_12F.pdf. Letöltés ideje: 2010.10.13.
- Whitley, R. (1999): Divergent Capitalisms: The Social Structuring and Change of Business Systems. Oxford University Press, Oxford
- Williamson, O. E. (1975): Markets and Hierarchies. Analysis and Antitrust Implications, Free Press, New York
- Williamson, O. E. (1976): The Economics of Internal Organizations: Exit and Voice in Relation to Markets and Hierarchies. American Economic Review, Vol. 66. No. 2. pp. 369-377.
- Withey, M. J. – Cooper, W. H. (1989): Predicting Exit, Voice, and Neglect. Administrative Science Quarterly, Vol. 34. No. 4. pp. 521-539.
- Withey, M. J. – Cooper, W. H. (1992): What's Loyalty? Employee Responsibilities and Rights Journal, Vol. 5. No. 3. pp. 231-240.
- Witt, M. A. (2010): China: What Variety of Capitalism? INSEAD Faculty & Research Working Paper 2010/88/EPS
- Witt, M. – Lewin, A. (2004): Dynamics of National Institutional Configurations: Implications for Country, Industry, and Firm Adaptation. EAC Working Paper Series, 2004/47/ABCM/EARC 8
- Wolf, E. R. (1969): Peasant Wars in the Twentieth Century. Harper and Row, New York
- World Development Indicators: <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>. Letöltés ideje: 2012.08.01.
- World Value Survey honlap: <http://www.worldvaluessurvey.org/>. Letöltés ideje: 2012.08.01.
- Wuest, B. R. (2010): Varieties of Capitalism Debates: How Institutions Shape Public Conflicts on Economic Liberalization in the U.K., France, and Germany. CIS Working Paper. No. 64.
- Wyk, J. van – Lal, A. K. (2008): Risk and FDI Flows to Developing Countries. SAJEMS, Vol. 11. No. 4. pp. 511-527.

- Yang, C. (2007): Divergent Hybrid Capitalisms in China: Hong Kong and Taiwanese Electronics Clusters in Dongguan. *Economic Geography*, Vol. 83. No. 4. pp. 395-420.
- Zuindeau, B. (2009): Responding to Environmental Risks: What can Albert Hirschman Contribute? *Ecological Economics*, Vol. 69. No. 1. pp. 155-165.
- Zysman, J. (1983): *Government, Markets and Growth: Financial Systems and the Politics of Industrial Change*. Cornell University Press, Ithaca

A TÉMAKÖRREL KAPCSOLATOS SAJÁT (ILL. TÁRSSZERZŐS) PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE

I. Magyar nyelvű publikációk

Könyvfejezet

Szabó Zsolt (2010): Kivonulás, tiltakozás, hűség – hirschmani vonások az európai munkaerőpiacon. In: Magas István – Kutasi Gábor (szerk.): Változó világgazdaság. Globális kormányzás – vállalati nemzetköziesedés – regionális fejlődés. Tanulmányok Simai Mihály 80. születésnapjára. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest. pp. 303-315.

Szabó Zsolt (2006): Magyarország és néhány más volt 'szocialista' ország világpiaci versenyképessége az RCA-indexek alapján, valamint: A magyar gazdaság versenyképességének értékelése. In: Szentes Tamás (szerk.): Fejlődés, versenyképesség, globalizáció II. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 153-164. ill. pp. 210-232.

Folyóiratcikk

Szabó Zsolt (2013): A „kivonulás, tiltakozás, hűség” koncepció és a „kapitalizmus változatai” elmélet közti kapcsolat. Köz-gazdaság (közlésre befogadva, várható megjelenés: 2013/1. szám)

Szabó Zsolt (2012a): A „kivonulás, tiltakozás, hűség” koncepció közgazdaságtani relevanciája a XXI. században. Közgazdasági Szemle (közlésre befogadva, várható megjelenés: 2012/12. szám)

Szabó Zsolt (2012b): A tőkepiaci szereplők kivonulásának, tiltakozásának, hűségének gazdasági növekedésre gyakorolt hatása. Pénzügyi Szemle (közlésre befogadva, várható megjelenés: 2012/4. szám)

Szabó Zsolt (2008): Posztoszocialista fejlődés és a Hirschman-trilemma. Fordulat, 2008. nyár, pp. 40-52.

Szabó Zsolt (2004): Az egyéni cselekvések nem szándékolt következményeinek hatása az intézményfejlődésre. A piac példájának elemzése. Fordulat, 2004. tavasz, pp. 37-50.

Előadás

Szabó Zsolt (2007): Az átalakulás hirschmaniánus megközelítésben. In: Mankovits Tamás – Molnár Sándor Károly – Németh Sarolta (szerk.): Tavaszi Szél 2007 Konferenciakötet. Társadalomtudományok. Doktoranduszok Országos Szövetségének kiadványa, Budapest. pp. 386-391.

Szabó Zsolt (2004): A versenyképesség alternatív ismertetése a tranzíciós országok példáján keresztül. In: Perényi Áron (szerk.): A globalizáció hatása a hazai és a nemzetközi gazdasági folyamatokra. A globális gazdaság kihívásai. BMGE Műszaki Menedzsment Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Doktori Iskola konferenciakötete, Budapest, 2004. november 9. pp. 124-131.

Szabó Zsolt (2004): Nyugati versenyképesség keleten? Fiatal regionalisták IV. országos konferenciája, Győr, 2004. november 13-14.
<http://rs1.szif.hu/~pmark/publikacio/Netware/tema.html>

II. Angol nyelvű publikációk

Folyóiratcikk

Zsolt Szabó (2009): Exit, Voice, Loyalty in Transition: A Theoretical Framework. Transition Studies Review, Vol. 15. No. 4. pp. 650-659.

Zsolt Szabó (2008): Exit, Voice, Loyalty: A Hirschmanian Research Framework for Transition Countries. Slovo, Vol. 20. No. 2. pp. 97-106.

Ádám Mészáros – Zsolt Szabó (2007): The Socioeconomic Background of the Divergence of Belarusian and Ukrainian Political Systems. Periodica Polytechnica, Vol. 15. No. 1. pp. 11-22.

Ádám Mészáros – Zsolt Szabó (2007): Designed for Patience. The Significance of Internal Factors in the Ukrainian and Belarusian Transitions. Transition Studies Review, Vol. 14. No. 2. pp. 313-330.

III. Egyéb magyar nyelvű publikációk

Könyvfejezet

Farkas Péter – Szabó Zsolt (2010): A nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság. Kína szerepének értékelése ebben a folyamatban. In: Inotai András – Juhász Ottó (szerk.):

- Kína és a válság I. Kína a globális válság első szakaszában. MTA VKI - MEH. Budapest. pp. 78-123.
- Szabó Zsolt (2009): Kína és a világgazdasági válság. In: Magas István (szerk.): Világgazdasági válság 2008-2009: Diagnózis és kezelések. Aula, Budapest. pp. 321-348.
- Farkas Péter – Szabó Zsolt (2009): Kína szerepe a nemzetközi pénzügyi rendszerben. In: Inotai András – Juhász Ottó (szerk.): Változó Kína IV. Kína a nemzetközi gazdasági erőterben. Stratégiai kutatások. MTA VKI - MEH. Budapest. pp. 187-222.
- Szabó Zsolt (2008): Ipar, valamint: Mezőgazdaság. In: Andor László (szerk.): 21. századi enciklopédia. Magyar gazdaság. Pannonica Kiadó, Budapest. pp. 245-257. ill. pp. 258-271.

Folyóiratcikkek

- Szabó Zsolt (2010): A válság hatása Kínára, és Peking gazdaságpolitikai válaszai. Magyar Tudomány, Vol. 171. No. 4. pp. 439-447.
- dr. Gál Péter – Moldicz Csaba – Novák Tamás – Szabó Zsolt (2010): Bizonytalan növekedési kilátások, jelentős nemzetközi és hazai kockázatok. Fejlesztés és Finanszírozás, 2010/1. pp. 88-96.
- Szabó Zsolt (2009): Módszertani kísérlet a világgazdasági recesszió várható végének előrejelzésére. Fejlesztés és Finanszírozás, 2009/2. pp. 87-96.
- dr. Gál Péter – Moldicz Csaba – Novák Tamás – Szabó Zsolt (2008): Monetáris és növekedési kérdőjelek. Új világgazdasági korszakváltás? Fejlesztés és Finanszírozás, 2008/1. pp. 84-96.
- dr. Gál Péter – Moldicz Csaba – Novák Tamás – Szabó Zsolt (2007): Erős nemzetközi konjunktúra, stabilizálódó magyar gazdaság. Fejlesztés és Finanszírozás, 2007/3. pp. 88-96.
- dr. Gál Péter – Novák Tamás – Szabó Zsolt (2006): Kamatok és pénzügyi mélyülés: trendek és hatások. Fejlesztés és Finanszírozás, 2006/4. pp. 32-40.
- Szabó Zsolt (2006): Fejlesztéspolitikai következtetések – Az Osztrák-Magyar Monarchia példája. Fejlesztés és Finanszírozás, 2006/2. pp. 61-69.
- Szabó Zsolt (2003): Párhuzamos életrajzok? – Keynes és Coase. Fordulat, 2003. tavasz, Keynes 120 konferencia különszám, pp. 16-32.

IV. Egyéb angol nyelvű publikációk

Folyóiratcikk

DSc. Péter Gál – Csaba Moldicz – Tamás Novák – Zsolt Szabó (2010): Shaky Growth Outlook, Domestic and International Risks Remain Substantial. *Development and Finance*, Vol. 8. No. 1. pp. 88-96.

Zsolt Szabó (2009): Methodology-based Attempt to Predict Expected End of Global Economic Recession. *Development and Finance*, Vol. 7. No. 2. pp. 87-96.

DSc. Péter Gál – Csaba Moldicz – Tamás Novák – Zsolt Szabó (2008): Monetary and Growth Question Marks in the World Economy. *Development and Finance*, Vol. 6. No. 1. pp. 84-96.

DSc. Péter Gál – Csaba Moldicz – Tamás Novák – Zsolt Szabó (2007): Economic Boom, Stabilizing Hungarian Economy. *Development and Finance*, Vol. 5. No. 3. pp. 88-96.

DSc. Péter Gál – Tamás Novák – Zsolt Szabó (2006): Interest Rates and Financial Deepening: Trends and Implications. *Development and Finance*, Vol. 4. No. 4. pp. 32-40.

Zsolt Szabó (2006): Development Policy Conclusions. The Example of the Austro-Hungarian Monarchy. *Development and Finance*, Vol. 4. No. 2. pp. 61-69.